

ISSN 2413-2004

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон

МАҚАЛЛАИ ИЛМӢ-НАЗАРИЯВИИ
«АХБОРИ ДДҲБСТ»

Силсилаи илмҳои гуманитарӣ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН
Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
«ВЕСТНИК ТГУПБП»

Серия гуманитарных наук

EDUCATION AND SCIENCE MINISTRY OF TAJIKISTAN REPUBLIC
Tajik State University of Law, Business and Politics

SCIENTIFIC-THEORETICAL JOURNAL
“BULLETIN OF TSULBP”

Series of Humanitarian Sciences

№1 (90), 2022

Хуҷанд – Khujand

Маҷаллаи «Ахбори ДДХБСТ» аз соли 2000 на кам аз 4 маротиба дар як сол бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад.

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайд гирифта шудааст (Шаҳодатномаи № 065/МҶ-97 аз 31.05.2018).

Маҷалла ба Рӯйхати маҷаллаҳо ва нашрияҳои илмӣ пешбари КОА-и ВМ ва ИФР (аз июни соли 2011; бознависӣ дар моҳи июни соли 2016) ва КОА-и назди Президенти ҶТ (аз ноябри соли 2018), ки чопи муҳимтарин дастовардҳои илмӣ рисолаҳо барои дарёфти унвонҳои номзад ва докторони илм дар онҳо ҳатмӣ мебошад, дохил шудааст.

Маҷалла ба Индекси иқтибоси илмӣ Русия (РИНЦ) ворид аст.

ҲАЙАТИ ТАҲРИР

Сармуҳаррир: Шокиров Т.С., доктори илмҳои филология, профессор
Азимова М.Н., доктори илмҳои филология, профессор; Бобоҷонова Р., доктори илмҳои филология, профессор; Ғиёсов Н.И., номзади илмҳои филология, дотсент; Довутов Д., доктори илмҳои таърих; Дубовитский В.В., доктори илмҳои таърих, профессор; Зоҳидӣ Н.Ш., доктори илмҳои филология, профессор; Исомитдинов Ҷ.Б., номзади илмҳои таърих, дотсент; Катсев А.С., доктори илмҳои филология, профессор; Мирзоев Н.М., доктори илмҳои таърих, профессор; Мирзоянус М., доктори илмҳои филология, профессор; Муқимов М.А., доктори илмҳои филология, профессор; Наззибекова М.Б., доктори илмҳои филология, профессор; Насриддинов Ф.А., доктори илмҳои филология, профессор; Раҳимов М.А., доктори илмҳои таърих, профессор; Ҳақимова Б.Н., номзади илмҳои филология, дотсент (котиби масъул); Ҳасанов А.А., доктори илмҳои филология, профессор; Пирумишов Х.П., доктори илмҳои таърих, профессор; Раҳимов Н.Т., доктори илмҳои таърих, профессор; Салимов Р.Д., доктори илмҳои филология, профессор; Яъқубов Ю.Ё., доктори илмҳои таърих, профессор.

Журнал «Вестник ТГУПБП» основан в 2000 году, выходит не менее четырёх раз в год на таджикском, русском и английском языках

*Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан
(Свидетельство № 065/МЧ-97 от 31.05.2018)*

---

*Журнал входит в Перечень ведущих рецензируемых научных журналов и изданий ВАК
МОН РФ (с июня 2011 года; перерегистрирован в июне 2016 г.) и в Перечень изданий ВАК
при Президенте Республики Таджикистан (с ноября 2018 г.), в которых должны быть
опубликованы основные научные результаты диссертаций на соискание ученой степени
кандидата и доктора наук*

Журнал включен в Российский индекс научного цитирования (РИНЦ).

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор: Шокиров Т.С., доктор филологических наук, профессор

Азимова М.Н., доктор филологических наук, профессор; Бабаджанова Р., доктор филологических наук, профессор; Гиясов Н.И., кандидат филологических наук, доцент; Довутов Д., доктор исторических наук; Дубовицкий В.В., доктор исторических наук, профессор; Захиди Н.Ш., доктор филологических наук, профессор; Исомитдинов Ж. Б., кандидат исторических наук, доцент; Кацев А.С., доктор филологических наук, профессор; Мирзоев Н.М., доктор исторических наук, профессор; Мирзоюнус М., доктор филологических наук, профессор; Мукимов М.А., доктор филологических наук, профессор; Наззибекова М.Б., доктор филологических наук, профессор; Насриддинов Ф.А., доктор филологических наук, профессор; Пирумишов Х.П., доктор исторических наук, профессор; Н.Т., доктор исторических наук, профессор; М.А., доктор исторических наук, профессор; Салимов Р.Д., доктор филологических наук, профессор; Хакимова Б.Н., кандидат филологических наук, доцент (ответственный секретарь); Хасанов А.А., доктор филологических наук, профессор; Якубов Ю.Ё., доктор исторических наук, профессор.

© ТГУПБП, 2022

The journal "Bulletin of TSULBP" based in 2000 is issued no less than 4 times a year in Tajik, Russian and English

*The journal is registered in the Ministry of Culture of Tajikistan Republic
(Licence №065/ MJ-97 from 31.05.2018)*

The journal is included into the Inventory of leading scientific journals and editions being under the auspices of Russian Federation Ministry of Education of Science supervising the Higher Attestation Commission (since June 2011, reregistered in June 2016); the edition being included also into the Inventory of HAC publications under the auspices of Tajikistan Republic President (since November 2018) major scientific results presented in dissertations challenging for Doctor`s of Candidate`s degree being bound to be published in the present periodical.

The journal is included into the Russian index of scientific citing (RISC)

EDITORIAL BOARD

Editor-in-chief: Shokirov T.S., Dr. of Philology, Professor

Azimova M. N., Dr. of Philology, Professor; Babadjanova R., Dr. of Philology, Professor; Ghiyasov N.I., candidate of philological sciences, Associate Professor; Dovutov D., Dr. of History, Professor; Dubovitskiy V. V., Dr. of History, Professor; Yokubov Yu. Yo., Dr. of History, Professor; Zokhidi N. SH., Dr. of Philology, Professor; Isomiddinov Dj. B., candidate of historical sciences, Associate Professor; Kateyev A. S., Dr. of Philology, Professor; Mirzoyev N. M., Dr. of History, Professor; Mirzoyunus M., Dr. of Philology, Professor; Mukimov M. A., Dr. of Philology, Professor; Nagzibekova M. B., Dr. of Philology, Professor; Nasriddinov F. A., Dr. of Philology, Professor; Rakhimov M. A., Dr. of History, Professor; Rakhimov N. T., Dr. of History, Professor; Hakimova B.N., candidate of philological sciences, Associate Professor (Responsible Secretary); Hasanov A. A., Dr. of Philology, Professor; Pirumshoyev Kh. P., Dr. of History, Professor; Salimov R. D., Dr. of Philology, Professor. Yakubov Y.Y., Dr. of History, Professor.

07 00 00 ИЛМҶОИ ТАЪРИХ ва АРХЕОЛОГИЯ
07 00 00 ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ и АРХЕОЛОГИЯ
07 00 00 HISTORICAL SCIENCES and ARCHEOLOGY

---

07 00 02 ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ
07 00 02 HOME HISTORY

УДК 930

DOI 10.24412/2413-2004-2022-1-5-13

**СОСТОЯНИЕ ТОРГОВЛИ И
ПРОМЫШЛЕННОСТИ СЕВЕРНОГО
ТАДЖИКИСТАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ
XIX-НАЧАЛЕ XX вв. ПО МАТЕРИАЛАМ
РЕВИЗИИ СЕНАТОРА К.К. ПАЛЕНА**

**ВАЗЪИ САВДО ВА САНОАТИ
ШИМОЛИ ТОҶИКИСТОН ДАР
НИМАИ ДУВУМИ АСРИ XIX ВА
АВВАЛИ АСРИ XX АЗ РӯИ МАВОДИ
ТАФТИШОТИ СЕНАТОР К.К.ПАЛЕН**

**THE STATE OF TRADE AND INDUSTRY OF
NORTHERN TAJIKISTAN IN THE SECOND
MIDDLE OF THE XIX-TH – THE BEGINNING
OF THE XX-TH CENTURIES AS REGISTERED
IN REVISION MATERIALS WORKED
OUT BY SENATOR K. K. PALEN**

Каримова Кумринисо Осимовна,
ассистент кафедры международных
отношений факультета
политологии и МО ТГУПБП
(Таджикистан, Худжанд)

Каримова Кумринисо Осимовна,
ассистенти кафедраи муносибатҳои
байналхалқии факултети
сиёсатиносии ва МБ ДДҶБСТ
(Тоҷикистон, Хуҷанд)

Karimova Kumriniso Osimovna,
assistant of the department of
international relations attached to the
faculty of political science under TSU
BLP (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: karimova_0802@mail.ru

Ключевые слова: отчет по ревизии К.К. Палена, Северный Таджикистан, торговля и промышленность, начало XX века, добывающая промышленность, Среднеазиатская железная дорога, Ходжентский уезд, российский капитал, торгово-промышленные отношения

На основе отчёта по ревизии Туркестанского края, произведённой сенатором К.К. Паленом согласно указу императора Николая II, рассмотрено состояние торговли и промышленности Северного Таджикистана во второй половине XIX-начале XX века. Отмечено, что благодаря вхождению в край русских предпринимателей в Северном Таджикистане появились новые виды добывающей промышленности. Особо подчёркивается роль российского капитала и банковских учреждений в развитии торгово-промышленных отношений. Проведен анализ процесса появления промышленных предприятий, строительства Среднеазиатской железной дороги, фабрично-заводских предприятий. Приведена характеристика горного дела, в том числе добычи угля, минералов и т.д. Констатируется, что г. Худжанд вместе с его уездом благодаря годовому торговому обороту в три миллиона рублей занимал второе место в крае после Самарканда и Самаркандского уезда.

Karimova K.O. *The State of Trade and Industry of Northern Tajikistan in the second Middle of the XIX-th – the Beginning of the XX-th Centuries as Registered in Revision Materials Worked out by Senator K. K. Palen*

Калидвожаҳо: ҳисоботи тафтишоти К.К.Пален, Тоҷикистони Шимолӣ, савдо ва саноат дар оғози асри XX, саноати истихроҷ, роҳи оҳани Осиёи Миёна, уезди Хучанд, сармаи Русия, муносибатҳои савдою саноатӣ

Дар асоси ҳисоботи тафтишоти кишвари Туркистон, ки сенатор К.К.Пален тибқи фармони император Николай II гузаронидааст, вазъи савдо ва саноати Тоҷикистони Шимолӣ дар нимаи дууми асри XIX ва оғози қарни XX баррасӣ шудааст. Зикр гардидааст, ки ба туфайли ба кишвар ворид гардидани соҳибқорони рус дар Тоҷикистони Шимолӣ намудҳои нави саноати истихроҷ пайдо шуданд. Нақши сармаи Русия ва муассисаҳои бонкӣ дар инкишофи муносибатҳои савдою саноат махсус таъкид шудааст. Раванди пайдо шудани корхонаҳои саноатӣ, сохтмони роҳи оҳани Осиёи Миёна, фабрикаю заводҳо мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Саноати кӯҳкорӣ, аз ҷумла истихроҷи ангишт, минералҳо ва ғайра тавсиф гардидааст. Зикр шудааст, ки шаҳр ва уезди Хучанд бо гардиши семиллионаи тиҷорати солона баъди Самарқанд ва уезди Самарқанд дар кишвар ҷои дуюмро ишғол мекард.

Key-words: *K. K. Palen's report on revision, Northern Tajikistan, trade and industry, at the beginning of the XX-th century, extraction industry. Middle-Asian railway, Khodzents uyezd (the smallest administrative-territorial unit of the Russian empire), Russian capital, trade-industry relations*

Proceeding from the report on Turkestan region revision performed by Senator K. K. Palen in conformity with the fiat of Emperor Nicolay the Second, the author of the article considers the state of trade and industry in Northern Tajikistan referring to the period embracing the second half of the XIX-th – the beginning of the XX-th centuries. It is marked that due to Russian entrepreneurs who reached the region in question new types of extraction industry arose in this area. There is especially emphasized the role of Russian capital and banking institutions in the development of trade-industry relations. The author has conducted an analysis of the process related to upspringing of manufacturing enterprises, building of Middle-Asian railway, plants and factories. Mining characteristics, extraction of coal, minerals, etc inclusive, are adduced. It is stated that Khodzents together with its uyezd enjoying the commercial circulation of three million roubles occupied the second place in the region after the city of Samarkand and Samarkand uyezd.

Цель настоящего исследования: на основе отчёта по ревизии Туркестанского края, произведённой в 1908 году сенатором К.К. Паленом согласно указу императора Николая II, рассмотреть состояние торговли и промышленности Северного Таджикистана во второй половине XIX-начале XX века.

Ходжент испокон веков играл важную роль в региональной торговле. Товары из серебра, ртути, бирюзы, шёлка и др., производившиеся здесь и в соседних с ним городах, через трансасиатские пути попадали в Бухару, Кабул, Итиль, Булгар, а через них – в Восточную Европу и Древнюю Русь. А с конца 60-х годов XIX века Ходжент был уже вовлечён в экономическую орбиту российского капитала. Начиная с 1867 года, русские промышленники основали в Ходженте несколько мелких производств по переработке коконов и продуктов садоводства [1, с.3-5].

Следует отметить, что с приходом русских и русского капитала в Туркестан, в коренных регионах края, в том числе в Ходжентском уезде, заметно оживилось промышленное производство. Мировой промышленный переворот, имея большое влияние на экономику многих стран, втягивал в свою орбиту и отсталые государственные

образования, которые не могли оставаться в стороне от прогресса. Местная кустарная промышленность Туркестанского края, под влиянием появления в торговом обмене целого ряда изделий русской фабричной индустрии, претерпела большие изменения. Кроме того, с водворением в крае европейских элементов в потребностях в некоторых новых фабрикатах и с проявлением русскими предпринимателями интереса к краю, это сказалось на зарождении и развитии здесь новых видов добывающей промышленности на основе ценных сырьевых продуктов, а также на появлении соответствующих производительных сил. Развитие промыслов в Ходженте привело к появлению мучных и хлебных торговых лавок [2, с. 143]. Здесь также существовал рынок, он находился рядом с мечетью шейха Маслехиддина. Несмотря на то, что рынок был неблагоустроенным, он привлекал немало покупателей и продавцов. В местных чайханах собирались люди разного возраста, проводя здесь досуг и ведя беседы на различные темы. Рынок был популярен ещё и тем, что на нём находились самые разнообразные лавки, а также необходимые людям точки оказания услуг [3, с.120].

С развитием в Ходженте сферы промыслового производства стали создаваться торговые лавки по продаже муки и мучных изделий. В реализации не только мучных товаров, но и керамических изделий сыграл важную роль рынок «Панчшанбе-базар», где были расположены известные лавки А. Насырова и У.М. Саитова. Можно перечислить продукцию других отраслей, например в винно-гастрономической торговле действовали лавки С.М. Колобова и Н. Иванова. А скотом, мясом и шерстью успешно торговал Г.В. Дюршмидт, чаем и сахаром – М.Н. Умаров и Х.А. Алимбаев [2, с.143]. Надо отметить, что торговые лавки не вели ежедневную торговлю, так как базарными были только определенные дни недели: например среда, четверг и пятница. В эти торговые дни люди приходили в Худжанд даже из его окрестностей.

Хотелось бы в двух словах рассказать о некоторых чертах среднеазиатского рынка на примере молочного базара на историческом рынке «Панчшанбе»: «Среднеазиатский рынок (такую характерную черту имеют все рынки) по своей натуре является очень невзрачным и весьма грязным. Торговые ряды, точнее маленькие конурки, были беспорядочными и смешанными, например, [если] в одной помещались только шелковые товары, то в другой - ситцы и полупшелковые материи, а в третьей торговля велась железными товарами, рядом можно увидеть лавку сладостей, а в другой хранились припасы. Расположение лавок в такой последовательности производилось базарными аксакалами. В отличие от них, молочный базар был более просторным и однородным, и в этом отделе торговля велась сугубо молочной продукцией. Что касается рынка, то он располагался у самого входа в известную мечеть шейха Маслехитдина. Когда читался азан, призывающий мусульман к молитве, то все, оставляя лавки, спешили к мечети для совершения намаза. После молитвы они снова возвращались к своим лавкам и продолжали вести торговлю. Одна из примечательных сторон рынка заключалась в том, что если один торговал, то другой вел беседу, например о политике, а третий обменивался информацией, некоторые приходили ради удовольствия, более того, беднота могла бы приютиться именно на рынке» [3, с.120].

Как подчёркивал профессор Н.Б. Хотамов: «Все аграрные преобразования и торговые мероприятия, которые были начаты царским правительством в регионе, были бы немислимы без финансового участия самой России. Участие же российского капитала без кредитных учреждений в крае в условиях развития товарно-денежных отношений было бы малоэффективным или почти невозможным. Необходимость создания банковских

учреждений была обусловлена тем, что краю было суждено стать источником сырья и рынком сбыта товаров российской промышленности. Поэтому образование финансово-кредитных учреждений стало таким же необходимым, как и важным механизмом в общем управленческом аппарате метрополии на местах» [4, с.95].

П. Небольсин, высоко отмечая роль России в торговых отношениях, считал, что именно благодаря русскому товару разного рода и содержался край, а взамен империя получала ничтожную долю в хлопчатой бумаге, шёлке, марени, в плодах садов и богатых виноградников, а также в виде продукции животноводства и звероловства [5, с.22-23].

Однако следует отметить, что Средняя Азия являлась рентабельным торгово-экономическим партнёром для России ещё до прихода русских в край. Так, торговля между Россией и Средне-Азиатским регионом в 40-50-х годах XIX века велась весьма интенсивно. Ввоз различных товаров из России в три ханства Средней Азии выражался в сумме 1 014 237 руб., а вывозилось товаров на 1 345 741 рублей [6, с. 295].

К началу XX века в Ходженте было построено механизированное маслобойное предприятие. На нём были заняты восемь рабочих, оно вырабатывало 4 200 пудов масла, 142 тысячи пудов жмыха общей стоимостью в 40 тысяч рублей. В то же время 360 кустарных маслобоек Ходжентского уезда производили продукцию лишь на 26 920 рублей. Имелось также 42 гончарных мастерских с оборотом в 12 тысяч рублей, объем производства которых возрастал с каждым годом [7, с. 125].

Торговля и промышленность ежегодно заметно набирали темпы. Этому способствовала Среднеазиатская железная дорога, связавшая города края.

Строительство железнодорожных путей сопровождалось непосильной эксплуатацией рабочих, причем многие из них не выдерживали нагрузки и умирали от непосильных тягот или обращались в бегство [8, с. 22]. Администрация строительства сваливала все беды на жару, песчаные бури и прочие стихийные бедствия и просила свежие силы из России [9].

Строительство железных дорог в Туркестане превратилось в средство жестокой эксплуатации трудового люда. Затраты на него с лихвой покрывались последующим выкачиванием денежных средств благодаря использованию железных дорог. Как справедливо отмечал В.И. Ленин, капиталисты превратили строительство железных дорог «...в орудие угнетения миллиарда людей, то есть больше половины населения Земли в зависимых странах и наемных рабов капитала в цивилизованных странах» [10, с. 305].

Проложенная по территории Самаркандской области Среднеазиатская железная дорога проходила в северном направлении от станции Зирабулак и до станции Сырдарьинская, а в восточном направлении – до станции Ходжент. Прямое беспересадочное движение почтово-пассажирских поездов происходило от Самарканда до Ташкента и обратно, а пассажиры, ехавшие в Фергану, пересаживались на станции Черняево в специальный поезд, ожидая его отправления по несколько часов [11, с. 288-289].

В 1866 году был обустроен почтовый тракт от Ташкента до Ходжента и далее – до Ура-Тюбе. Также были проложены почтовые пути от Орска до Ташкента и далее, через Ходжент, – до Ура-Тюбе.

Первое место по торговому обороту в крае занимали г. Самарканд и Самаркандский уезд. Их годовой оборот достигал солидной цифры - более 24 млн рублей. Ходжент с его уездом был на втором месте, торговый оборот здесь достигал более трёх млн рублей.

Касаясь специфики торговли, следует отметить её базарный характер. Торговцы делились на несколько групп, каждая из которых занималась только определенным видом

торговой деятельности. Об этом свидетельствовали специальные базарные пункты: в Ходжентском уезде в местных селениях их насчитывалось девять, в русских поселениях – три, при железнодорожных станциях – два.

В Самаркандской области все сельскохозяйственные и ремесленные заведения и мастерские, а также крупные фабрично-заводские предприятия были представлены по группам их производств. В целом по Ходжентскому уезду насчитывалось 2 171 такое производство с общей суммой дохода 245 450 рублей. Крупные предприятия были в основном сосредоточены в городах. Так, в Ходженте было 12 фабрик и заводов, которые производили продукции на сумму 501 600 рублей, а число занятых на них рабочих составляло 2 283 чел. [12, с. 367]. Эти данные были зафиксированы К.К. Паленом.

Некоторые цифровые данные по Пенджикенту приводил Г.А. Арандаренко: «В промышленности обрабатывающие маслобойни, имеющие годовой заработок в 50 руб. максимум, уплачивали пошлин 5 руб., то есть 10 %, кузнецы платили 10%, мельницы – 12%. В торговой промышленности с годового заработка платили: мясники – 12%, продавцы бакалейных товаров – 10%, продавцы русской мануфактуры – 30%, продавцы лекарств, иглодок и мелочи – 12%. Самая развитая торговля была торговля деньгами (78 000 руб.) и торговля скотом (7 220 руб.), поскольку они были совершенно освобождены от всяких пошлин [13, с. 66-67].

Рассматривая кредит и кредитование в крае, К.К. Пален отмечал, что они были разнообразны. Так, хозяйств, прибегавших к кредитованию, в Гулякандозе насчитывалось 55,5%, а долг на одно хозяйство составлял 157 рублей. Из ста хозяйств, пользующихся кредитом до 50 рублей, было 21,4%; от 51 до 100 рублей – 33,1; от 101 до 200 рублей – 27,5; более 200 рублей – 18 процентов. В Магиано-Фарабском уезде кредитование составляло 13,6%, а долг на одно хозяйство, прибегавшее к кредиту – 35 рублей. Таким образом, из ста хозяйств, пользующихся кредитом до 50 рублей, насчитывалось 83,5%, от 51 до 100 рублей – 12,7%, от 101 до 200 рублей – 2,5%, более 200 рублей – 1,3% [12, с. 512].

В то же время горцы Фальгара, Матчи и Ягноба не пользовались кредитом из-за своеобразных условий их жизни. Землевладельцам, торговцам и кустарям, за неимением ничего к продаже, при отсутствии поддержки родных приходилось обращаться к кредитованию [13, с. 344-336].

Кредиты в банках могли получить только местные землевладельцы, купцы, ростовщики. Ростовщики, беря огромные ссуды, выдавали их дехканам под высокие проценты. Государственный банк практически душил дехкан руками их собственных эксплуататоров. Посредством кредитов дехканство вынуждено было производить продукцию, которую требовала метрополия [14, с. 65].

К.К. Пален приводит некоторые цифры, свидетельствующие о заемных отношениях. Например, в Гулякандозе на сто случаев по займу приходилось: деньгами – 98,5; продуктами (натурой или смешанным займом) – 1,5; без документов – 22,6; по документам – 77,4, без залога – 83,3; под залогом – 14,7; под залог земли – 12,0; без процента – 8,3; под процентом – 91,7. В Магиано-Фарабе из ста случаев кредитов по займу деньгами было – 72,2; продуктами (натурой или смешанным займом) – 22,8; без документов – 93,7; по документам – 6,3; без залога – 83,6; под залог – 16,5; под залог земли – 8,9; без процента – 54,4; под процентом – 45,6 [12 с. 515].

К.К. Пален отмечал особенности организации кредитования в сельском хозяйстве. Вопрос о народных кредитных учреждениях был поднят ещё в 1870 году, и с этого момента

начал действовать мелкий сельскохозяйственный кредит. В 1873 году был разработан устав о ссудных кассах, сущность которых заключалась в выдаче некоторых сумм для поддержки оседлого и кочевого населения. По Ходжентскому уезду, капитал которого оставлял 16 337 рублей 30 копеек, сумма в ссудах выражалась в 16 337 рублей 10 копеек.

Как свидетельствовал К.К. Пален о представительстве городских депутатов, то их численность выражалась в следующих цифрах: по Ходженту их было 22, по Ура-Тюбе – 12. В Пенджикенте должно было быть три депутата – местных жителей, однако в действительности их было двое [15, с.134-135].

Чем было вызвано подобное отношение, выяснить не удалось, но можно предположить, что эта ситуация была осуществлена по усмотрению чиновников, заведовавших городским хозяйством и руководивших выборами, и поэтому она осталась без изменений со стороны областных органов власти.

Русская администрация всегда поддерживала разведывательные работы по обнаружению залегающих в Туркестане полезных ископаемых, особенно каменного угля и нефти. Для реализации этой цели командировывались ученые-геологи и опытные горные инженеры. Оценивая ситуацию в сфере полезных ископаемых, можно отметить, что российскими исследователями И.В. Мушкетовым [16], Г.Д. Романовским [17], Н.А. Северцовым [18], А.А. Кауфманом [19], Ф. Назаровым [20], И.Г. Фавицким [21], А.А. Кушакевичем [22] были изданы обширные труды по Ходжентскому уезду. Горные инженеры открыли и описали здесь некоторые месторождения различных руд и угля.

Поисками минералов занимались не только официальные организации, Ходжент также являлся центром подобных исследований. В течение только 1869 года в его окрестностях были найдены, кроме богатых залежей каменного угля, каменная соль, бирюза, алебастр, мергель, а также медные, свинцовые и железные руды. Каменная соль находилась в Самгарских горах, в пяти верстах от пограничного с Кокандом кишлака Самгар, что на востоке от Ходжента. Руды, бирюза и прочие металлы были обнаружены в предгорьях Курама-Тау на северо-востоке от Ходжента, в десяти верстах от урочища Мурза-Рабат. Кроме того, в окрестностях Ходжента удалось открыть красную и желтую охру и другие минеральные продукты. Разведывательные работы здесь проводились с помощью местных жителей, которым предоставлялись образцы руд и минералов, и с ними они отправлялись на поиски. Такой способ разведок был более дешевым, и к тому же местные жители лучше знали окрестные горные места и были заинтересованы в поисках полезных ископаемых [23, с. 209].

Однако после окончания работ во многих местах были уничтожены их следы, в частности промывки золота на северном склоне Джунгарского Алатау, выплавки свинца на Моголтау близи Ходжента, выплавки серебра около Брючь-Муллы, промывки золота по притокам Чирчика, Таласа, Терсу, а также по рекам Тянь-Шаня. К тому же горная разведка имела чисто спекулятивный характер. Вместо научных изысканий горнопромышленники занимались простым наблюдением за горными промыслами местных жителей и за использованием открытых местонахождений горных богатств в крае [24].

По данным ревизионной комиссии графа К.К. Палена, первые месторождения угля были обнаружены в районе станции Драгомирово и в Сулюктинском ущелье. Породы, содержащие пласты угля, включали:

- 1) серую плотную сланцеватую глину;
- 2) сам пласт угля мощностью в 9,5 аршин;

- 3) кровлю угля из свиты тонких поропластов мергеля;
- 4) пласты разноцветных глин [25, с. 36].

В упомянутых копиях ежегодно добывали от 700 до 900 тысяч пудов угля, который продавался преимущественно по цене 15 копеек за пуд. Местное население не только покупало уголь для собственного потребления, но и вывозило его выюками на лошадях к горцам, продавая уже по 70 копеек за пуд [21, с. 353-356].

В трёх верстах на восток от копи Танги-Баши, у перевала Кош-Булак, в 1902 году были произведены разведывательные работы на площади в четыре квадратных версты. В результате был обнаружен пласт угля в 2,2 сажени с двумя прослойками пустой породы [26]. Ещё одно месторождение угля с мощными пластами находилось в 13 верстах на северо-восток от Сулюктинской копи, у подножья горы Порча-Тау [25, с. 37].

В пяти с половиной верстах на восток от копи Иванова функционировали ещё две копи. Они находились на склоне очень крутого обрыва. На одной из них работы были начаты с 1889 года, и всего здесь было выработано около двух миллионов пудов (32 761,3 тонны) угля. В другой уголь залегал тремя пластами. На этой копи было выработано также около двух миллионов пудов [25, с. 37]. Угленосными породами являлись кремнистые сланцы, имеющие широтное простирание и падение на север под углом в 60 градусов [16].

Частными лицами были также обнаружены угольные копи вблизи Чирчика, верстах в 60 выше Ташкента и в 45 верстах южнее Ходжента. На них были устроены рудники и частным образом добывался каменный уголь, которые начали продавать в Ташкенте и в Ходженте по 20 копеек за пуд [23, с. 203]. О поисках минералов, сделанных как официально, так и частными лицами, подробно писал Л.Ф. Костенко. Он свидетельствовал следующее: «Центром таких изысканий служит город Ходжент» [23, с. 209].

В заключение следует констатировать, что специфика Средне-Азиатского региона из-за его географического положения сказывалась как в землепользовании, так и в использовании полезных ископаемых, и при существовавших в исследуемый период социально-экономических отношениях делала их освоение неудовлетворительным. Его не позволял улучшить крайне отсталый уровень местной экономики. До финансирования Россией развитие добывающей промышленности здесь находилось на очень низком уровне. Это было обусловлено: во-первых, слабыми капиталовложениями; во-вторых, малой изученностью края; в-третьих, неразвитостью предпринимательской деятельности. Можно также отметить, что русская администрация и русская коммерческая среда в крае стремились максимально использовать свои возможности для получения необходимой им прибыли.

Список использованной литературы:

1. Мирбобоев, А. Махмудов, О. Худжанд – по пути нового исторического прогресса. - Худжанд: Нури маърифат, 2009. - 176 с.
2. Адрес-справочник Туркестанского края. Ташкент /Издание Сырь-Дарьинского областного статистического комитета. – Ташкент, 1910. - 376 с.
3. Всемирная иллюстрация №554. /См. Туркестанский сборник. Т. 287. С.120.
4. Хотамов Н.Б. История банков и предпринимательства в Средней Азии. (60-е годы XIX в. – 1917 г.). – Душанбе, 2014. – 532 с.
5. Небольсин П. Очерки торговли России со странами Средней Азии. Хивой, Бухарой и Коканом (со стороны Оренбургской линии). – Санкт-Петербург, 1856. – 442 с.
6. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. - Москва : Восточная литература, 2003. - 318 с.

Karimova K.O. *The State of Trade and Industry of Northern Tajikistan in the second Middle of the XIX-th – the Beginning of the XX-th Centuries as Registered in Revision Materials Worked out by Senator K. K. Palen*

---

7. См. кн.: Искандаров Б.И. Из истории проникновения капиталистических отношений в экономику дореволюционного Таджикистана (вторая половина XIX в.). - Душанбе: Дониш, 1976. - С. 125.
8. Полторанов Н.А. Заметки о Закаспийской железной дороге в 1880-1889 гг. - Ташкент, 1892. - С.22.
9. Ахмеджанова З.К. К истории строительства железных дорог в Средней Азии (1880 - 1917 гг).- Ташкент, 1960. - 214 с.
10. Ленин В.И. Империализм как высшая стадия капитализма. ПСС. Изд.5-е. Т.27. - 643 с.
11. Гейер И.И. Весь русский Туркестан. - Ташкент, 1908. - 366 с.
12. Пален К.К. Положение отдельных отраслей народного хозяйства в Туркестане. - Санкт-Петербург, 1911. - 262 с.
13. Ардандаренко Г.А. Досуги в Туркестане (1874-1889). - Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, В.О., 1889. - 666 с.
14. Кастельская З.Д. Из истории Туркестанского края (1865-1917).- Москва,1980. - 122 с.
15. Пален К.К. Городское управление. - Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1910. - 483 с.
16. Мушкетов И.В. Туркестан. Геологическое и орфографическое описание по данным,собранным во время путешествий с 1874 г.по 1880 г.ТомII. - Санкт-Петербург, 1906.-413 с.
17. Романовский Г.Д. Геологический и палеонтологический обзор Северо-Западного Тянь-Шаня и юго-восточной части Туранской низменности. /Горный журнал. Санкт-Петербург, 1877.
18. Северцов Н.А. Путешествия по Туркестанскому краю и исследование горной страны Тянь-Шаня. - Санкт-Петербург, 1873. - 483 с.
19. Кауфман А.А. Переселение и колонизация. - Санкт-Петербург, 1905. - 81 с.
20. Назаров Ф.Записки о некоторых народах и землях средней части Азии.- Санкт-Петербург,1891.- 99 с.
21. Фавицкий И.Г.Сведения о каменноугольной копи//Туркестанский сборник. Т.57. С.353-356.
22. Кушакевич А.А. Сведения о Ходженском уезде /Записки императорского Русского географического общества /А.А. Кушакевич. Т.4. Санкт-Петербург, 1871. - 98 с.
23. Костенко Л.Ф. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. - Санкт-Петербург,1870.-403 с.
24. Дело канцелярии Туркестанского генерал-губернатора. №136. 1870.
25. Пален К.К. Отчет по ревизии Туркестанского края. Горное дело. - Санкт-Петербург, 1910. - 366 с.
26. Кронников. О разведочных работах на ископаемый уголь в Туркестанском крае. - Санкт-Петербург, 1903.

Reference Literature:

1. Mirboboyev A., Makhmudov O. *Khudjand on the Way to the New Historic Progress.* - Khudjand: Light of Enlightenment, 2009. - 176 pp.
2. *Reference-Book on Addresses of Turkestan Region. Tashkent // Edition of Syr-Darya Oblast Statistical Committee.* - Tashkent, 1910. - 376 pp.
3. *All-World Illustration, N554 (See Turkestan Collection. Vol. 297.* - p. 120
4. Khotamov N. B. *The History of Banks and Entrepreneurship in Middle Asia (the 60-ies of the XIX c. - 1917).* - Dushanbe, 2014. - 532 pp.

5. *Nebolsin P. Essays on the Trade of Russia with the Countries of Middle Asia, Khiva, Bukhara and Kokand (on the Part of Orenburg Line) – Spb, 1856. – 442 pp.*
6. *Vambery A. Travelling over Middle Asia. M.: Oriental Literature, 2003. – 318 pp.*
7. *See the book: Iskandarov B. I. From the History of the Penetration of Capitalist Relations into the Economy of pre-Revolutionary Tajikistan (the second Half of the XIX-th Century). – Dushanbe: Knowledge, 1976. – p. 125*
8. *Poltoranov N. A. Notes on Back Caspian Railways in Middle Asia (1880-1889). – Tashkent, 1892 – p. 22*
9. *Ahmedjanova Z. K. To the History of Railways Building in Middle Asia (1880-1917). – Tashkent, 1960. – 214 pp.*
10. *Lenin V. I. Imperialism as the Highest Stage of Capitalism. – PSS The 5-th edition. Vol.27. – 643 pp.*
11. *Gheyer I. I. The Entire Russian Turkestan. – Tashkent, 1908. – 366 pp.*
12. *Palen K. K. The State of Separate National Economy Branches in Turkestan. – Spb, 1911. – 262 pp.*
13. *Ardandarenko G.A. Leisures in Turkestan (1874-1889). – Spb. M. M. Stasyulevich's printing-house, 1889. – 666 pp.*
14. *Kastelskaya Z.D. From the History of Turkestan Region (1865-1917). – M., 1980. – 122 pp.*
15. *Palen K. K. Urban Governance. – SPB.: Senate printing-house, 1910. - 483 pp.*
16. *Mushketov I. V. Turkestan. Geological and Orthological Description according to the Data Collected during the Travels of 1814-1880. Vol. II. – Spb., 1906. – 413 pp.*
17. *Romanovsky G. D. Geological and Paleontological Survey of the Northern-Western Tien-Shan and the Southern-Eastern Part of Turan Low Plane // Mining Journal. Spb, 1877*
18. *Severtsov N. A. Travels over Turkestan Region and Exploration of the Tien-Shan Mountainous Land. – Spb. 1873. – 483 pp.*
19. *Kaufman A. A. Resettlements and Colonization. – Spb., 1905. – 81 pp.*
20. *Nazarov F. Notes on some Peoples and Lands of the Middle Part of Asia. – SPB., 1891. – 99 pp.*
21. *Favitsky I. G. The Data on Stone-Coal Quarries // Turkestan Collection. Vol. 57. – pp. 353-356*
22. *Kushakevich A. A. The Data on Khodzent Uyezd // Notes of Imperial Russian Geographic Sociey // A.A. Kushakevich. Vol. 4. Spb, 1871. – 98 pp.*
23. *Kostenko L. F. Middle Asia and Establishment of Russian Citizenship in it – Spb., 1870. – 403 pp.*
24. *The Case of Turkestan General-Governor's Office. 1870, NI36*
25. *Palen K. K. Report on the Revision of Turkestan Region. Mining. – Spb., 1910. – 366 pp.*
26. *Kronnikov. On Explorative Jobs in Regard to Mineral Coal in Turkestan Region. – Spb., 1903*

УДК 94 (100)

DOI 10.24412/2413-2004-2022-1-14-21

ПЕШГИРИИ *Розикзода Абдулҳаким Шерали,*
ДУ ШЎРИШ *доктори илмҳои таърих, профессор,*
ДАР БУХОРО *генерал-майор, (Тоҷикистон, Душанбе)*

ПРЕДОТВРАЩЕНИЕ *Розикзода Абдулҳаким Шерали,*
ДВУХ ВОССТАНИЙ *д-р ист. наук, профессор, генерал-майор*
В БУХАРЕ *(Таджикистан, Душанбе)*

PREVENTION OF *Rozikzoda Abdulhakim Sherali,*
TWO UPRISINGS *Dr. of History, Professor, general-major*
IN BUKHARA *(Tajikistan, Dushanbe)*
E-MAIL: *roziqzoda_a@mail.ru*

Вожаҳои калидӣ: *ҷадидон, рӯҳониёни мутаассиб, шиа, суннӣ, генерал-губернатор, Агенсии сиёсии Россия дар Бухоро, политсияи махфӣ*

Вазъияти мураккабу нобасомони Бухорои даҳсолаи аввали асри ХХ, фаъолияти пинҳонии зиддирусии муллоҳои мутаассиб ва омодагии онҳо ба ду шӯриш дар солҳои 1910 ва соли 1911, ки политсия аз он ҷилавгирӣ намудааст, мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар охири асри ХІХ ва бахусус ду даҳсолаи аввали асри ХХ вазъияти Бухоро аз ҳар ҷиҳат чандон ором набуд. Мочарои фоҷиабори шиа ва суннӣ вазъи ноороми пойтахтро боз ҳам муташанниҷтар гардонид. Баъд аз фуруи нишонидани фоҷиаи шиа ва суннӣ ва таҳқиқи сабабҳои он ҳукуматдорони мустамликавии Россия назорати махфиро аз болои худи амир, амалдоронаш, рӯшанфикрон, ҷадидон ва муллоҳои мутаассиб пурзӯр намуданд. Хусусан, политсия хеле фаъол гашта, ғумоштаҳои худро дар ҳар маҳаллаву гузар ва бозору корвонсароҳо гузошта, ба таври махфӣ аз онҳо маълумоти зарурӣ гирд меовард. Ҳукумати подшоҳии Россия аз он дар таҳлука афтода буд, ки ҳисси русбадбинӣ дар байни рӯҳониён рӯ ба афзоиш дошт ва мабодо он ба як ҳаракати калони зиддирусӣ табдил ёбаду ба он Афғонистону Туркия низ ҳамроҳ шаванд. Дар натиҷаи бурдани корҳои оперативӣ-ғумоштавӣ ба политсияи Россия муяссар гашт, ки аз ду шӯриш дар шаҳри Бухоро, ки рӯҳониёни мутаассиб ташкил карданӣ буданд, пешгирӣ намояд.

Ключевые слова: *Бухара, джадиды, реакционные священники, шииты, сунниты, генерал-губернатор, политическое агентство России, тайная полиция*

Рассматривается сложная ситуация в Бухаре в первой декаде ХХ века, подпольная антирусская деятельность реакционных священников и подготовка двух восстаний в 1910 и 1911 годах, которые были предотвращены полицией. В конце ХІХ века, и особенно в двух декадах ХХ века, ситуация в Бухаре была беспокойной. Трагическая авантюра шиитов и суннитов усугубила и без того беспокойную обстановку в столице эмирата. После урегулирования трагической авантюры шиитов и суннитов и расследования её причин, колониальные институты России усилили контроль и слежку над деятельностью эмира, чиновников его двора, интеллигенции, джадидов и реакционных священников. Полиция заметно активизировала свою деятельность и собирала секретную информацию от своих агентов в кварталах города, на базарах и в караван-сараях. Царская Россия больше всего опасалась, что антирусские настроения реакционных священников превратятся в мощное движение и Бухара

может присоединиться к Афганистану или Турции. В результате проведения оперативных шагов русским полицейским удалось предотвратить два восстания в Бухаре.

Key-words: *Bukhara, Jadids, reactionary priests, Shiites, Sunnits, General-Governor, Russian political agency in Bukhara, secret police*

The article dwells on the difficult situation of the first decade of the twentieth century in Bukhara, the underground anti-Russian activities of reactionary priests and the preparation of two uprisings in 1910 and 1911 which were prevented by the police. At the end of the nineteenth century and especially in the two decades of the twentieth century the situation in Bukhara was tumultuous. The tragic adventure of Shiites and Sunnits aggravated the already turbulent situation in the emirate's capital. After the tragic adventure caused by Shiites and Sunnits and investigation of its causes being settled, the colonial institutions of Russia strengthened control and surveillance over the activities of emir, officials of the emir's court, intellectuals, Jadids and reactionary priests. The police rather intensified their activities and collected secret information from their agents in urban quarters, bazaars and caravanserais. Tsarist Russia was mostly apprehensive of anti-Russian moods of reactionary priests supposed to be turned into a powerful movement because Bukhara might join Afghanistan or Turkey. As a result of the operative measures of the Russian police one managed to prevent two uprisings in Bukhara.

Дар даҳсолаи охири асри XIX ва аввали асри XX вазъи Бухоро чандон амну ором набуд [ниг.1; 6; 8]. Идома ёфтани Ҷанги якуми ҷаҳон, тезу тунд гардидани муборизаҳои сиёсӣ дар Россияи подшоҳӣ, шўриши соли 1916 дар Туркистон, ба Бухоро ворид гаштани маҷаллаву рӯзнамаҳои руҳияи озодихоҳидошта ва дар ин замина дар аморат паҳн гардидани ғояҳои сиёсӣ-инқилобӣ зиддиятҳои дар ҷомеа ҷойдоштаро боз ҳам шиддатнок намуданд. Хусусан зиддияти байни ҳукумати амир ва ҷадидон-ҷавонбухороиён (ислоҳотхоҳон) аз як тараф ва муқобилияти қадимиён-консерваторон (амалдорони амир), муллоҳои ҷоҳилу мутаассиб аз ҷониби дигар, характери ниҳоят тезу тундро касб намуд. Дар натиҷа қадимиён, ки дар мамлакат чизеро тағйир доданӣ набуданд ва ҷадидон-ислоҳотхоҳон, ки аксарияташон ҷавонони равшанфикри таҳсилкардаю ҷаҳондида буданд, ба ду ҷабҳаи муқобил ва оштинопазир табдил ёфтанд. Аз ин гуна вазъият қувваҳои беруна ҳам ба манфиати ҳеш истифода бурдани мешуданд. Ҳамин тариқ, гуфтан мумкин аст, ки Бухоро дар ин айём ба саҳнаи муборизаю кашмакашиҳои манфиатҷӯёни дохилию хориҷӣ табдил ёфта буд.

Дар ин муборизаҳо агар ҳукумати амирӣ, амалдорон ва рӯҳониёни мутаассиб аёну ноён манфиатҳои худро авлотар ҳисобанд, ҷадидон-ислоҳотхоҳон манфиатҳои милливу ватаниро муқаддамтару муҳимтар медонистанд. Дар афкори ҷадидон-ислоҳотхоҳон дин ва миллат бо ҳам тавҷам ва Бухоро ҳамчун «Ватан» ба қалам дода мешуд. Ҷунончи, яке аз сарварони мафкурасози ҷадидон Абдурауфи Фитрат, ки 4 сол дар Туркия таҳсил кардаву он ҷо зиндагӣ карда буд, ҳиссиёти ҳешро нисбат ба Бухоро ҳамчун «Ватан» ҷунин ифода кардааст:

Ватани ман, аҳ, аҳ чи ватан!

Сачдагоҳи ҷону тани ман,

Ҳам Каъбаи ман, қиблаи ман,

ҳам ҷамани ман.

Ҷадидон дар байни муслмонон-точикон, ўзбекҳо, тоторҳо, эронихою афғонҳо ва дигар қавму миллатҳо тафриқа намегузоштанд. Аз ин ҷост, ки намояндаи дигари ҷадидон шоир Маҳмудҷоҳаи Бехбудӣ донистани 4 забон – туркӣ, форсӣ, арабӣ ва русиро ба муслмонони аморат тавсия меод ва таъкид мекард, ки «... забони туркӣ забони аксарияти аҳолии Туркистон, аммо форсӣ забони мадраса ва удабо; забони арабӣ забони

Ислом ва забони русӣ забони империяе мебошад, ки дар он мусулмонони Туркистон зиндагӣ мекунад. Ин забонҳо барои зинда мондан ва дар ҷаҳон зистан заруранд» [2].

Ҷадидон дар шароити мустамликавию таҳдидҳои доимии ҳукумати амири ва фишори саҳти муллоҳои ҷоҳилу кӯхнапараст беҳбудии кишварашонро меҳостанд ва бо ҳамин мақсад онҳо худро ба арсаи мубориза зада буданд.

Россияи подшоҳӣ, ки дар минтақа нақши метрополияро бозӣ мекард, ҳаргиз намехост, ки вазъи мавҷуда тағйир ёбад, зеро ҳалалдоршавии авзои сиёсӣ иҷтимоӣ ҳаргиз ба манфиатҳои геополитикаш набуд. Бинобар ин, Россия аз тамоми воситаҳои имкониятҳои истифода мебард, ки вазъият дар минтақа ҳалалдор нагардад ва ҳамон як оромии нисбӣ идома дошта бошад. Ҳукуматдорони Россияи подшоҳӣ низ хеле хуб дарк мекарданд, ки хурдтарин ҷунбиш ва ҳаракат дар Бухоро ҳар лаҳза метавонад ҷанбаи зиддирусӣ касб намояд. Аз ин ҷост, ки ҳам генерал-губернатори Туркистон, ҳам Агентии сиёсии Россия дар Бухоро аз ҳама гуна ғояҳои зиддирусӣ, ҷунбишу ҳаракатҳои сиёсӣ дар аморат, очилан пешгирӣ менамуданд.

Дар меҳвари андеша ва афқору омоли ҷадидҳо, ислоҳоти мактабу маориф ва замонавӣ сохтани низомии мавҷудаи таҳсил қарор дошт, вале ин ғояҳо ва ҳаракатҳо ба амир, ҳукуматаш, муллоҳои ҷаҳолатпарасту мутаассиб ва ҳукумати мустамликавии Россия чандон хушоянд набуд.

Ҳукумати подшоҳии рус аз бедории сиёсии мардуми Бухоро ҳамеша ҳарос дошт ва аз он тарс дошт, ки мабодо ҳаракати ҷадидон-ислохотхоҳон ба муборизаи ошқорои зиддирусии мусулмонон табдил ёбад. Ҳукумати мустамликавӣ хуб медонист, ки дар ин ҳолат Афғонистону Туркия метавонистанд аз Аморати Бухоро пуштибонӣ намоянд. Бинобар ин, ҳукуматдорони мустамликавии рус вазъи нобасомони сиёсӣ, муборизаҳои дохилии аморат, паҳншавии ғояҳои инқилобӣ ва ҳаракати ҷадидияро дар қабзаи оҳанини назорати хеш қарор дода буданд.

Ниҳодҳои махсуси подшоҳии Россия ҳамарӯза фаъолияти амир, ҳаммаслақонаш, рӯҳониёни бонуфуз, чеҳраҳои шинохтаи илму фарҳангро, ки дар байни омма таъсири зиёд доштанд ва, махсусан, ҷадидонро таҳти назорати саҳти доимӣ қарор дода буд. Дар бораи пӯрзур гардидани назорат ва таъқиботи политсияи махфии Россия аз болои рӯшанфикрон, ҷадидон – ислохотхоҳон устод Айнӣ ҳам қайдҳои зиёд дорад. Чунонки маълум аст, баъди дар Бухоро баста шудани мактабҳои усули нав як гурӯҳ рӯшанфикрон ба ҳам омада, бо номи Тарбияи атфол» ҷамъияти махфие ташкил карданд, ки устод Айнӣ ҳам аз ҷумлаи ташкилкунандагони он ҷамъият буд. Политсияи махфӣ аз мавҷудияти чунин як маҳфил огаҳӣ пайдо карда буд. Элчихона (Агентии сиёсии Россия дар Бухоро дар назар аст - Р.А.) ба воситаи ягон хабари дуруст не, балки қиёсан, будани ҷамъияти махфиеро ҳис карда буд... Дар асоси ҳамин қиёсу гумонҳо ба кушбегӣ ва қозикалон ба ин мазмун мактубе фиристода буд: «Дар мадрасаи Қӯқалтош ва гузари Дастурхонҷӣ ҷамъияти махфӣ будааст. Ба воситаи одамони махсус, пинҳонӣ аз вақти ҷамъомади ин ҷамъият хабардор шуда, аъзоёнашро ҳабс ва дафтарахояшонро забт кунед».

Аъзоёни ҷамъият аз ин тасмимҳои политсия ва Агентии сиёсӣ пешакӣ огоҳ шуда буданд ва ҳамеша ҳамдигарро пешакӣ огоҳ намуда, эҳтиёткорӣ менамуданд. «Локин – меғӯяд устод Айнӣ, - аъзои Элчихона ва маъмурони политсия ҷамъияти махфиеро, ки буданашро ҳатмӣ гумон мекарданд, ёфта натавониста, хеле тангдил шуда, таъқиботи худро торафт меафзуданд» [3, с.105].

Дар баробари ин, баҳусус муллоҳои мутаассибу рӯҳияи зиддирусӣ дошта низ таҳти пайгарду назорати саҳт қарор доштанд.

Яке аз чехраҳои шинохта дар байни рӯхониёни рӯшанфикр ин домулло Икром буд, ки узви муфтиёти аморат махсуб меёфт. Ӯ дар байни уламо бо тарғиби ғояҳои пешқадами худ, аз қабилҳои чорӣ намудани усули нави таълим дар мактабу мадрасаҳои Бухоро, бархам додани фаранҷӣ барои занон ва ғайра шуҳрат пайдо карда буд. «Ӯ марди ростгӯ ва танқидкунандае буд, - иброн меорад дар борааш устод Айни. Ӯ суҳанеро, ки ҳақ медонист, аз амир, вазир ва уламо ибон накарда, дар ҳама ҷо мегуфт, зулм ва фасоди ҳокиму қозиён, қорҳои қоравои уламои бадқорро ҳар замон қош мекард» [3, с.105]. Домулло Икромро муллоҳои мутаассиб ва амалдорони амир қашми дидан нашоғанд, вале ӯ бо ҳақгӯию тундгӯияш аз обрӯи ҳоса бархӯрдор буд. Аз ин қост, ки фиристодаи махсуси генерал – губернатори Туркистон Наумов бо мақсади дақиқтар ва ҳамаҷониба омӯғтани зиддияти байни муллоҳо, бо домулло Икром вохӯрда ба баъзе саволҳои худ ҷавоб гирифтаи шудааст, вале домулло Икром Наумовро назди эшонии алам Имомуддин фиристодааст. Сӯҳбати Наумов атрофи фаранҷии занон, мактабҳои усули нави, даромади пулии мадрасаҳо ва ғайра сурат гирифтааст. Баъди ин ҳодиса қинаву қудурат ва ҳисси бадбинии муллоҳо ва амалдорон нисбат ба домулло Икром бештар меғардад ва ҳатто онҳо як гурӯҳи шуда, бо роҳбарии алам Имомуддин, муфти Абдураззоқ ва мулло Қамариддин ба ҳонаи домулло Икром рафта, бо таҳдиди қуштан аз ӯ талаб қарданд, ки ба таври ҳатти нависад, ки ақидаҳои хилофи шариатанд ва тавба қарда аз онҳо даст мекашад. Рӯзи дигар аз ин мочаро қушбегӣ Мирзо Насрулло оғош шуда, маълум меқнад, ки намояндаи генерал-губернатор Наумовро домулло Икром даъват накардааст. Домулло Икром аз таҳдиди муллоҳои мутаассиб ва Аълами Бухоро хеле тарсида, дигар ба масъалаи қадидия даҳолат накарда, изҳор намуд, ки «аълами Бухоро хубтар меғонад ва қарчи ӯ гӯяд, ҳақиқат ҳамон аст» - гӯён аз вохӯри бо амалдори рус Наумов даст қашид [5]. Ҳуқумат, ки интизори баҳонае буд, баъди ин мочаро домулло Икромро ҳамчун шаҳси ҳавфнок ба тумани Пешқӯҳ қози таъин қарда, аз Бухоро берун қард.

Дигаре аз чехраҳои шинохта ва таъсирғуздор дар байни рӯхониён муфти Абдураззоқ ба ҳисоб меғарфт, ки зодаи Қӯқанд буди қанӯз хеле барвақт дар марқазии тавачҷуҳи Агентии сиёсии Россия дар Бухоро ва шуъбаи мағфии политсияи генерал- губернатории Туркистон қарор гирифта буд. Дар маълумотномае, ки дар бораи ӯ дар Агентии сиёсий қамъоварӣ шудааст, қунин таъқид мешуд: «Абдураззоқи муфти барҷастатарин олими Бухорост, бо таассубғароию оштинопазириаш (ба ҳар қизи нави) машқур аст. Дар байни рӯхониёни сатҳи оли ва амалдорони ҳуқумати баобрӯ ва ниҳоят боқадр мебошад. Ба назди ӯ аз тамоми манотиқи Туркистон муллобачаҳо барои таълимғирӣ меоянд ва дар байни толибилмони мадрасаҳо низ шуҳрати зиёд дорад» [5].

Баъди воқеаҳои қочабори мочарои шиа ва сунни моҳи январии соли 1910 ва таҳқиқи сабабу омилҳои сар задани он политсияи ҳонаи муфти Абдураззоқро низ қоғтуқов намуд. Тарҷумони Агентии сиёсий Шуғла тафсилоти қоғтуқови ҳонаи домулло Абдураззоқро шарҳ дода меғависад: «...дарқол анбуҳи муллобачаҳо дар атрофи ҳавлии Абдураззоқ қамъ шуда ба итмомрасии қоғтуқовро мунтазир шуданд, муллобачаҳо қоғтуқови ҳонаи устодашонро ҳашмиғнона қабул қарда, таъқид меқарданд, ки қунин рағтор бо як нағар домуллои баобрӯ таҳқир аст ва онҳо инро фаромӯш нахоҳанд қард» [11]. Ӯ қарқанд аз ҳонаи ӯ аслиҳа пайдо нашуд, вале ҳуқуматдорони мустамликавии рус аз амир талаб қарданд, ки муфти Абдураззоқ ҳамчун шаҳси беъғтимоду шубҳанок аз Бухоро берун қарда шағад, вале амир аз тарси муллоҳо ба ин амал қурғат накард.

Баъди қочаии шиаву сунни дар ҳуқумати подшоҳии Россия тарағдорони аз нави забт қардан ва пура ба Россия қамроқ қардани Аморати Бухоро зиёдтару фаълтар шуданд. Танҳо Вазорати қорҳои қоричӣ ба андешаҳои П.М.Лессар (солҳои 1890-1895 роҳбари

Агентии сиёсии Россия дар Бухоро), ки мегуфт «... мо ба вазифаи ниҳоят душвори таъмини тартибот дар ҳудудҳои беканори байни Туркистону Афғонистон рӯ ба рӯ мешавем» (5, с.53) таъя намуда, дар муқобили ин ҳаракатҳо қотеона мамониат мекард.

Таҳлилу таҳқиқи сабабу омилҳои руҳ додани ғочии шиа ва суннӣ, ҳукуматдорони мустамликавии русро ба он водор намуд, ки назоратро аз болои амалдорону руҳониёни аморат, ки дар рақобату душмании доимӣ қарор доштанд, пурзӯр намоянд. Бо ҳамин мақсад аз ҷониби департаменти политсияи Вазорати қорҳои дохилии Россия ба шуъбаи туркистони политсияи махфӣ дастур фиристода шуд, ки очилан дар Бухоро ба ташкил кардани гумоштаҳои махфӣ (секретная агентура) шурӯъ намоянд. Бо ин мақсад, сардори шуъбаи политсияи махфӣ подполковник Андреев ба Бухоро сафар карда, вазъиятро дар ҷояш омехта, ғайриқоти гумоштаҳои махфӣи политсияро ба роҳ монда, дарҳол ба департаменти политсия хабар дод, ки супоришро иҷро кардааст ва ҳамзамон таъкид намудааст, ки аввалин маълумоти фиристодаи гумоштаҳо вазъияти аморатро хеле хатарнок арзёбӣ мекунад.

Шуъбаи туркистони политсияи махфӣ ба департаменти политсияи Вазорати қорҳои дохилӣ хабар медиҳад, ки тарғиби исломгароӣ дар байни аҳоли ҳамовозӣ пайдо кардааст ва майли муллоҳо, ки асосан хиради аморатро ташкил мекунад, ба давлатҳои исломӣ бештар мегардад.

Дар баробари ин, тибқи маълумотҳои махфӣи политсия тавачҷуҳ ва диққати Афғонистон низ нисбат ба Бухоро солҳои охир афзудааст. Ҳатто маълум ва собит карда шуд, ки дар маъракаи «шиакушӣ» аз қисмати шимолии Афғонистон ўзбекҳо, туркманҳо ва тоҷикон пешакӣ ба Бухоро ворид шуда, дар лату қӯб кардани эронӣҳо ғайриқотона ширкат варзидаанд. Ҳамчунин шуъбаи туркистони политсияи махфӣ вазъиятро ҷиддӣ таҳлил карда, ҳулоса кардааст, ки вучуди эмиссарҳои Афғонистон дар ҳудуди аморати Бухоро назар ба тарғиботи туркҳо хавфноктор аст.

Вазъи рафтуомад ва муносибатҳои тичоратии Афғонистону аморати Бухороро омехта, Андреев ба Петербург хабар медиҳад, ки сарҳади мо байни аморату Афғонистон ниҳоят суғ хифз мешавад ва Афғонистон аз ҷиҳати тактиқию стратегӣ аморатро ҷиддӣ омехта ҷосусҳои сиёсӣю низомии худро дар тамоми қаламрави Бухорою Туркистон партофтааст. Аниқ карда шуд, ки шумораи онҳо дар аморат аз садҳо нафар иборат буда, асосан аз сарбозони афғон иборатанд, ки Бухороро бо аслиҳа таъмин мекунад.

Бо воситаи гумоштаҳои худ политсия аз он воқиф мегардад, ки 11 нафар намояндагони руҳониёни бонуғуз ба Қобул рафта, бо бародари амири Афғонистон-Насруллоҳон ва генерал Файзмухаммадхон вохӯрӣ анҷом додаанд [5, с.55].

Тавре ки аз рафти ҳодисаҳои баъдӣ маълум мегардад, ин ҳайати ғайрирасмӣи рӯҳониён дар рафти ин гуфтушунидҳо ба он ноил гардидаанд, ки розигии ҳукумати Қобулро то дараҷае ба даст биёранд ва ҳангоми сар задани шӯруши умумӣ дар Бухоро (дар ин бора поёнтар сухан хоҳад рафт) ва озод шудани мардум аз зулми амири фуроҳташудаю хизматгори содиқи русҳо, аморат ҳамчун вилояти мухтор ба Афғонистон ҳамроҳ мегардид [5, с.55]. Ҳукумати Афғонистон боварӣ дошт, ки дар ҷунин ҳолат Россия ҷуръат намекунад, ки бо Англия муқобилият намояд, зеро Англия пуштибони Афғонистон буд.

Бо мақсади пайғирӣ намудани ҳамин масъала аз Қобул Мухаммад Акбархон ном шахси бовариноқи Насруллоҳон (мушовираш оид ба масоили сиёсӣ) ба Бухоро ворид шудааст, то бо роҳбарияти олии руҳониёни Бухоро робита барқарор намояд, вале қормандони политсияи махфӣ пешдастӣ қарданду ҷунин мулоқот доир нагашт. Қормандони политсияи Россия дар шоҳидии намояндагони ҳукумати Бухоро хонаҳои якҷанд нафар ташкилкунадагон-сарқардаҳои шӯриши дар нақшабударо, ки гумоштаҳои махфӣ ошқор карда буданд, қоғуқов намуда миқдори зиёди

аслиҳаи оташфишон (асосан истехсоли Россия) ва дигар намуди силоҳхоро мусодира карданд [5,с.55]. Ба андешаи ғолиби кормандони политсия ин маҷмуи аслиҳа ҳамон силоҳхое буданд, ки соли пештар аз анборҳои аслиҳаи округи ҳарбии Туркистон дуздида шуда буданд, аз ин ҳолат генерал-губернатор Самсонов боизтироб хабар дода буд. Тибқи маълумоти гумоштаҳои округи ҳарбии Туркистон дар дуздии миқдори калони аслиҳа Муҳаммад Ғиёсхон ном шахрванди Афғонистон даст дошт, ки дар зери никоби тоҷир ғаёлият мекард [7]. Ӯ дар баробари ғаёлияти тоҷирӣ, дар ҳақиқат қорҳои зиёди ҷосусиро натавонанд дар Бухоро, балки дар Туркистон ҳам пеш мебард. Вале аз хонаҳои якҷанд нафари дигари ташкилкунандагони асосии шӯриш назар ба маълумоти гумоштаҳои махфӣ ҳеҷ чизе шубҳанок, ки гуноҳи онҳоро собит карда тавонад, пайдо накарданд ва онҳо аз об хушк баромаданд. Маълум мегардад, ки ин ашхос ниҳоят дурандешу эҳтиёткор будаанд.

Агентии сиёсӣ ва идораи политсия аз амир талаб намуданд, ки яке аз рӯҳониёни бонуфуз, душмани ашаддии русҳо ва яке аз саркардаҳои ташкилкунандагони шӯриш мулло Абдурасулро аз Бухоро берун кунад, вале амир аз ғазаби муллоҳо тарсида аз ин қор даст кашид [9]. Назар ба маълумоти подполковник Андреев «Шухрат ва таъсири мулло Абдурасул ба аҳоли он ҷунун пурзур аст, ки ҳангоми бардоштани мавзӯи аз аморати Бухоро берун кардани ӯ амир ва ҳукуматаш қатъиян аз он даст кашиданд, зеро аз он тарсиданд, ки ин амал метавонад норизогии рӯҳониён ва тамоми мардумро ба бор орад» [5,с.56].

Тибқи маълумоти ғаврии политсия дар қатори Муҳаммад Ғиёсхони афғон инчунин дигар шахрвандони Афғонистон, аз қабили Аҳмадҷон, Сайид Муҳаммадхон, Муҳаммад Каримхон низ дар либоси тоҷирӣ ба қорҳои ҷосусӣ машғул буданд [15,с.127-134]. Кормандони политсия ба воситаи гумоштаҳояшон дақиқ карда буданд, ки ҷосусони афғон бо Бадриддин - писари қозикалони марҳуми Бухоро-Бадриддин ва эшони Ибодуллохон робитаи наздик доштанд. Вазифаи Бурҳониддин аз он иборат буд, ки аз бухороиёни хайрхоҳ барои хароҷоти молиявии шӯриш маблағ ҷамъ мекарданд [5,с.56].

Мулло Ибодулло суфии бародарони нақшбандия, шахсияти таъсиргузор дар байни рӯҳониёни аморат маҳсуб меёфт. Бародарони мусулмон – пайравони нақшбандия яке аз ҷамъиятиҳои бонуфузи мусулмонон натавонанд дар аморати Бухоро, балки дар тамоми Осиёи Миёна қисмати русии Туркистон, Қафқоз, Хитой, Афғонистон, Туркия ва дигар мамлакатҳои исломӣ ба ҳисоб мерафт. Соли 1898 яке аз сарварони ин иттиҳод эшони Дукҷӣ дар Андичони водии Фарғона шӯриш бардошта буд.

Дар маълумотномае, ки Агентии сиёсӣ дар бораи шайх Ибодулло бо воситаи политсияи махфӣ ҷамъ карда буд, чунин навишта шудааст: «Эшони Ибодулло Махсум, ки дар мадрасаи Халифа Ҳусейн зиндагӣ мекунад, шухрати беандоза зиёд дорад. Бо зиндагии парҳезгорунаю порсоёнаи худ аз шайхони дигар, ки чандин зану молу сарват доранд, фарқ мекунад. Пайравони Ибодулло-Ҳочӣ аз Фарғона ва дигар минтақаҳои Туркистон буда, шухрати ӯро ба тамоми манотиқи Осиёи Миёна бурдаанд. Дар ҳоли ҳозир шумораи шогирдонаш аз 3 ҳазор нафар зиёд мебошад» [10].

Тибқи маълумоти ғаврии ҷамъоваришуда эшони Ибодулло-ҳочӣ роҳбари маънавии ҷараён ва тарафдорони ғояи муттаҳид сохтани мамлакатҳои мусулмонӣ, аз ҷумла Афғонистону Бухоро дар зери парчами ягонаи мубориза бар зидди кофирон буд. Дар байни мусулмонони равияҳои гуногун, шогирдони як мактаб ё мударрис ё пири дигар зиддияти ҷиддио оштинопазир вучуд нашошт. Агар сухан аз боби мубориза бар зидди кофирон равад, онҳо бо ҳам муттаҳид буданду хусумату зиддиятҳои ҷузъии байни худро фаромӯш мекарданд.

Бинобар ин, политсияи махфӣ тамоми робитаҳои саркардагони шӯришро муайян карда, фаъолияти ҳар яки онҳоро зер нazorати ҷиддӣ қарор дод ва аз сар задани як шӯриши зиддирусӣ ҷилавгирӣ намуд [5,с.54].

Дар натиҷаи бурдани қорҳои фаврӣ политсияи махфӣ маълум кард, ки илҳомбахшу ташкилкунандагон ва сарварони шӯриш шахсони пештар ба политсия шинос Аълами Бухоро муфти Имомуддини садр, муфти мулло Абдураззоқ, мулло Абдурасул, мулло Қамар (Қамариддин Ногаеви тотор) ва мулло Хонмуроди тошкандӣ буданд [5,с.54]. Онҳо ният доштанд, ки 4 декабри соли 1910 дар шаҳри Бухоро шӯришро оғоз кунанд ва ба онҳо мусулмонҳои атрофи шаҳр, баъдан аҳолии тамоми аморат ҳамроҳ хоҳад шуд. Ҳамчунин онҳо боварӣ доштанд, ки шӯриши Бухороро, ки минбаъд ҷанбаи зиддирусӣ хоҳад гирифт, мусулмонони Афғонистон, Фарғона, Туркия ва Қазқоз тарафдорӣ мекунанд. Бо ҷораандешии саривақтии қормандони политсияи рус аз шӯриш ҷилавгирӣ карда шуд. Дар ҳамон шабу рӯз амир Абдулаҳад дар бистари марғ қарор дошт ва агар ин нақша амалӣ мегашту сарбозони афғон ҳамроҳ мегаштанд, Бухоро оғуштаи хун мегардид. Зеро рӯҳониёни ташкилкунандаи шӯриш амир Абдулаҳад ва писараш Олимхонро фурӯхташудаи русҳо ва хизматгори содиқи қофирон медонистанд.

Сарфи назар аз пешгирӣ қардани шӯриш, вазъи муташанниҷи дохилии Бухоро ором нагашт. Тибқи маълумоти фаврии политсия, фикри шӯриш аз зехни рӯҳониёни рӯҳияи зиддирусидошта ханӯз берун нарафта буд ва ҳамин гуна шӯришро боз дар моҳи рамазони соли 1911 (яъне моҳи ноябр) ба нақша гирифта буданд [5,с.54]. Аз рӯйи маълумоти махфии аз Қогон ба идораи политсияи махфӣ расида, дар рафти ин шӯриш бояд русҳо ва онҳое, ки табааи Россияро доранд, лату қӯб шуда, ҳамчунин дар нақша гирифта буданд, ки ҷавонон - муллобачаҳо аз дарвозаи Имом ва Намозгоҳ ба шаҳр силоҳ дароварда тирпаронӣ кунанд... дар шаҳри Бухоро сокини маҳаллие дастгир гардид, ки борут тайёр карда, ба шӯришгарон тақсим мекард» (9). Ҳамчунин идораи политсияи махфӣ маълум кард, ки дар арафаи моҳи шарифи Рамазон аз водии Фарғона муллобачаҳое, ки таҳсил мекарданд, пеш аз вақти муқаррарӣ, яъне пеш аз таътил ба шаҳри Бухоро баргаштанд. Ҳамасола онҳо танҳо дар моҳи амазон ба таътил мебароманд.

Баъди тафтиш ва таҳқиқи политсия ошқор гардид, ки ин муллобачаҳоро пирашон мулло Абдурасул, зодаи Самарқанд, мударриси мадрасаи Турсунҷон ба Бухоро даъват карда будааст. Аксарияти онҳо пеши ин мулло сабақ гирифта буданд ва даъвати ўро пазируфта, пеш аз муҳлат ба шаҳр баргашта буданд.

Тибқи маълумоти фаврӣ, ки политсияи махфӣ ба даст оварда буд, афрӯхтани гулхан дар яке аз тепаҳои баланд, ки аз тамоми нуқтаҳои шаҳр онро дидан мумкин бошад, ишора ба оғози шӯриш буд [5,с.58]. Худи шаҳр ба маҳаллу гузарҳо тақсим карда шуда буд ва ба ҳар як гузар шахси мутасаддие барои роҳбарии муллобачаҳо муваззаф шуда буд. Политсия инчунин муайян намуд, ки дар қори ташкилии шӯриши соли 1911 ду ҷосуси турк – Мустафо-афандӣ ва Маҳмуд-афандӣ иштироки фаъол доранд [5,с.58]. Бояд қайд кард, ки дар қатори шаҳрвандони дигар мамлакатҳои исломӣ шаҳрвандони Туркия ҳам тез-тез дар Бухоро пайдо гашта, аз ҷониби рӯҳониёни бонуфуз ва ҳатто худи амир бошукуху пурдабада пешвоз гирифта мешуданд. Ба қавли тарҷумон ва қорманди Агентии сиёсии Россия Шулга ташрифи баъзе аз шаҳрвандони Туркия характери тичоратӣ дошта, мақсади ҷамъоварии молу сарватро дошт, дар баробари ин, онҳо муллоҳои мутаассиби бухороиро дастгирӣ мекарданд ва иштироки ин ду нафар табааи Туркия дар рафти ташкили шӯриш бараъло намоён буд. Ба ҳамаи ин нигоҳ накарда, бо туфайли қордонӣ ва дуруст ба роҳ мондани қорҳои пешгирию фаврӣ политсияи махфӣ тавонист аз ин шӯриш – хунрезии навбатӣ низ ҷилавгирӣ намояд.

Ба он нигоҳ накарда, ки аз ду шуриши пешакӣ тархрезишудаи рухониёни мутаассиби рӯҳияи русбадбинӣ дошта ҷилавгирӣ карда шуд, муборизаи муллоҳои чаҳолатпараст бар зидди Россия пинҳонӣ идома дошт. Баъди оғози ҷангҳои Балқан дар тирамоҳи соли 1912 рӯҳияи зидди русӣ дар аморати Бухоро боз ҳам қувват пайдо кард, ки он таҳқиқоти ҷудоғонаро тақозо дорад.

Пайнавишт:

1. Абдурауфи Фитрати Бухороӣ. *Баёноти сайёҳи Ҳиндӣ*. - Душанбе: Ирфон, 2009.
2. Адиб Холид. *Ҷадидон, Миллат ва Ватан [Захираи электронӣ]*. <https://ozodi.org/a//1223514.html> (санаи муруҷ.: 26.05.2021).
3. Айнӣ С. *Таърихи инқилоби Бухоро*. - Душанбе: «Адиб», 1987. С.105.
4. Арапов Д.Ю. *Мусулманское движение в Средней Азии в 1910 г. (по архивным материалам Департамента полиции МВД Российской империи //Сб. Русск. ист. общ. М.Т.Б (153). - М., 2002. - С.127-134.*
5. Броздин С.С. *Пробуждение Бухары: Бухарский эмират в конце XIX - начале XX вв. Karadeniz. 2012. №4 (14). S. 47-64. [Электронный ресурс]. https://vk.com/wall-52136985_5193 (дата обрац.: 10.03.2021).*
6. *Розиқзода А.Ш. Миршаб*. - Душанбе: Ирфон. 2021.-423 с.
7. *Российский государственный исторический архив. Ф.821, оп, 8. д.612, л.369 обр.*
8. *Хотамов Н.Б. Свержение эмирского режима в Бухаре. Душанбе, 2018.*
9. *ЦГА Р. Уз. Ф.И.- 461.оп.1.д.1023.л.71обр.*
10. *ЦГА Р.Уз. Ф.И.- 461.оп.1.д.1260.76.обр.*
11. *ЦГА Респ. Узб. Ф.И-461, оп.1, д.1260, л.75 обр.*

Reference Literature:

1. *Bukhara, Abdurauf Fitrat. The Notes of Indian Traveller. - Dushanbe: Cognition. 2009.*
2. *Adib, Kholid. Jadids, Nation and Motherland [Electronic resources]. <https://ozodi.org/a//1223514.html> (Date of appeal: 26.05.2021).*
3. *Ayni, S. The History of Bukhara Revolution. - Dushanbe: Man-of-Letters, 1987. - p.105.*
4. *Arapov D.Yu. Moslemic Movement in Middle Asia in 1910 (proceeding from the archival materials of the Police Department Being under the Auspices of Home Affairs Ministry of the Russian Empire // Collection of the Russian Historical Association. MTB (153). - M. 2002. -pp.127-134.*
5. *Brozdin S.S. Awakening of Bukhara: Bukhara Emirate at the End of the XIX-th – the Beginning of the XX-th Centuries. Karadeniz. 2012. №4 (14). - pp. 47-64. [Electronic resource]. https://vk.com/wall-52136985_5193 (Date of appeal: 10.03.2021).*
6. *Roziqzoda A.Sh. Mirshab (chief of police and night patrol). - Dushanbe: Cognition, 2021. - 423 pp.*
7. *Russian State Historical Archive. File 821, inv. 8, case 612, sheet 369 –from face and reversed sides.*
8. *Khotamov N.B. Overthrow of Emir`s Regime in Bukhara. – Dushanbe, 2018.*
9. *CSA (Central State Archive of Uzbekistan Republic). – 461, inv. 1, case 1023, sheet 71 from face and reversed sides.*
10. *ibidem. case 1260, sheet 76.*
11. *ibidem. sheet 75.*

УДК 93

DOI 10.24412/2413-2004-2022-1-22-30

**ИССЛЕДОВАНИЕ
ИСТОРИИ КОКАНДСКОГО
ХАНСТВА В
СОВЕТСКУЮ ЭПОХУ**

Турсунов Бустон Рахмонович, канд. ист. наук,
доцент кафедры истории отечества и
археологии ГОУ “ХГУ им. акад. Б. Гафурова”
(Таджикистан, Худжанд)

**ТАДҚИҚИ
ТАЪРИХИ ХОНИГАРИИ
ҚЎҚАНД ДАР
ДАВРАИ ШЎРАВИ**

Турсунов Бӯстон Раҳмонович, номзади илмҳои
таърих, дотсенти кафедраи таърихи Ватан ва
археологияи МДТ “ДДХ ба номи акад.Б. Гафуров”
(Тоҷикистон, Хучанд)

**STUDY OF THE
HISTORY OF KOKAND
KHANATE IN THE
SOVIET EPOCH**

Tursunov Buston Rahmonovich, candidate of
historical sciences, Associate Professor of the
department of home history and archeology under the
SEI “KhSU named after acad. B. Gafurov”
(Tajikistan, Khujand), **E-MAIL:** 7561172@mail.ru

Ключевые слова: Кокандское ханство, исследования Советского периода, политическая жизнь ханства, классовый характер работ, Л. Троицкая, Р. Набиев, Худжанд, Ура-Тюбе, Кандибадам, Ашт

Представлены исследования по истории политической жизни Кокандского ханства, выполненные историками Советского периода. Жизнь таджикского народа в позднесредневековую и Новую эпоху проходила в составе Кокандского ханства, которое существовало в 1709 – 1876 гг. В его состав входили Худжанд, Ура-Тюбе, Канибадам, Исфара и Ашт. Четверть века в нём были Каратегин (Гарм-Раит) и Дарваз, временами в него входили Матча и Куляб. Научная литература этого периода охватывает разные стороны жизни ханства: от политической борьбы до народных движений, от экономической жизни и до дипломатических отношений, от анализа обычаев и обрядов и до изучения этнических процессов. Имеется научная литература, которая в сжатой форме рассматривает политическую жизнь ханства, а также исследования о торговых и политических отношениях Коканда с Российской империей. Отрадно, что в Советскую эпоху было изучено многое об этнических процессах и хозяйственно-культурном типе, сформировавшихся в Новую эпоху вокруг Худжанда, Ура-Тюбе, Кандибадама и Ашта. Похвальны и поучительны скрупулёзные труды исследователей – востоковедов Советской эпохи Р. Набиева, Л. Троицкой, Х.Н. Бабабекова, А.М. Мухтарова, Н.О. Турсунова, В.М. Плоских и др.

Калидвожаҳо: хонигарии Қўқанд, тадқиқоти илмии давраи шўравӣ, ҳаёти сиёсӣ, характери синфии корҳои илмӣ, Л. Троицкая, Р. Набиев, вилоятҳои Хучанд, Ўротеппа, Кондибодом, Ашт

Тадқиқоти давраи шўравӣ оид ба ҳаёти сиёсии хонигарии Қўқанд баррасӣ карда шудааст. Ҳаёти тоҷикон дар охири асрҳои миёна ва давраи нав дар ҳайъати хонигарии Қўқанд гузаштааст, ки солҳои 1709-1876 арзи вуҷуд дошт. Ба ҳайъати он вилоятҳои Хучанд, Ўротеппа, Конибодом, Исфара ва Ашт дохил мешуданд. Чоряк аср Қаротегин (Гарм-Раит), Дарвоз, дар давраҳои муайян Матчоҳ, Қўлоб низ дар ҳайъати ин давлат қарор доштанд. Адабиёти илмии ин давра ҷанбаҳои гуногуни ҳаёти хонигариро инъикос

мекунанд: аз муборизаҳои сиёсӣ то ҳаракати халқӣ, аз ҳаёти иқтисодӣ то муносибатҳои дипломатӣ, аз таҳлили сарчашмаҳо то таҳлили ҷараёнҳои этникӣ. Баъзе сарчашмаҳо оид ба ҳаёти сиёсии хонигарӣ маълумоти мухтасар медиҳанд, тадқиқотҳои дигари диссертационӣ ба муносибатҳои тижоратии хонигарии Қўқанд ва империяи Русия баҳшида шудаанд. Хурсандовар аст, ки доир ба ҷараёнҳои этникӣ, намудҳои хочагӣ-мадании давраи нави вилоятҳои Хучанд, Ўратеппа, Конибодом ва Ашт асарҳои зиёд офарида шудаанд. Асарҳои бунёди муҳаққиқон – шарқшиносон, ба монанди Р. Набиев, Л. Троицкая, Ҳ.Н. Бобобеков, А.М. Мухторов, Н.О. Турсунов, В.М. Плоских ва дигарон хеле нурмӯҳтавоанд.

Key words: *Kokand Khanate, political life, research, class character of work, L. Troitskaya, R. Nabiev, Soviet period, Khujand, Ura-Tube, Kandibadam and Asht areas, economico- cultural type*

The article deals with the study of the history of the political life of Kokand Khanate, carried out by the historians of the Soviet period. By the will of fate, the life of the Tajik people in the late medieval and New eras took place in Kokand Khanate, which existed in 1709-1876. The khanate included such regions and areas as Khujand, Ura-Tyube, Kanibadam, Isfara and Asht. For a quarter of a century, the khanate included Karategin (Garm-Rasht) and Darvaz, at times Matcha and Kulyab. The scientific literature of this period covers various aspects of the life of the khanate, from political struggle to popular movement, from economic life to diplomatic relations, from the analysis of customs and rituals to that one of ethnical processes. Among them there is the literature which considers in a concise form the political life of the khanate, as well as dissertation researches on the trade and political relations of Kokand with the Russian Empire. It is gratifying that a lot has been done in regard to ethnic processes, economic and cultural type formed in the new era around the regions of Khujand, Ura-Tyube, Kandibadam and Asht. During the current years of independence, researchers often sharply criticize the Soviet methodology concerned with the study of historical science, accusing researchers of unilateral coverage of the course of events. We must pay tribute to the fact that despite the removal of special attention to the class nature of the course of events, the studies of this period are characterized with a deep scientific analysis the research, objective logical conclusions which are especially valuable. Scrupulous researchers - orientalist of the Soviet era are. Nabiev, L. Troitskaya, H.N. Bababekova, A.M. Mukhtarova, N.O. Tursunova, V.M. Ploskikh and others.

Исследователи периода независимости часто остро критикуют советскую методологию исследования исторической науки, обвиняя советских историков в одностороннем освещении хода событий. Однако надо отдать должное этим исследователям, потому что, несмотря на уделение ими особого внимания классовому характеру происшедших событий, для научных трудов этого периода характерен глубокий анализ темы, и особенно ценны их объективные логические выводы. Похвальны и поучительны скрупулёзные труды исследователей – востоковедов Советской эпохи Р. Набиева, Л. Троицкой, Х.Н. Бабабекова, А.М. Мухтарова, Н.О. Турсунова, В.М. Плоских и др.

Исследования, выполненные в Советскую эпоху, интересны и разнообразны по тематике. Учитывая проблематику исследований этого периода, в работе мы использовали литературу, в которой затрагивались вопросы политической жизни Кокандского ханства. **Исследования Советской эпохи имеют для нас особую ценность**, так как они глубоко и логично разрабатывают различные темы и были широко использованы в нашей работе.

Среди исследований этого периода дает интересные материалы о политической жизни Кокандского ханства работа П.П. Иванова, посвящённая трём среднеазиатским ханствам. В исследовании автор на основе исторических хроник и доступных ему материалов первым из исследователей Советской эпохи, хоть и кратко, но содержательно освещает политическую историю Кокандского ханства, начиная с его образования как государства и до трагичного падения. По научной значимости данное исследование занимает высокую ступень среди исторических трудов своего времени [5].

В работе одного из корифеев таджикской истории, академика Б.Г. Гафурова, даны краткие сведения о возникновении Коканда как самостоятельного владения. Он освещает последовательное усиление Кокандского владения, при Алим-хане превратившегося в ханство, расширение территории и укрепление государства при Умар-хане, а также походы на Каратегин, Дарваз и в другие регионы современного Таджикистана и Центральной Азии с целью расширения границ, борьбу за гегемонию в Средней Азии между Кокандом и Бухарой и ее тяжелые последствия. В работе имеются сведения о последних годах существования Кокандского ханства. Как отметил Б.Г. Гафуров, осада Ак-Мечети продолжалась 22 дня. Хотя точная дата не указана, но в работе академика отмечено, что в начале 1868 г. между Россией и Кокандом был подписан межгосударственный договор, защищавший торговые интересы. Также отмечены события, связанные с проникновением России в Кокандское ханство и захват Худжанда и Ура-Тюбе в 1866 г. [3; 14, с. 234-235, 174-176].

При освещении политической жизни ханства мы использовали в исследовании академические работы, выпущенные в Советскую эпоху [6]. В них в краткой форме изложена эволюция событий от образования Кокандского ханства и до его упразднения. Даны сведения об усилении политической раздробленности в годы правления последних Аштарханидов и возникновение самостоятельных владений в Фергане, Балхе и Бадахшане [6, с. 26]. Имеются отрывочные сведения о политике первых правителей Ферганы, более подробно освещена борьба Бухары и Коканда за гегемонию в Центральной Азии. Говоря о взаимоотношениях Умар-хана с эмиром Хайдаром, автор пишет: «... Они заключили между собой «вечный мир» и завещали своим наследникам хранить его «свято и нерушимо» [6, с. 60]. Позднее, в 1830 г., между Кокандом и Бухарой, уже при других правителях – Мухаммаде Али-хане и эмире Насрулле, был заново подписан договор, сохранявший стабильность в регионе более десяти лет [6, с. 61]. Эти сведения имеют большую ценность в освещении дипломатических отношений двух самостоятельных государств того периода. Но в данной книге имеются некоторые погрешности: встречаются неточные хронологические сведения о ходе событий. Например, не указан год основания ханства, нет сведений по истории нынешнего Аштского, Исфаринского и Канибадамского районов, территории которых входили в состав владения в ранний период его существования [6, с. 127, 133-134].

В работе известного таджикского ученого, академика А. Мухторова, посвященной истории Ура-Тюбинского владения – одной из спорных областей между Кокандом и Бухарой, имеются ценные сведения о политической, экономической и культурной жизни Усрушаны при Кокандском ханстве. В исследовании на основе письменных источников и архивных материалов затронуты вопросы политической жизни Усрушаны, усиление междоусобиц, тяжелое экономическое положение населения при правлении племенного союза юзов (маркакчи юз) в полунезависимом Ура-Тюбинском владении [9].

Одним из фундаментальных исследований Советской эпохи, посвященных Кокандскому ханству, без сомнения, является исследование профессора Р.Н. Набиева. Его книга затрагивает вопросы экономической жизни ханства на примере феодального хозяйства при одном из последних правителей Коканда - Худаяр-хане. В работе проанализированы и подробно охарактеризованы исторические источники и архивные материалы о Кокандском ханстве. Автор описывает политическое положение в последние десятилетия существования ханства. В нем имеются ценнейшие материалы о государственных переворотах, борьбе за власть, активных политических действиях некоторых этнических групп, таких как кипчаки, и их трагедия в результате «кипчакской резни». Также ценны для изучения истории таджикского народа в прошлом сведения об основной феодальной верхушке, состоявшей из сартов – таджиков и узбеков, активное участие киргизских племён в последнем этапе политической жизни [10]. Другая работа Р.Н. Набиева, выпущенная относительно недавно, посвящена вакфному владению. Это исследование, осуществленное вместе с исследованием А.Л. Троицкой, играет важную роль в изучении экономического состояния ханства как содержащее множество архивных источников. Р.Н. Набиев на основе архивных материалов дает сведения о состоянии одного из основных категорий земельных владений эпохи Кокандского ханства [10]. Также перу ученого принадлежит исследование, посвященное народным восстаниям в Коканде в начале 40-х годов XIX в. и 1847 г. в Ташкенте [10]. По понятным причинам в работе большое внимание уделено классово-социальной борьбе между социальными группами общества.

При исследовании архивных материалов, касающихся последних лет существования Кокандского ханства, заслуживает внимания работа А.Л. Троицкой. В результате скрупулёзной работы автором было изучено и переведено на русский язык огромное количество архивных материалов. Эти материалы как первоисточники относятся к периоду существования Кокандского ханства, когда им правили Шерали-хан, Малла-хан и Худаяр-хан. А.Л. Троицкая в составленном ею каталоге привела список из 3 800 документов, большинство из которых было написано на таджикском языке. Этот факт еще раз подтверждает, что население Ферганской долины и само ханство были двуязычными. Так, А.Л. Троицкая писала, что «удельные земли» кокандского хана Худояра, Ер-масджид, орошались водой, выведенной из родников и горных речек, спускаемой в долину при помощи кяризной системы (подземных галерей с колодцами для их очистки) и арыков. Эти сведения из архивных материалов дают представление о состоянии искусственного орошения в Кокандском ханстве. Архивные материалы ханства разнообразны по тематике и обогащают наши представления о его социально-экономической и политической жизни [13].

Одним из крупных специалистов по истории социально-политической жизни, национально-освободительных движений и восстаний в Кокандском ханстве является профессор Х.Н. Бабабеков. На основе архивных материалов и исторических хроник он глубоко осветил вопросы политической борьбы народов ханства в последние годы его существования. Хотя в данной проблеме имеются спорные моменты, но, несмотря на это, его исследования заслуживают особого внимания среди исследований не только Советской, но и постсоветской эпохи. Труды Х.Н. Бабабекова отличаются объективностью и глубоким научным анализом исследуемого вопроса [1].

Политическому положению Ташкента перед его покорением Алим-ханом посвящено исследование О.Д. Чехович. В работе отмечена значимость Ташкента для окружающих городов и селений и кочевой округи. Также особо отмечена стратегическая значимость и

местоположение городов в торговле между Китаем, среднеазиатскими государствами и Российской империей [18].

Вопросы китайско-кокандских отношений рассмотрены в работах синологов А. Ходжаева и М. Кутлукова. В истории дипломатических отношений двух соседей было все: развитые торговые отношения, военные столкновения, взаимовыгодное мирное соглашение. Об этом дает сведения отмеченная литература [7, с.17; 17].

Противоборство Джунгарии с Кокандским ханством – малоизученная тема в истории таджикского народа. В.А. Моисеев в своем очерке, посвященном взаимоотношениям и противостоянию джунгар с казахами, в нескольких параграфах показывает огромную роль Кокандского ханства в политической жизни того периода. При правлении Абдукарим-бия (1733-1754 гг.) Коканд с достоинством вышел из жесткого испытания внешними врагами. Устояв перед натиском джунгар и сохранив независимость, Кокандское владение помогло спасению казахского, киргизского, каракалпакского народов и кипчакского племени от джунгарского ига [8].

О социальных отношениях в киргизском племенном сообществе и его экономическом состоянии в XIX веке в составе Кокандского ханства дает сведения в своём исследовании К. Усенбаев. Киргизские племена Ферганской долины были в составе ханства от начала и до конца его существования. Автор исследует, какую роль в его общественно-политической жизни сыграли киргизы Чуйской долины и Алая [16].

Исследованию деятельности киргизов в составе Кокандского ханства посвящена солидная монография академика АН Киргизской Республики В.М. Плоских. В работе дана подробная характеристика политических событий в истории Кокандского ханства, рассказано о социально-экономической жизни киргизских племён, их активном участии в политической борьбе за власть. В работе автор также частично рассматривает развитие урбанизационного процесса в эпоху Кокандского ханства в связи с возникновением приграничных укреплений и крепостей на территории современного Кыргызстана. Как показывает анализ дальнейших событий, некоторые из этих объектов, построенных в военных целях, в дальнейшем превращаются в поселения и города, как и нынешняя столица Кыргызстана [11].

Заслуживает внимания исследование, посвященное ценнейшей исторической хронике эпохи Кокандского ханства – «Таърихи Шохрухи» Муллы Нияза Мухаммеда Хуканди. Это диссертация и монография Т.К. Бейсембиева, нацеленные на изучение и освещение истории Кокандского ханства на основе материалов «Таърихи Шохрухи». Политические, экономические и культурные преобразования в ханстве освещены в исторической хронологии. На основе сведений «Таърихи Шохрухи» Т.К. Бейсембиев отмечает политическую раздробленность в Фергане в конце XVII - начале XVIII вв., возвышение и роль чодакских ходжей в политической жизни, начало формирования их примитивной системы государственности в форме теократии, приход к власти феодальной узбекской верхушки племени мингов в результате переворота. Кроме анализа исторических сведений из «Таърихи Шохрухи», Т.К. Бейсембиев также в приложении к своей работе представил интересные сведения о социальном и политическом положении общества. Другое солидное исследование Т.К. Бейсембиева посвящено историографии Кокандского ханства, в котором перечислено и охарактеризовано огромное количество исследований о Кокандском ханстве. Заслуживает внимания то, что автор подробно представил источники по истории Кокандского ханства, в работе имеется также глоссарий исторических терминов [2].

Худжанд как один из ключевых центров приграничной области играл немаловажную роль в возвышении и расцвете Кокандского ханства и в его экономической жизни. О разных этапах истории города в составе ханства рассказывает книга профессора Н.О. Турсунова. Он посвятил истории Худжанда несколько солидных исследований, в которых глубоко и разносторонне осветил вопросы этнической истории, политической жизни, торгово-экономического и культурного роста города в XVIII-XIX вв. [15]. Другая его работа, выполненная в соавторстве с академиком З.Ш. Раджабовым, посвящена Ходжентскому сражению и борьбе мирного населения за свободу и независимость. На основе архивных и этнографических материалов и исторических хроник авторы обрисовали реальную картину сражения худжандцев и его трагические последствия [12].

Диссертационное исследование Ф. Гаффарова посвящено одному из важных направлений в истории Кокандского ханства – дипломатическим отношениям. На примере кокандско-российских экономических и политических взаимосвязей диссертант показывает важность торговых отношений. Также на основе источников и архивных материалов автор освещает двусторонние отношения между государствами: обмен посольствами, возникновение спорных вопросов. В работе также кратко рассмотрено политическое положение ханства в изучаемый период. Но в работе имеются некоторые погрешности. Например, проникновение в Коканд и завоевание его эмиром Насруллой диссертант показывает в 1840 г., хотя, как подтверждают исторические источники, это было в апреле 1842 г. Ф. Гаффаров отмечает следующий поход эмира Насруллы в ханство не июлем 1842 г., а 1845 годом [4].

Таков краткий обзор литературы Советского периода по истории Кокандского ханства. Итак, научное исследование истории Кокандского ханства началось в Советской эпоху. Хотя классовые интересы той эпохи никак не совпадают с современными требованиями исторической науки, для научной литературы того периода характерен глубокий анализ происходивших событий.

Список использованной литературы:

1. *Бабобеков Х.Н. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки (XVIII-XIX вв.). – Ташкент: Издательство Фан Узбекской ССР, 1990. – 118 с.; Его же. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки (XVIII-XIX вв.). АДД. – Ташкент, 1991. - 41с.*
2. *Бейсембиев Т.К. «Тарихи Шахрухи» как исторический источник. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 200 с.; Его же. Кокандская историография: Исследование по источниковедению Средней Азии XVIII-XIX веков. – Алматы: ООО Print-S, 2009. – 1263с.; Кавахара Яёи. Рецензия на работы Т. Бейсембиева. Mulla Muhammad Yunus Djan Shigavul Dadkhah Tashkandi. The Life of Alimgul. A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia. Translated and edited by Timur K. Beisembiev. London and New York, Routledge Curzon, 2003, XIII,116,XXXIII p.// Путеводитель. – С. 207-214.*
3. *Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. – М.: Наука, 1972. – 664 с.; Его же. История таджикского народа в кратком изложении. С древнейших времен до Октябрьской социалистической революции 1917 г. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. – С.406-407, 419-420.*
4. *Гаффаров Ф. Россия билан Кузон хонлиги уртасидаги иктисодий ва сиёсий алоқалар (XIX асрнинг биринчи ярми ва 60-70 йиллар): дисс... на соискание учёной степени кандидата исторических наук. – Ташкент, 1970. – 227 с.*

5. *Иванов П.П. Казахи Кокандского ханства. К истории их взаимоотношений в начале XIX в. // Зап. ИВ АН СССР. Т. IV. – М. – Л., 1939. – 92 – 128.; Его же. Очерки по истории Средней Азии (XVI - середина XIX в.). - М.: Из-во восточной литературы, 1958. – 247с.*
6. *История таджикского народа Том. II. Книга вторая. Поздний феодализм (XVII в. – 1917 г.) /Под редакцией Б.И. Искандарова, А.М. Мухтарова. – М.: Издательство Наука, 1963. – 356 с.*
7. *Кутлуков М. Взаимоотношения Цинского Китая с Кокандским ханством // Китай и соседи в новое и новейшее время. – М.: Наука, 1982. – С.203-216.*
8. *Моисеев В.А. Джунгарское ханство и казахи. – Алма - Ата: Гылым, 1991. – 236 с.*
9. *Мухторов А. Дилиод и ее место в истории общественной мысли таджикского народа в XIX в. – нач. XX в. / А. Мухторов. – Душанбе, 1969. – 372 с.; Его же. Очерк истории Ура-Тюбинского владения в XIX в. / А. Мухторов. – Душанбе: Изд-во АН Тадж. ССР, 1964. – 186 с.; Его же. История Ура - Тюбе (конец XV - начало XX вв.) / А. Мухторов. – М.: Типография № 9, 1998. – 278 с.*
10. *Набиев Р.Н. Вакфное хозяйство Кокандского ханства. – Ташкент, 2010. – 648 с.; Его же. Народные восстания в Коканде в 1840-1842 годах //Общественные науки в Узбекистане, № 7. 1961. – С.37-49.; Также сетевая версия этой статьи см.: <http://www.vostlit.info /Texts /rus4 /Muhammadhakimhan/text2.htm> Дата обращения: 11.01. 2014.; Его же. Ташкентское восстание 1847 г. и его социально-экономические предпосылки. – Ташкент: Наука, 1966. – 80 с.; Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства (Феодальное хозяйство Худаяр-хана). – Ташкент: Фан, 1973. – 388 с.*
11. *Плоских В.М. Киргизы и Кокандское ханства. – Фрунзе: Илим, 1977. – 367 с.*
12. *Раджабов З.Ш., Турсунов Н.О. Ленинабад (Ходжент) в колониальный период (1866 – 1971 гг.) // История Ленинабада. – Душанбе: Ирфон, 1986. – С. 157 – 196.*
13. *Троицкая Л.А. Каталог архива Кокандских ханов XIXвека. - М.: Наука, 1968. – 481с.; Его же. Материалы по истории Кокандского ханства XIX в. По документам архива Кокандских ханов. – М.: Наука, 1969. – 155 с.*
14. *Турсунов Б.Р. Освещение политической жизни народов Средней Азии в составе Кокандского ханства (в первой половине XIX в.) в трудах академика Б. Гафурова //Таджикистан и современные международные отношения: глобализм и регионализм / Материалы международной научно-теоретической конференции 19-20 май, 2007 г. – Худжанд: Типография ТГУПБП, 2007. – С.234-235.; Его же. Освещение истории Кокандского ханства в трудах академика Б. Гафурова и в таджикской историографии //Материалы республиканской научно-теоретической конференции «Академик Бободжон Гафуров – великий мыслитель востока» посвященной 110 – летию героя Таджикистана, академика Бободжона Гафурова. – Худжанд: Нури маърифат, 2019. – С. 174-176.*
15. *Турсунов Н.О. Турсунов Н.О. Сложение и пути развития городского и сельского население Северного Таджикистана XIX – начала XX вв. (Историко-этнографические очерки). – Душанбе: Ирфон, 1976. – 302 с.; Его же. Шахри офтоби. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 160 с.; Его же. Развитие городских и сельских поселений Северного Таджикистана в XVIII – начале XX вв. – Душанбе: Ирфон, 1991. -540 с.*
16. *Усенбаев К. Общественно-экономические отношения киргизов в период господства Кокандского ханства (до присоединения Киргизии в России). – Фрунзе: Издательства АН Киргизской ССР, 1961. – 165 с.*

17. Ходжаев А. Цинская империя и Восточный Туркестан в XVIII веке. – Ташкент: Фан, 1991. – 131 с.
18. Чехович О.Д. Городское самоуправление в Ташкенте XVIII в. /История и культура народов Средней Азии (древность и средние века) / Под редакцией Б.Г. Гафурова и Б.А. Литвинского. – М.: Наука, 1976. – С.149-160.

Reference Literature:

1. Bababekov Kh. N. *People's Movements in Kokand Khanate and their Social-Economic and Political Prerequisites (the XVIII-th - the XIX-th cc.).* – Tashkent: Fan (Science) Publishing-House of the Uzbek SSR. – 118 pp. *People's Movements in Kokand Khanate and their Social-Economic and Political Prerequisites (the XVIII-th - the XIX-th cc.) – Synopsis of Doctoral dissertation.* – Tashkent, 1991. – 41 pp.
2. Beysembiyev T. K. “Tarihi Shahrehi” as a Historic Source in Regard to Middle Asia of the XVIII-th –the XIX-th Centuries. – Almaty: Print-S Assoc. Ltd, 2009. – 1263 pp. Kavaahara Yayoi. Review on T. Beysembiyev's Works. Mulla Muhammad Yunus Djan Shigavul Dadkhah Tashkandi. The Life of Alimgul. A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia. Translated and edited by Timur K. Beisembiev. London and New York, Routledge Curzon, 2003, XIII, 116, XXXIII p // Guidebook. – pp. 207-214
3. Gafurov B. G. *Tajiks. The Ancientest, Ancient and Mediaeval History.* – M.: Science, 1972. – 664 pp. *The History of the Tajik Nation in Brief Transposition. Since the Ancientest Times up to the October Socialist Revolution of 1917.* –M.: State Publishing-House of Political Literature, 1955. – pp. 406-407, 419-420.
4. Gaffarov F. *Social-Economic Relations between Russian Empire and Kokand Khanate (the first Half and the 60-70-ies of the XIX-th Century).* – Tashkent, 1970. – 227 pp.
5. Ivanov P. P. *Kazakhs of Kokand Khanate. To the History of their Interrelations at the Beginning of the XIX-th Century // Notes of the Oriental Studies Institute under the Academy of Sciences of the USSR. Vol. IV. M-L, 1939. – pp. 92-128. Essays on the History of Middle Asia (the XVI-th – the middle of the XIX cc.).* – M.: Publishing-House of Oriental Literature. 1958. – 247 pp.
6. *The History of the Tajik People. Volume II. Book two. Late Feudalism (the XVII-th – 1917) // Under the editorship of B. I. Iskandarov, A. M. Mukhtarov.* – M.: Science. 1963. – 356 pp.
7. Kutlukov M. *Interrelations of Tsing China with Kokand Khanate // China and Neighbours in the New and the Newest Time.* – M.: Science, 1982. – pp. 203-216
8. Moiseyev A. *Djungar Khanate and Kazakhs.* – Alma-Ata: Ghylym, 1991. – 236 pp.
9. Muhtorov A. *Dilshod and her Place in the History of Social Ideas of the Tajik Nation in the XIX-th – the Beginning of the XX-th Centuries // A. Muhtorov.* – Dushanbe, 1969. – 372 pp. *Essay on the History of Ura-Tyube Estates in the XIX-th Century // A. Muhtorov.* – Dushanbe: Publishing-House of the Tajik SSR Academy of Sciences, 1964. – 186 pp. *The History of Ura-Tyube (the End of the XV-th – the Beginning of the XX-th Centuries) // A. Muhtorov.* – M.: Printing-House N9, 1998. – 278 pp.
10. NABIYEV R. N. *Vakf Economy of Kokand Khanate.* – Tashkent, 2010. – 648 pp. *People's Revolts in Kokand in 1840-1842 // Social Sciences in Uzbekistan. 1961, N7. – pp. 37-49. The same network version of this article see: [http: Date of appeal: 11.01.2014](http://Date of appeal: 11.01.2014) Tashkent Revolt of 1847 and its Social-Economic Prerequisites.* – Tashkent: Science, 1966. – 80 pp. *From the History of Kokand Khanate (Feudal Household of Khudayar-khan).* – Tashkent: Science, 1973. – 388 pp.
11. Ploskikh V. M. *Kyrgyzes and Kokand Khanate.* – Frunze: Science, 1973. – 367 pp.

12. Radjabov Z. Sh., Tursunov N. O. *Leninabad (Khodzhent) in the Colonial Period (1866-1971). The History of Leninabad.* – Dushanbe: Cognition. 1986. – pp. 157-196
13. Troitskaya L. A. *The Catalogue of the Archive of Kokand Khans of the XIX-th Century.* M.: Science, 1968. – 481 pp. *Materials on the History of Kokand Khanate of the XIX-th Century. Following the Papers of Kokand Khans.* – M.: Science, 1969. – 155 pp.
14. Tursunov B. R. *Elucidation of the Political Life of Middle Asia People's Being Citizens of Kokand Khanate (in the first Half of the XIX-th Century) in the Works of academician B. Gafurov (Tajikistan and today's International Relations: Globalism and Regionalism // Materials of the International Scientifico-Theoretical Conference. May 19-20, 2007.* – Khujand: TSU LBP Printing-house. 2007. – pp. 234-235. *Elucidation of the History of Kokand Khanate in the Works of academician B. Gafurov and in the Historiography of Tajikistan // Materials of the Republican Scientifico-Theoretical Conference "Academician Babadjan Gafurov as the Great Thinker of the Orient» Dedicated to the 110-th Anniversary of the Hero of Tajikistan, Academician Babadjan Gafurov.* – Khujand: Light of Enlightenment, 2019. – pp. 174-176
15. Tursunov N. O. *Formation and Ways of Development of Urban and Rural Population of Northern Tajikistan in the XIX-th - the Beginning of the XX-th Century. (Historico-Ethnographical Essays).* – Dushanbe: Cognition, 1976. – 302 pp. *The City of the Sun.* – Dushanbe: Cognition, 1989. – 160 pp. *Development of Urban and Rural Settlements of Northern Tajikistan in the XVIII-th - the Beginning of the XX-th Centuries.* – Dushanbe: Cognition, 11. – 540 pp.
16. Usenbayev K. *Social-Economic Relations of Kyrgyzes in the Period of Kokand Khanate Domination (before Kyrgyzia Joining to Russia).* – Frunze: Publishing-house of the Kyrgyz Academy of Sciences. 1961. – 165 pp.
17. Khodjayevev A. *Tsin Empire and Eastern Turkestan in the XVIII-th Century.* – Tashkent: Science, 1991. – 131 pp.
18. Chekhovich O. D. *Urban Management in Tashkent in the XVIII-th Century // History and Culture of the People's of Middle Asia (Antiquity and Middle Ages) // Under the editorship of B. G. Gafurov and B. A. Litvinsky.* – M.: Science, 1976. – pp. 149-160

10 01 00 АДАБИЁТШИНОСӢ
10 01 00 ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ
10 01 00 LITERARY CRITICISM

10 01 03 ЛИТЕРАТУРА НАРОДОВ СТРАН ЗАРУБЕЖЬЯ
10 01 03 LITERATURE OF FOREIGN COUNTRIES PEOPLES

УДК 821.0

DOI 10.24412/2413-2004-2022-1-31-37

- БАӢЗЕ НАМУНАӢОИ НАҚДИ АДАБӢ ДАР “ТУӢФАИ СОМӢ”-И СОММИРЗОИ САФАВӢ** *МаӢмадшоев МаӢмадшо Мирзошоевич, номзади илмӢои филологӢ, дотсент кафедраи адабиёти классикии тоҷики МДТ “ДДХ ба номи акад. Б.Гафуров” (Тоҷикистон, Хуҷанд)*
- НЕКОТОРЫЕ ОБРАЗЦЫ ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКИ В «ТУӢФАИ СОМИ» СОММИРЗО САФАВИ** *МаӢмадшоев МаӢмадшо Мирзошоевич, канд. филол. наук, доцент кафедры таджикский классический литературы ГОУ «ХГУ имени акад. Б.Гафурова» (Таджикистан Худжанд)*
- SOME PARAGONS OF LITERATY CRITICISM IN “TUHFAl SOMI” BY SOMMIRZO SAFAVI** *Mahmadshoev Mahmado Mirzoshoevich, candidate of philological sciences, Associate Professor of the department of Tajik classical literature under the State Educational Institution (SEI) “Khujand State University named after acad. B. Gafurov” (Tajikistan, Khujand)*
E-MAIL: *Komron74@mail.ru*

КалидвожаӢо: *тазкираи “Тухфаи СомӢ”, нақди адабӢ, шоӢзода, суханварон, Соммирзо, ашъори шоирон, асри XVI*

Дар асоси нуктаӢо ва матлабӢои асли аз ҷониби Соммирзо дар тазкираи “Тухфаи СомӢ” нақду баррасӣ шудани эҷодиёту сурудаӢои шоирону сарояндагони гуногундараҷаи зиёди нимаи аввали қарни XV исбот шудааст. Тазкираи Соммирзои Сафавӣ воқеан, миёни тазкираӢои адабӢи шухрат ва арзиши Ӣам таърихию Ӣам адабӢи дошта, дар бораи шоирони зиёди охири асри XV ва нимаи аввали асри XVI маълумоти муфид медиӢад. Асари Соммирзо аз нигоӢи нақди адабӢи мавриди таӢлил қарор гирифта, истилоӢоти нақдии тазкира ҷамъу дастабандӣ шудааст. Мақсади таӢқиқ муайян кардани омилӢои таъсир ва талаботи замон дар услуби нақди ин тазкира мебошад. Ошкорбаёнӣву шучоат ва насабу мақоми давлатӣ доштани Соммирзо сабаби нақди ошкоро ва мазамматию ӯ доништа шудааст. Ӣамчунин бо мисолӢои мушаххас нишон дода шудааст, ки дар баъзе мавридӢо ислоӢи абёти номавзунӣ суханварон аз ҷониби Соммирзо устувору бомавқеъ сураи гирифтааст.

Ключевые слова: *летопись, «Тухфаи СомӢ», литературная критика, князь, поэты, Соммирзо, стихи поэтов, XVI век*

Основываясь на подлинных статьях и оригинальных точках зрения Соммирзо Сафави, показывается критика им в тазкире «Тухфаи СомӢ» произведений и стихов многих разноуровневых поэтов и певцов первой половины XVI века. Антология Сафави

действительно является известной литературной летописью, имеет историческую и литературную ценность и дает полезную информацию о многих поэтах конца XV-первой половины XVI века. Также произведение Соммирзо анализируется с точки зрения осуществленной им литературной критики и произведена группировка критической терминологии автора антологии. Исследовательской целью является выявление факторов влияния и требований времени в критическом стиле этой антологии. Обосновано, что открытость, смелость и государственная репутация Соммирзо были признаны благодаря произведенной им открытой критике и высказанным суждениям. Также на конкретных примерах показано, что исправление несоразмерных стихов поэтов, проводимое Соммирзо в некоторых случаях, было константным и своевременным.

Key words: *cronicles, “Tuhfai Somi” literary criticism, Prime, poets, Sommirzo, poets` verses, the XVI-th century*

Proceeding from genuine articles and original viewpoints, the author of the articles dwells on Sommirzo’s literary criticism of prosaic and poetical works belonging to the men-of-letters of the XVI-th century; the latters being of diverse standards of talent and calibre. The anthology compiled by Sommirzo Safavi is really known having been registered in literary chronicles, it possesses both historical and literary value as it provides useful information about many poets who lived at the end of the 15-th century and at the beginning of the XVI-th. In his article the author, into the bargain, analyzes critical works written by Sommirzo from the viewpoint of literary criticism and converges critical terminology into one thematic group. It is quite clear that he intended to elicit the factors of influence and requirements of time in the style of the criticism inherent in the anthology. Thus, his openness, venture and statal reputation were recognized due to straightforward criticism and condemnation. Resorting to concrete examples, the author managed to show that in some cases corrections of non-commensurate verses of the poet conducted by Sommirzo were constant and timely.

Дар тазкираи “Тухфаи Сомӣ”, ки аз шумори сарчашмаҳои арзишманди адабиёти тоҷику форс ба шумор меравад, бобати авзои адабӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодии нимаи аввали қарни XVI маълумоти дақиқ ва муътамад пешниҳод гардидааст. Дар тазкираи мазкур итилооти сахҳ дар бораи арзишҳои фарҳангӣ, ахлоқӣ, пешаи суҳанварони аср ва завқиеҳои хунарии онҳо, монанди хат, иншо, шеър, муаммо, мусиқӣ ва қиссаҳои метро метавон пайдо намуд.

Адабиётшинос Усмон Каримов дар бораи хизматҳои мондагори муаллифи тазкираи мазкур навиштааст: “Соммирзо воқеан анъанави тазкиранигории асри XV ва, махсусан, равиши Алишери Навоиро дар нимаи аввали асри XVI ба такмили равиши хосаи худ бо муваффақият давом додааст. Гузашта аз ин, Соммирзо маълумоти доир ба шарҳи аҳволу ашъори адибони аввали асри XVI овардаи «Ҳабиб-ус-сияр»-и Хондамирро низ дар ҷандин лаҳза ва нуктаҳои муҳим такмили тавсия ва тасҳҳ намудааст [1, с.174].

Донишмандони маъруфи тоҷик Р. Ҳодизода, У. Каримов, С. Саъдиев [7], Н. Сайфиев [2] дар китобҳои хеш оиди таърихи адабиёти тоҷику форс ва А. Сатторов [3] дар таҳқиқоти илмӣ худ, дорои арзиши баланди адабиву таърихӣ будани тазкираи Соммирзои Сафавиро таъкид намудаанд.

Шодравон Абдуллоҷон Сатторов «Тухфаи Сомӣ»-ро маъхази муътамади адабии охириҳои асри XV ва аввали асри XVI ҳисобида, таъкид менамояд, ки ин асар аз рӯи

тааллуқоти табақавии шоирон ва муносибати намоёндагони табақаҳои гуногун ба шеърӯ шоирӣ таълиф шудааст [3, с. 75].

Инчунин Нуриддин Саид дар сарсухани тазкираи мазкур, ки аз ҷониби профессор Бадриддин Мақсудов таҳия гардидааст, бобати аҳаммияту арзиши ин асар чунин менависад: “Яке аз тазкираҳои нафис, ки иттилооташ бисёр дақиқ аст, тазкираи “Тухфаи Сомӣ”-и Абӯнаسر Соммирзои Сафавӣ мебошад, ки дар нимаи аввали асри XVI таълиф шудааст. Аз маълумоти худи ин тазкираи адабӣ ва ҳамчунин натиҷаи таҳқиқи донишмандон маълум мешавад, ки он на танҳо дар хусуси аҳволи шоирон, муносиботи ҳамдигарии онҳо, офаридаҳои адабии эшон, доираҳои адабӣ ва робитаҳои адабӣ бо иттилооти басо ҷолибу дақиқи худ сарчашмаи муътамад мебошад, балки роҷеъ ба авзои сиёсии замон, муносибатҳои ҷамъиятӣ, ҳодисаҳои гуногуни таърихӣ, урфу одатҳои мардум, маориф, тарзи тафаккуру руҳу равони онҳо ва ғайра низ маълумоти қобили мулоҳиза ироа мекунад” [4, с. 4].

Соммирзо бештар ба ҳунар ва истеъдоди суҳанварон ва сабти зиндагиву интиҳоби ашъори шоирони рӯзгори худ тавачҷӯх намудааст. Бо назардошти он ки мавсуф шоҳзода буда, дар баландтарин пояи нардбони иҷтимоӣ қарор дошт, аз ҳеч кас вобаста набуд ва ҳаросе ҳам надошт, дар бораи машғулияти шоирон, хулқу ҳӯи онҳо, одоти мусбату манфишон, бурду бохти фаъолияти шоирӣ ва дигар ҷузъиёти ҳаёти онҳо бепарвоёна, бидуни муболиға, рӯирост ҳарф задааст. Ҳамин омилҳо боис гардиданд, ки нақди тазкираи Соммирзо воқеъбинона, мувофиқ ба истеъдод ва ҳунари суҳан- густарии адибони замонаш рӯи қоғаз оварда шавад.

Дар бобати афкори адабиву танқидии муаллифи тазкираи “Тухфаи Сомӣ” адабиётшиноси хушсалиқа Бадриддин Мақсудов менависад: “Афкори адабӣ-танқидии Соммирзо, ки дар тазкирааш изҳор шудаанд, бисёр ҷолибу хонданианд. Дар баёни ин гуна афкор муаллифи тазкира ҳадди инсофу адолатро қомилан риоят кардааст. Дар бораи шоирони бузургу маъруфи замонаш муфассалтар, бо эҳтиром назокати хос ва хеле мунсифона суҳан мекунад ва аз ашъорашон намунаҳои бештар оварда, ба онҳо баҳои ҳаққонӣ медиҳад. Чунончӣ, аз ашъори Ҷомӣ 81 байт, аз Ҳилолӣ 68 байт, аз Ҳотифӣ 41 байт намуна овардааст” [4, с. 9].

Дар баробари шоирони шинохтаи даврони ҳеш, ба ашъори дигар суҳанварон, ки наонқадар машҳур буданд, вале ашъори хубу дилкаш месароиданд ва ё дар ягон навъи жанри адабӣ дасти боло доштанд, бо иродат ва ихлос ҳарф задааст. Мисол дар бораи Рӯҳии Самарқандӣ зикр мекунад, ки “ӯ аз ақсоми шеър ба қитъасароӣ машҳур аст” [4, с. 12].

Роҷеъ ба ашъори Амир Ҳусайналии Ҷалоир мутахаллис ба “Туфайлӣ” ибрози назар намуда мегӯяд, ки “дар қасида ҳама кас ӯро қабул доштааст” [1, с. 175].

«Мавлоно Туфайлии Хучандӣ, марди ошиқпешаи лоуболе буд ва аз таърих вуқуфи тамом дошт ва ба қасони хуб сӯҳбат дошта ва авқот ба кито- бат мегузaronид ва дар ҳамаи ақсом шеър мегуфт. Қасоид ва ғазал бисёр дорад. Ин матлаъ аз ҷумлаи ашъори ӯст:

***То қунам қатъи биёбони ғамат марҳилаҳо,
Қафи поро задаам мехча аз обилаҳо*** [1, с. 175].

Соммирзо ҳангоми нақд ва таҳлили ашъори шоирони дар тазкирааш зикршуда аз истилоҳоти ривочёфтаи замонаш, амсоли “аснофи шеър”, “ашъори обдор”, “шеъри тар”, “маъниҳои рангин”, “суҳани матин”, “суҳани муҳкам”, “суҳани нозук”, “маонии хос”, “шеъри равони омписанд”, “шеъри матбуъ”, “шоири покизагӯӣ”, “латофатгуфтор”, “шоири нек”, “ростқалам”, “пурчошнӣ” ва ҳамчунин “шоири ҳазёнгӯ”, “қачтабъ”, “ёвагӯ”, “ашъори

ноҳамвор", "бемаъно", "шеъри бемаза", "номаъкул", "номавзун", "шеъри тазрик", "шеъри шутургурба", "ашъори ракик" ва ғайра истифода кардааст.

Дар "Тухфаи Сомӣ" муаллиф дар баробари бо эҳтироми хос ва самимият баён намудани андешаҳои бобати ашъори суҳанварон, аз норасоиву камбудихои шеъри як қатор шоирон бебоконе ва рукушод суҳан рондааст ва шояд дар ин шева аз пешравони нақди адабӣ дар таъкиранивонии форсӣ ба шумор равад. Вай рӯиросу суҳанони каммазмун ва тасвирҳои номавзун, каломе аз маъно дур, қофияву радифи ғалату ночаспони баъзе шоирон, ё аҳли завқро танқид намуда, онҳоро қачтабӯ ёвагӯ, шоири ҳазенгӯ ва навиштаҳои онро номаъқулу номавзун ва бемаънову ноҳамвор номидааст. Инчо чанд намунаи нақди интиқодии Соммирзо ба ҳайси шоҳид меоварем: Адои Исфохонӣ "қофияи ғалат дар шеъри ӯ бисёр аст" [4,с.239], Қавсии Табрзӣ "чун омӣ аст, гоҳе дар қофия ғалат мекунад" [4,с.254], Розии Шуштарӣ "дар ғазал таъбаи хуб буд, ашъори ӯ шутургурба воқеъ шуда, дар соири ашъор ҳам шеър мегуфт, аммо ба қор намеомад" [4,с.132], Шоҳхусайни Сиёқӣ "дар шеъри ӯ қофияи ғалат бисёр аст" [4,с.217], Маъонии Яздӣ "худро қам аз шуарои номӣ намедонад, аммо шеъри ӯ бемаънӣ аст ва ба ҳасби зоҳир маъонии қам метавон ёфт:

***Ҳарчанд таҳаллуши Маъонист,
Холӣ зи маъонияст шеъраш*** [4,с.239].

Соммирзо ҳамин гуна нақди воқеъбинонаро нисбати онҳое, ки даъвии шоирӣ доштанд, вале суҳанашон мустақаму қавобгӯи қавоиди шеърӣ набуд, иброс намуда, эшонро танқид намудааст. Қои дигар бобати ашъори суҳан-варони зерин ҳамингуна баҳогузори намудааст. Вай дар бораи шеърҳои Ҳадисии Совай менависад, ки "ақсар ашъори ӯ ёва аст" [4,с.286], ашъори Ҳотам ном шоирро, ки аз қаблаи аъробии саидӣ буд, чунин баррасӣ қардааст, ки "ба се забон шеър мегӯяд, қош ба ҳеҷ қадом намегуфт" [4,с.330]. Нисбат ба Амир Абдуллоҳ ном суҳанвари қамони хеш мегӯяд, ки "гуё сайди мазқури шеъри мардумро мешиносад, вале шеъри худро намешиносад" [3,с.62].

Инчунин дар баъзе мавридҳо Соммирзо дар бораи суҳанвароне, ҳарф мезанад, ки ашъорашонро нақд қардаву назарашро ба худӣ онҳо баён намудааст, монанди мулоқот бо Ҳоҷӣ Оқо ном шоир, ки чунин сурат қирифтааст: "Агар шеър нафармоянд, бисёр хуб буд, ба шеъре ки аз ӯ навишта шуда, сидқи мақоли роқим маълум мешавад. Ин ду байт аз ӯст:

***Рӯи шаҳро зи дур дидам ман,
Сар ба авқи фалак қашидам ман,
Рӯи шаҳ доиман чу маҳ бошад,
Рӯи шаҳ ҳар қи дид шариф бошад.***

На қи мисраи оқир дар қитобат ғалат шуда, балқи шоир чунин гуфта. Бад ӯ гуфтаи қи "маҳ" ва "шариф" қи гуна қофия бошанд? Гуфт қи қунам? Беҳ аз ин наёфтаи" [4,с.334].

Ба андешаи адабиётшиносон шояд шоҳзода будан ба Соммирзо имқон дода бошад, қи ҳамин гуна нақдҳои шучоатмандонаро иброс намояд, вақарна ҳар қас қи қой дар чунин роҳе гузошта аз дами теги таъну ҳачв ва қаҳри шоирон дар амон намондааст. Ба қавли баъзе аз муҳаққикон дар ин намунаҳо он қи беш аз ҳар қизи дигар намуд қайдо мекунад, ошқорбаёнӣи мунтақид ва андешаи боинсофонаи вай ба шумор меравад. Барои намуна андешаҳои интиқодии Соммирзо дар бораи ашъори се суҳанвари қамони ӯ меоварем: "Мавлоно Дуои Машҳадӣ аз шуарои Машҳадӣ муқаддаси мунаввари разияи разавия (а) аст. Марди девона ва беҳаёст. Ақсари авқот бо мардум дар қангу гуфтугӯст ва ҳар гоҳ шеъри худро мехонад, фарёд мекунад, қи таҳсин қунед, қи беҳтарини шоирон манам" [4,с.267].

Суханвари дигар Галавали аз галавиёни Шероз аст ва ба саргарошӣ авқоти худ зоеъ мекунад. Мегӯяд, ки ин матлаъро ман гуфтаам ва ман бовар намекунам, ки ӯ гуфта бошад.

*Хоҳам, ки бад-он сина ниҳам синаи худро,
То дил ба ту гӯяд гами деринаи худро [4,с.320].*

Дар бораи шоир Мавлоно Нозукии Ҳамадонӣ менависад, ки авқоти ӯ сарфи шеър мешавад ва дар ҳар рӯз қариб ба ҳазор байт мегӯяд ва бар худ лозим карда, ки чамъи кутуби назмро ҷавоб гӯяд. Аз ҷумла “Шоҳнома”, ки Фирдавсӣ ба сӣ сол гуфта, ӯ ба сӣ рӯз гуфта буд. Дар шеъри ӯ радифу қофияи ғалат бисёр аст ва ба ғайр аз тахаллус дар шеъри ӯ нозукие нест. Дар шеъри ӯ чизҳост ғайр аз маънӣ, чунонки аз ин чанд байт, ки дар “Шоҳнома”-и худ дар сифати ҷанг гуфта, маълум метавон кард:

*Гурифтанд тиру камон мардумон,
Фитоданд дар якдигар чун дадон.
Гурозон давиданд монанди тир,
Ҳама захмхӯрда гурозон чу шер.
Ҳама нурдилон ларза зан ҳамчу бед,
Ки ногаҳ яке шери нурдил расид.
Абар маймана тохт монанди пил,
Ба дасташ яке найза монанди бел! [4,с.266].*

Соммирзо дар баъзе мавридҳо ба ислоҳи абёти шоирон мепардозад ва барои мавзунтар гаштани онҳо тағйироте пешниҳод менамояд, ки онро муҳаққиқони осораш нақди ислоҳӣ номидаанд. Ба андешаи баъзе аз олимони адабиётшинос чунин ислоҳоте, ки дар матнҳои адабии ҳамагон давра ривочи фаровон ёфтааст, умдатан завқӣ ва истеҳсонӣ меноманд, ки вобастаи қоидаву қонуни ҳосе нест. Соммирзо дар бобати як байти шоир Мирабдуллоқӣ чунин менависад:

*Нозукии байни лаби ӯро бибӯсам ба хайл,
Лабаи озурда шавад чун нигарам рӯзи висол.*

Ва дар идомаи он фармудааст, ки ба эътиқоди ман агар мисраъро чунин бихонд, бисёр беҳтар аст: “Бувад озурда дар ӯ чун нигарам рӯзи висол” [4,с.12]. Ва ё дар хусуси байти шоир Қонеъии Қазвинӣ овардааст:

*Дилам зи бодаи ишқи бути дигар гарм аст,
Маро хабар нею дар шаҳр ин хабар гарм аст*

Агар дар мисраи аввал лафзи “буте” ро “маҳе” хонанд, беҳтар хоҳад буд [4,с.272].

Шоҳзодаи сафавӣ дар баъзе маврид Ҳангоми таҳлилу баҳодиҳӣ ба ашъори шоирон назари шахсии худро баён медорад. Масалан, дар бораи Раҷоӣ ном шоире мегӯяд: “Қалимоти шеъраш дар ниҳояти ширинию макбулӣ аст ва ман ӯро хушлаҳча гуфтаам” [4,с.276].

Дар баробари ин, агар бубинад, ки байте таъкиди лафзӣ дорад, ба ислоҳи он мекӯшад. Матлаи зерини Мушкии Табрэзиро ба ҳайси намуна овардааст:

*Ҳар ҷо ки зи рух парда барандохта бошӣ,
Сад ҳамчу маро ошиқи худ сохта бошӣ.*

Ва баъдан илова менамояд, ки агар мисраи аввалро чунин бихонанд, беҳтар аст: “Тарсам, ки зи рух парда барандохта бошӣ” [4,с.278].

Ба андешаи мо ин ислоҳи Соммирзо бисёр зебо ва устувор мебошад.

Нақди ахлоқӣ дар тазкираи “Тухфаи сомӣ” мавқеи мустақкам дорад. Соммирзо нисбат ба шахсияти ахлоқӣ ва иҷтимоии шоирон тавачҷӯҳи ҳоса зоҳир намудааст. Аз назари ӯ

фазилати ахлоқӣ дар камолоти суханвар нақши муҳимме дорад. Вай дар ҷо ҷои тазкираи худ вақте ба шарҳи ҳоли шоирони ҳаҷвсаро ва бадзабон мепардозад аксар чунин мегӯяд: “Ин китобро ҷои зикри абёти онҳо нест ва навиштани чунон абёти бемояе мояи бешармӣ ва беҳаёӣ аст [1; 8].

Воқеъан баромадан аз доираи ахлоқ дар ҳама давру замон боиси нақӯҳиши суханварони ҳичогӯ бадандеш гардида, на танҳо боиси коста шудани обрӯву эътибори адиб, балки сабабгори дилмондагии аъзои ҷомеа аз шеърӯ шоирӣ мегардад. Ин омил ба рақибон имкони маҳқум намудани шеърӯ адабиётро медиҳад [6, с. 68].

Риояи иффати калому адаби Sommirzo қобили зикр аст, зеро ки аглаби тазкиранависони дигар ба ин самт камтар аҳаммият додаанд. Қисме аз изҳороти вай ба мавҷудияти равобити нодуруст ва носолими ахлоқӣ дар миёни суханварон ишора дорад. Аз ҷумла он ки дар бораи Зулолии Табрэзӣ навиштааст: “Дар соҳибхуснӣ шоир шуд ва шеъри ӯро мадад мекарданд, лочарам чун ришаш сар зад, дигар аз шеър дам назад, охир поймоли истихфӯф шуд. Ба хафӯфӣ (кафшдузӣ) иқдом менамуд” [4, с. 260]. Ва ё дар бораи шоири дигар бо номи Мавлоно Шӯҳии Яздӣ овардааст: “Дар маҳалле, ки ҷамолаш дар мартабаи камол буд, майли шоирӣ кард ва ҳар кас аз ошиқонаш шеър ба номи ӯ мегуфтанд, ӯ гирд мекард. Ин матлаъ аз он ҷумла аст:

***Дар воқеа дидем, ки шуд ёр парешон,
Гашием аз ин воқеа бисёр парешон” [4, с. 267].***

Рӯзгори шоир Бобо Фигониро чунин тасвир менамояд: “Бисёр ҳарис ба шароб буд ва доимулавқот дар майхонаҳо ба сар мебуд. Пас аз вафоти Султон Яъқуб дар замони соҳибқирон мағфур ба Хуросон афтада, дар шаҳри Абевард сокин шуд. Ҳокими он ҷо ҳар рӯз як ман гӯшт ва як ман шароб муқаррар карда буд, ки ба ӯ медоданд. Дар охир кори ӯ ба ҷое расид, ки мардуми шаробхона ӯро аз паи муҳтоҷии худ ба бозор ва шаҳр мефиристоданд ва ба ӯ ҳазлҳои рақик мекарданд ва ӯ ба воситаи шумии ҳарисии шароб таҳаммул мекард” [4, с. 178].

Sommirzo Сафавӣ тавонистааст, ки дар баробари овардани ному таҳаллус, зодгоҳ ва касбу пешаи суханварон бобати ашъорашон назари хешро баён намуда, арзиши навиштаҳои суханваронро нақду баррасӣ намояд.

Нақду баррасии Sommirzo, назару салиқаи вай дар боби шеърӯ шоириро метавон дар ин чанд нукта баён кард:

1. Эътиқод ба лузumi маълум ва мураббӣ дар шеърӯ шоирӣ дар канори қобилияти истеъдод. Чунон ки дар тарҷумаи ҳоли Ҳаллокии Ҳамадонӣ мегӯяд: “Дар қобилияти ӯ суҳане нест. Суҳан дар он аст, ки бемураббӣ аст. Агар ӯро мураббӣ мебуд, гӯи тафавуқ аз бисёрӣ рабудӣ” [4, с. 264].

2. Муаллифи тазкираи “Тухфаи Сомӣ” ба фазилатҳои ахлоқӣ, андешаҳои ҳикматнок ва шахсияти шоироне, ки дар баёни каломи мавзун одобу иффатро риоя намудаанд, эътибори хосса зоҳир намудааст.

3. Sommirzo Сафавӣ тавонистааст, ки дар баёни арзиши ашъори аҳли адаби рӯзгори хеш новобаста аз мақому манзалат ва мавқеи иҷтимоии онҳо баҳои воқеъбинона диҳад, ки ин усул дар дигар тазкираҳо камтар ба назар мерасад.

Пайнавишт:

1. Каримов У. Адабиёти тоҷик дар асри XVI. - Душанбе: Дониш, 1980. - 228 с.
2. Сайфиев Н. Таърихи адабиёти тоҷик (асрҳои XVI-XIX ва ибтидои асри XX). - Душанбе: Бухоро. - 660 с.

3. Сатторов А. “Тухфаи Сомӣ ва хусусиятҳои он”. - Душанбе: Дониш, 1972. -132 с.
4. Соммирзои Сафавӣ. Тухфаи Сомӣ. Таҳиягари матн ва муаллифи неигуфтору тавзеҳот Бадриддин Мақсудов. - Душанбе: Маориф,2018.- 380 с.
5. Фахриддин Али Сафӣ. Латоифуттавоиф. Таҳия, неигуфтор, шарҳи луғатҳо ва тавзеҳоти Абдуҷуқури Абдусаттор, Бурҳон Сайфиддинов –Душанбе: Адиб, 2011, -336 с.
6. Ҳамроев Ҷумъақул. Асрори нақди адабӣ. -Душанбе:Девашитч, 2005. - 128 с.
7. Ҳодизода Р., Каримов У., Саъдиев С. Адабиёти тоҷик. Асрҳои XVI- XIX ва ибтидои асри XX. -Душанбе: Маориф, 1988. - 171с.
8. Ashrapov, B. P. *The Place of Poly-Affixes in the Tajik Literary Language of the XVIII-th Century* / B. P. Ashrapov // *Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук.* – 2015. – No 3(64). – С. 122-131.

Reference Literature:

1. Karimov U. *The Tajik Literature of the XVI-th Century.* – Dushanbe: Knowledge, 1980. – 228 pp.
2. Sayfiyev N. *The History of the Tajik Literature (the XVI-th – the XIX-th and the Beginning of the XX-th Centuries.* – Dushanbe: Bukhara. – 660 pp.
3. Sattorov A. “Tuhfai Somi” and its Peculiarities. – Dushanbe: Knowledge, 1972. – 132 pp.
4. Safavi, Sommirzo. “Tuhfai Somi”. Preparation of the text, preface and commentaries: Badriddin Maksudov. – Dushanbe: Enlightenment. 2018. – 380 pp.
5. Fakhriddin Ali Safi. “Latoifuttavoif”. Preface, commentaries, glossary: Abdushukur Abdusattor, Burhon Sayfiddinov. – Dushanbe: Man-of-Letters, 2011. – 336 pp.
6. Khamroyev, Djumakul. *Secrets of Literary Criticism.* – Dushanbe: Devashtich. 2005. – 128 pp.
7. Khodizoda K., Karimov U., Sadiyev S. *Tajik Literature. The XVI-th the XIX-th, and the Beginning of the XX-th Centuries.* - Dushanbe: Enlightenment, 1988. – 171 pp.
8. Ashrapov, B. P. *The Place of Poly-Affixes in the Tajik Literary Language of the XVIII-th Century* / B. P. Ashrapov // *Bulletin of Tajik State University of Law, Business and Politics. Series of Humanitarian Sciences.* – 2015, № 3(64). – pp. 122-131.

УДК821.0

DOI 10.24412/2413-2004-2022-1-38-47

- ВИЖАГИҲОИ ҒАЗАЛҲОИ
ИСТИҚБОЛИИ ВОҚИФИ
ЛОҲУРӢ АЗ ҒАЗАЛИЁТИ
НАЗИРИИ НИШОПУРӢ** *Маҳмудзода Обидҷони Бекназар, н.и.ф.,
доценти кафедраи назария ва таърихи адабиёти
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба
номи С.Айнӣ (Тоҷикистон, Душанбе)*
- ОСОБЕННОСТИ ГАЗЕЛЕЙ-
ОТВЕТОВ (ИСТИКБОЛ)
ВАКИФА ЛОХУРИ
НА ГАЗЕЛИ НАЗИРИ
НИШОПУРИ** *Махмуд-заде Обиджон Бекназар, канд. филол.
наук, доцент кафедры теории и истории
литературы Таджикского государственного
педагогического университета им. С. Айнӣ,
(Таджикистан, Душанбе)*
- PECULIARITIES OF GAZELS-
RESPONCES (ISTIKBOL) OF
VAKIF LOHURI TO
THE GAZELS OF NAZIR
NISHOPURI** *Mahmudzoda Obidjoni Beknazar, candidate of
philological sciences, lecturer of the department of
theory and history of literature of the Tajik State
Pedagogical University named after S. Aini (Tajikistan,
Dushanbe), E-MAIL: mirobid-26@mail.ru*

Калидвожаҳо: Назирии Нишопурӣ, Соиб Табрзӣ, Воқифи Лоҳурӣ, сабки ҳиндӣ, тазмин, истиқбол, таъсирпазирӣ, нусхаҳои хаттӣ, матншиносӣ

Вижагиҳои ғазалҳои истиқболӣ ва назираҳои Воқифи Лоҳурӣ ба ғазалиёти Назирии Нишопурӣ, яке аз намоёндагони бузурги сабки ҳиндӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Бо тақя бар чанд нусхаи хаттии девонҳои ҳар ду шоир матншиносии ғазалҳои мавриди назар сурат гирифтааст. Муқаррар шудааст, ки дар нусхаҳои хаттии девони Воқиф ба ду ғазали ӯ метавон дучор омад, ки дар онҳо абёти зиёде ба такрор дида мешаванд. Аммо аз рӯи байти мақтаи ҳар ду ғазал маълум мешавад, ки яке дар ҷавоби ғазали Назирӣ ва дигаре дар истиқболи ғазале аз Соиб суруда шудааст. Дар асоси ин нукта муаллиф ба хулоса расидааст, ки ба эҳтимоли зиёд Воқиф ё ду ғазали ҷудогона сурудааст ва ё ҳамон нусхаи ягонро таҳриру такмил кардааст. Таъкид мегардад, ки ин мавзӯ ҷусторҳои бештареро бар асоси дастрасӣ бар нусхаҳои дигари хаттии девони шоир тақозо мекунад. Ҳарчанд Воқиф бар ғазали Соиб низ тазмин бастааст, ҳам ғазали Соиб ва ҳам Воқиф дар истиқболи ғазале аз Назирӣ ба қалам омадаанд. Дар асоси ғазалҳои тазминӣ ва чанде аз назираҳои дигар ба ғазалҳои Назирӣ хулоса шудааст, ки Воқиф аз сабки сухани ин шоири тозагӯ таъсирпазир будааст.

Ключевые слова: Назири Нишопури, Вакиф Лохури, Саиб Табризи, индийский стиль, тазмин, истиқбол, текстологический анализ, рукописные списки

Проанализированы особенности составления газелей-ответов (истикбол) или подражаний (назира) Вакифом Лохури на газели одного из выдающихся представителей индийского стиля, Назири Нишопури. Текстологический анализ рассматриваемых газелей осуществлён с использованием нескольких рукописных списков диванов двух поэтов. Установлено, что в рукописях дивана Вакифа содержатся две газели, в которых повторяются некоторые бейты. Однако на основе макта - последнего двустишия газелей – можно прийти к выводу, что одна газель написана в ответ на газель Назири, а другая – Саиба Табризи. На основе данного факта делается

вывод, что, по всей вероятности, Вакиф или составил две отдельные газели, или отредактировал одну газель и внёс добавление в её текст. Подчёркивается, что окончательный вывод по данному вопросу можно сделать путём тщательного исследования других рукописей дивана Вакифа. Несмотря на то, что Вакиф включил в текст газели бейт из стихотворения Саиба, и газель Вакифа, и газель Саиба являются ответом (истикбол) на газель Назири. На основании тазминов и подражаний (назира) на газели Назири делается вывод, что Вакиф в своём творчестве следовал поэтическому стилю Назири Нишопури.

Key-words: *Nazir Nishopuri, Vakif Lohuri, Saib Tabrizi, Indian style, tazmin, istikbol, textological analysis, manuscript lists*

The article presents an analysis of the peculiarities inherent in composition of gazels-responses (istikbol) or imitations (nazira) given by Vakif Lohuri to the gazels of Nazir Nishopuri, one of the outstanding representatives of Indian style. The textological analysis of the gazels in question is effectuated with a use of several divans of both poets, the formers being manuscript lists. It is established that Vakif's manuscripts contain two gazels, some beyts being reiterated in them. However, on the basis of makt – the last distich of gazels – one can come to the conclusion that one gazel is written to the response of Naziri's gazel, but another one to that of Saib Tabrizi. Proceeding from this fact, the author makes an inference running to the effect that, most probably, Vakif either composed two separate gazels or edited one gazel having brought addenda into its text. It is underscored that a final conclusion related to this issue can be made by the way of thorough study of other manuscripts from Vakif's divan. Notwithstanding the fact that Vakif included a beyt from Saib's poem into the text of the gazel, both Vakif's gazel and the one of Saib's are a response (istikbol) to Nazir Nishopuri's gazel. Designing on the premise of tazmins and imitations (nazira) following Naziri's gazels the conclusion is made that in his creation Vakif proceeded from Nazir Nishopuri's poetic style.

Маълум аст, ки нуфузи мақоми Назирӣ дар суҳанварӣ дар қаламрави адабиёти тоҷикзабони Ҳинд ва эътирофи ӯ ба унвони яке аз пешқадамони тарзи тоза сабаби истикболи каломӣ ваӣ аз ҷониби шоирони дигар гардид. Соиб бо он ҳама шуҳрату мақоми адабӣ, аз ҷумлаи иродатмандони Назирӣ ба шумор меравад, ки аз тарзи сухани ӯ пайравӣ намудааст. Баҳсу баррасии ин мавзӯ дар мақолаи дигари ин муаллиф чараён гирифтааст.

Аз дигар суҳанварони соҳибноме, ки тарзи сухани Назирро истикбол намудааст, Воқифи Лоҳурӣ ба шумор меравад. Воқифи Лоҳурӣ аз ҷумлаи суҳанварони адабиёти тоҷикзабони Ҳинди асри XVIII мебошад, ки дар соли 1689 дар Патёлаи Лоҳур чашм ба олами ҳастӣ кушода, соли 1781 дар ҳамон ҷо аз олам даргузаштааст. Аз ӯ то замони мо девони ашъор ва маснавие бо номи “Мирзо ва Саҳбо” боқӣ мондааст. Девони ашъори шоир соли 2015 ба кӯшиши Раҷабалӣ Худоёрзода ва Шарофиддин Асомиддинзода дар Тоҷикистон ба нашр расидааст. Ҳарчанд дар мақолаву нигоштаҳои ҷудоғонаи олимони тоҷик А. Ғаффоров (3) А. Ҳабибов (12) Р.Худоёрзода (11) ва дигарон роҷеъ ба рӯзгору осори шоир мулоҳизоте баён шудааст, аммо ягона таҳқиқоти муқаммал дар бораи ин шоир рисолаи номзадии Асомуддинзода Шарофиддин ба шумор меравад, ки таҳти унвони “Поэтикаи ғазалиёти Воқифи Лоҳурӣ” соли 2018 ба дифоъ расидааст. (2)

Воқифи Лоҳурӣ ҳарчанд аз ҷумлаи намоёндағони сабки ҳиндӣ доништа мешавад, ки дар асри шукӯҳи ин сабки адабӣ зистааст, аммо шумораи зиёди ғазалҳои хешро ба

истикболи суханварони маъруфи пешин, аз ҷумла намояндагони сабки ироқӣ ба қалам оварда. Муаллифони пешгуфтори «Девони Воқифи Лоҳурӣ» дар иртибот ба ин мавзӯ навиштаанд: «Воқифи Лоҳурӣ (ваф. 1788) ба ғазалҳои шоирони гузашта ва ҳамасрони худ ба монанди Ҷалолиддини Румӣ (1207–1273), Авҳадӣ (тав. 1565), Замири (ваф. 1594), Назирӣ (ваф. 1612), Зухурӣ (ваф. 1616), Салими Техронӣ (ваф. 1647), Соиб (1603–1677), Халилӣ, Офарини Лоҳурӣ (ваф. 1742), Ҳазин (1692–1766) ва дигарон назира ва ҷавобияҳо навиштааст» [4, 17]. Баъдан ба унвони намуна чандин абёти шоирро зикр намуда, ки ба истикболи ашъори гуруҳе аз ин суханварон ба қалам омадаанд.

Мутолеаи девони Воқифи Лоҳурӣ муайян месозад, ки ӯ дар ду маврид мустақиман ба номи Назирӣ ҳангоми тазмини ғазалҳои вай ишорат кардааст. Ин матлаб дар навбати аввао, худ далели иродати хоси ин шоир ба шеърӯ шахсияти Назирӣ ба шумор меравад. Дар ғазали аввал, ки дар байти мақтаи вай бо зикри номи Назирӣ ҳамзамон як мисраъ аз ин шоир оварда мешавад, истикболи Воқиф аз тарзи суханварӣ ва шеваи баёни ӯ ба таври барҷаста намоён аст:

*Мақун тақлифи шарҳи дарди дил озурдаҷонеро,
Мақун ангушт бар лаб, то тавонӣ безабонеро.
Мақун бечо зи қӯи худ чу ман бехонумонеро,
Ғарибе, дардманде, хоксоре, нотавонеро.
Ғамам бисёру ман аз ёр дорам руҳсати оҳе,
Чӣ сон, ё Раб, адо созам ба сатре достонеро?
Қуҷо он гул хабар аз рангзардиҳои ман дорад,
Ба ҷойи нома бифристам ба ӯ барги хазонеро.
Саворе тохт овардаст бар маъмураи хушам,
Ки барҳам мезанад аз як инон гардаш ҷаҳонеро.
На онам, к-аз сафи миҷғони хубон рӯ бигардонам,
Тавонам сурх кард аз хуни худ нӯки синонеро.
Маро девона медонанд тифлон, ҷойи он дорад,
Ки дар пирӣ ба дил ҷо додаам ишқи ҷавонеро.
Шикоят чун қунам дар пеши ӯ аз шӯрбахтиҳо,
Ҷаро дар талх гуфтан оварам шириндаҳонеро.
Савори раҳши нозӣ, сӯи ман туркона метозӣ,
Мабодо сар диҳад дил нолаи оташинонро.
Ба пойи худ аз ин гулзор натвонам бурун рафтан,
Магар чун соя гирам домани сарви равонеро.
Фалак аз сайру даври худ надорад ғайр аз ин матлаб,
Ки орад бар сари номехрубоне мехрубонеро.
Надонам маишҳари худро, валекин ин қадар донам,
Ки хунам сурх хоҳад кард хоки остонеро.
Сабо, ар ёр аз ҳоли манат пурсад, бигӯ: «Дидам
Дар отаи аз тапи сӯзанда мушти устухонеро».
Азизи вақтаму ҷарҳам ба ҷоҳи хорӣ афканда,
Намеафтад ба сарвақтам гузоре корвонеро.
Хаданги ғамзааш хӯрдам, парид аз сар ҷунон хушам,
Ки мегирам ба даъво ҳар замон абрӯкамонеро.
Назирӣ гуфт чун он моҳ омад бар сарам, Воқиф,*

«Кучо будӣ, ки имшаб сӯхтӣ озурдаҷонеро» [4, 38].

Нахуст бояд афзуд, ки шакли мазкури ғазал аз нашри девони Воқифи Лоҳурӣ, ки соли 2015 ба кӯшиши Раҷабалӣ Худоёрзода ва Шарофиддин Асомиддинзода таҳия ва нашр шудааст, баргирифта шуд. Аз ишорати мурағибони ин девон маълум мешавад, ки онҳо ғазали мазкурро на аз рӯи матни девони ҷопи сангии девони шоир, балки аз таъкираи «Ништари ишқ»-и Ҳусайнкулихони Азимободӣ овардаанд [1, 1574]. Вале муқоисаву муқобилаи он бо нашрҳои то кунун анҷомёфта ва ҳамзамон як нусхаи хаттии девони шоир, ки дар китобхонаи Маҷлиси миллии Ҷумҳурии Ислामीи Эрон маҳфуз аст, нукоте баҳсбарангезеро низ ба миён овард, ки таҳқиқ ва ташреҳи он мувофиқи мақсад аст. Дар навбати аввал бояд афзуд, ки ин ғазал дар нашри девони Воқифи Лоҳурӣ, ки соли 1962 бо эҳтимоми Ғуломраббонии Азиз дар Панҷоби Покистон ба нашр расид, ба ин шакл омадааст:

*Макун бечо зи кӯи худ чу ман бехонумонеро,
Ғарибе, дардманде, хоксоре, нотавонеро.
Макун таклифи шарҳи дарди дил озурдаҷонеро,
Мазан ангушт бар лаб, то тавонӣ бебабонеро.
Ғамам бисёру ман аз ёр дорам рухсати оҳе,
Чӣ сон, ё Раб, адо созам ба сатре достонеро?
Саворе тохт овардаст бар маъмураи хушам,
Ки барҳам мезанад аз як инон гардаш ҷаҳонеро.
Маро девона месозанд тифлон, ҷойи он дорад,
Ки дар пирӣ ба дил ҷо додаам ишқи ҷавонеро.
Шикоят чун қунам дар пеши ӯ аз шӯрбахтиҳо,
Чаро дар талх гуфтан оварам ширин даҳонеро.
Ба пои худ аз ин гулзор натвонам бурун рафтан,
Магар чун соя гирам домани сарви равонеро.
Фалак аз сайри даври худ надорад гайр аз ин матлаб,
Ки орад бар сари номехрубоне мехрубонеро.*

*Сабо, ар ёр аз ҳоли манат пурсад, бигӯ: «Дидам
Дар отаи аз тапи сӯзанда мушти устухонеро».
Надонам маиҳади худро, валекин ин қадар донам,
Ки хунам сурх хоҳад кард хоки остонеро.
Машав мағрур аз рангиннавои хештан булбул,
Биё, бишнавад зи ман як раҳ, сафири хунҷаконеро.
Надорам беш аз ин тоқат, ки бошам посбони гул,
Худовандо бо сар рафтам, расонӣ дилситонамро.
Ба гулшан бар ғариб афтада мастон андалеби ман,
Барои хотираи холӣ тавон кард ошёнро.
Кучо он гул хабар аз рангзардиҳои ман дорад,
Ба ҷои нома бифристам ба ӯ барги ҳазонеро.
Саводи раҳитозӣ, сӯи ман турқона метозӣ,
Мабодо сар диҳад дил нолаи оташинонро.
Азизи вақтаму чархам ба ҷоҳи хорӣ афканда,
Намеафтад ба сарвақтам гузоре корвонеро.*

***Назирӣ гуфт чун он моҳ омад бар сарам, Воқиф,
«Кучо будӣ, ки имшаб сӯхтӣ озурдаҷонеро» [6,7].***

Дар зимни муқоисаи ду матн маълум мешавад, ки гунаи дар наشري Тоҷикистон ба чоп расида, аз 16 байт ва дар Покистон чопшуда аз 17 байт иборат аст. Фарқияти зиёде дар байтҳои ҳарду ғазал дида мешавад, аз ҷумла шакли дар наشري Тоҷикистон омада аз ду матлаъ таркиб ёфтааст, аммо дар гунаи дуюм ҷойи абёти дар матлаъ омада иваз шудаанд. Дар баробари ин, ба назари мо, чанд маврид дар байтҳои дар матни дар Тоҷикистон чопшуда ба сурати ғалат сабт шуда, дар наشري покистонӣ саҳеҳтар ба мушоҳида мерасад. Масалан, дар байти аввал

***Макун таклифи шарҳи дарди дил озурдаҷонеро,
Мазан ангушт бар лаб, то тавонӣ безабонеро [6,7].***

ибораи “мазан ангушт бар лаб” нисбат ба “макун ангушт бар лаб” саҳеҳ аст, Ҳамчунин, дар байтҳои зерин ибораҳои «сайри даври худ» ба ҷои «сайру даври худ», «надонам машҳади» ба ҷои «надонам машҳари» дуруст қорбааст шудаанд.

***Фалак аз сайри даври худ надорад ғайр аз ин матлаб,
Ки орад бар сари номехрубоне мехрубонеро [6,7].***

***Надонам машҳади худро, валекин ин қадар донам,
Ки хунам сурх хоҳад қард хоки остонеро [6,7].***

Чанд байти дигар, ки баъдан зикр мешаванд, дар наشري Тоҷикистон дида намешаванд.

Нуктаи аслии қобили баҳс он аст, ки матни ғазали мазкур дар як нусхаи хаттии дар ихтиёри мо қарордоштаи девони Воқиф ба шакли зайл омадааст, ки новобаста ба такрори аксари байтҳо як фарқияти муҳим ба чашм мерасад. Аз байти матлаъи он маълум мешавад, ки гӯё ин ғазалро Воқиф на дар истиқболи Назирӣ, балки гӯё ба ҷавоби ғазале аз Соиб суруда бошад:

***Макун таклифи шарҳи дарди дил озурдаҷонеро,
Мазан ангушт бар лаб, нотаवоне, безабонеро.***

***Ғамаи бисёру ман аз ёр дорам рухсати оҳе,
Чӣ сон, ё Раб, адо созам ба сатре достонеро?***

***Саворе тохт овардаст бар маъмураи хушам,
Ки барҳам мезанад аз як инон гардаш, ҷаҳонеро.***

***Маро девона месозанд тифлон, ҷойи он дорад,
Ки дар пирӣ ба дил ҷо додаам ишқи ҷавонеро.***

***Шикоят чун қунам дар пеши ӯ аз шӯрбахтиҳо,
Чаро дар талх гуфтан оварам ширин даҳонеро.***

***Ту меовиву дар дил мебарӣ дар дида ақлу дин,
Аз ин пас бар дари дил менишонам посбонеро.***

***Надонам машҳади худро, валекин ин қадар донам,
Ки хунам сурх хоҳад қард хоки остонеро.***

***Ту андар Раҳиш тозӣ, сӯи ман туркона метозӣ,
Мабодо сар диҳад дил нолаи оташинонро.***

*Ба пойи худ аз ин гулзор натвонам бурун рафтан,
Магар чун соя гирам домани сарви равонеро.*

*Зи файзи Соиб омад бо тамоми ин ғазал Воқиф,
Ки як раҳбар ба манзил мерасонад корвонеро [5, 43б].*

Ба назар мерасад, ки ғазали мазкур аз 10 байт таркиб ёфта ва чанд байти он дар мутуни дигари нақлшудаи он дида намешавад. Мисраи охири ғазали мазкур аз байти аввали як ғазали Соиб баргирифта шудааст, ки ба сурати зайл аст:

*Ба оҳе метавон аз худ баровардан ҷаҳоне,
Ки як раҳбар ба манзил мерасонад корвонеро [13].*

Дар баробари ин, зимни муқоиса маълум гардид, ки байти зерин, дар ду нашри болозикр ба ин шакл омадааст:

*Саводи рахитозӣ, сӯи ман туркона метозӣ,
Мабодо сар диҳад дил нолаи оташинонеро [6, 7].*

Байти мазкур дар нусхаи хаттии мавриди истифодаи мо ба ин сурат зикр шудааст, ки қобиди дарки дуруст ва саҳеҳ ба назар мерасад:

*Ту андар Раҳиш тозӣ сӯи ман туркона метозӣ,
Мабодо сар диҳад дил нолаи оташинонеро [5, 43б].*

Ба андешаи мо, ба эҳтимоли зиёд мисраи аввал ҳадди ақал бояд ба сурати «Савори Раҳиш тозӣ сӯи ман туркона метозӣ» бошад ва дар ин сурат маънии он равшан хоҳад буд.

Аз он ки ба эҳтимоли зиёд шояд ду гунаи ин ғазал будааст, ҷои баҳс шояд набошад, чун ба назар мерасад, ки дар нашрҳои анҷомёфта ду матлаъ дар ғазал дида мешавад, вале дар нусхаи хаттӣ танҳо яке аз онҳо омадааст. Ҷолиби тавачҷуҳ он аст, ки дар нусхаи хаттӣ ғазал бо байте шуруъ мешавад, ки вожаи қофияи он «озурдаҷонеро» бо ин вожаи байти аввали ғазали Назирӣ мушобеҳ аст, аммо дар мақтаъ мисраи ғазали Соиб боз ҳам бо ҳамин такрори вожаи қаблан қофияшуда ба назар мерасад.

Ба гумони ғолиб, Воқиф шояд ба ғазали ҳар ду шоир ҷавобияе дошта бошад, вале нуфузи бештари Назирӣ аз он ҷо ҳам равшан мешавад, ки ба ин вазну қофияву радиф нахуст ӯ ғазали хешро сурудааст. Соиб чун бештари маврид ба пайравихоҷаш аз ин шоири тозаназар ишорат дорад, ба эҳтимоли зиёд тахмин метавон кард, ки ин суханвари мумтоз ҳам ғазали хешро дар истиқболи Назирӣ сурудааст. Дар баробари ин, тахмини дигаре ҳам метавон зад, ки Воқиф шояд аввал ҷавобияе ба Назирӣ навишта ва баъдан ба ғазали Соиб низ бо ҳамин вазну оҳанг назирае суруда бошад, ки дугонагии матлаъ дар ғазали ба ҷавоби Назирӣ навиштаи шоир гувоҳи ҳақиқати ин амр ба шумор меравад.

Ғазали дигаре, ки Воқифи Лоҳурӣ дар тазмини ғазали Назирии Нишопурӣ навиштааст, дар матни таҳиянамудаи Рачабалӣ Худоёрзода ва Шарофиддин Асомиддинзода ба сурати зайл омадааст:

*Ҳамчу дил дар ғами ишқат ба ман анбозе нест,
Сар кунам нағмаи дарде, ки ҳамовозе нест.
Ҳарзапардозии дил сахт малулам дорад,
Андар ин шаҳр, бипурсед, қафассозе нест?
Ба гирифтории ман нестӣ, эй мурғи чаман,
Шукри мо кун, ки туро рухсати парвозе нест.
Оташ аз хашм мазан синаи садҷоки маро,*

*Ки дар ин кӯҳнақафас мурғи хушовозе нест,
Чун маро раҳ ба дарун нест, чӣ дил шод кунам,
Ман гирифтаам, ки дари дӯст дари бозе нест.
Чи муносиб, ки шавам худ тарафи мурғи чаман,
То чу дил дар бағалам замзамапардозе нест.
Имшаб аз нола дилам ҳаст чу булбул маҳзуз,
Дар наси парда магар гӯш бар овозе нест?
Ин газал гуфта шуд аз файзи Назирӣ, Воқиф:
«Ғайри ман дар наси ин парда сухансозе нест» [4, 145].*

Микдори умумии абёти дар ин нашр омода 8 адад буда, иштибоҳи асосие, ки дар он ба мушоҳида мерасад, дар шакли нодурусти мисраи тазминшуда аз Назирии Нишопурӣ зоҳир мешавад. Дар чараёни муқоиса бо нашрҳои дигар ва нусахи хаттии девонҳои Назирӣ ва ҳам Воқифи Лоҳурӣ ба мушоҳида мерасад, ки мисраи мазкур ба шакли зерин омадааст:

*Ғайри ман дар наси ин парда сухансозе ҳаст,
Роз дар дил натавон дошт, ки гаммозе ҳаст [8, 11].*

Ҳатто дар нашри девони Воқифи Лоҳурӣ, ки соли 1962 бо эҳтимоми Ғуломраббонии Азиз дар Панҷоби Покистон сураат гирифтааст, шакли дурусти мазкур тазмин шудааст, ҳарчанд микдори абёти ғазал дар ин нашр бештар ба назар мерасад.

*Ҳамчу дил дар гами ишқат ба ман анбозе ҳаст,
Сар кунам нағмаи дарде, ки ҳамовозе ҳаст.
Ҳарзапардозии дил саҳт малулам дорад,
Андар ин шаҳр, бипурсед, қафассозе ҳаст?
Ба гирифтории ман нестӣ, эй мурғи чаман,
Шукрҳо кун, ки туро руҳсати парвозе ҳаст.
Оташ аз хаши мазан синаи садчоки маро,
Ки дар ин кӯҳнақафас мурғи хушовозе ҳаст.
Имшаб аз нола дилам ҳаст чу булбул маҳзуз,
Дар наси парда магар гӯш бар овозе ҳаст?
Дид то ашки маро ҷуст ҳаёли ту зи чаши,
Натавон буд дар он хона, ки гаммозе ҳаст.
Эй ки пурсӣ, кӣ туро карда зи ҷоду бемор,
Ғайр аз он чаши магар ҳеҷ фусунсозе ҳаст?
Чи муносиб, ки шавам худ тарафи мурғи саҳар,
То чу дил дар бағалам замзамапардозе ҳаст.
Гу макун саъй ба вайронии ман ҳамсоя,
З-он ки дар хонаи ман хонабарардозе ҳаст.
Чун маро раҳ ба дарун нест, чӣ дил шод кунам,
Ман гирифтаам, ки дари дӯст дари бозе ҳаст.
Ин газал гуфта шуд аз файзи Назирӣ, Воқиф:
«Ғайри ман дар наси ин парда сухансозе ҳаст» [6, 122-123].*

Дар нусахи хаттии мавриди истифода бошад, шакли комили ғазал чунин омадааст:

Ҳамчу дил дар гами ишқат ба ман анбозе ҳаст,

*Сар кунам нағмаи дарде, ки ҳамовозе ҳаст.
Ҳарзапардозии дил саҳт малулам дорад,
Андар ин шаҳр, бипурсед, қафасозе ҳаст?
Ба гирифтории ман нестӣ, эй мурғи чаман,
Шукрҳо кун, ки туро руҳсати парвозе ҳаст.
Оташ аз ҳашм мазан синаи садчоки маро,
Ки дар ин кӯҳнақафас мурғи хушовозе ҳаст.
Имшаб аз нола дилам ҳаст чу булбул маҳзуз,
Дар паси парда магар гӯш бар овозе ҳаст?
Дид то ашки маро рафт ҳаёли ту зи чашим,
Натавон буд дар он хона, ки гаммозе ҳаст.
Эй ки пурсӣ, кӣ туро карда зи ҷоду бемор,
Ғайр аз он чашим магар ҳеч фусунсозе ҳаст?
Ин ғазал гуфта шуд аз ғайри Назирӣ, Воқиф:
«Ғайри ман дар паси ин парда суҳансозе ҳаст» [5, 56a]*

Аз ин таҳлили муқоисавӣ маълум мешавад, ки ба эҳтимоли зиёд дар мавриди бозхонии матн мураттибони девон иштибоҳан «ҳаст»-ро «нест» хондаанд ва дар натиҷа шакли ғазали мазкур ҳосил шудааст. Аз назари дигар, ба мушоҳида мерасад, ки гоҳо маврид абёти ғазал дар сурати ба шакли «нест» хондани мисраъҳо халали маъноӣ пайдо мекунад. Хосатан, маънии ҳамин мисраи тазминшуда аз Назирӣ дар ҳолати бо гунаи «нест» хондан халал хоҳад ёфт, зеро ҳаргиз ин суҳанвари мумтоз дар ҷое аз ашъори хеш то ба ин ҳад изҳори фазлу ғурур накарда, ки чунин бигӯяд: “ғайри ман дар паси ин парда суҳансозе нест”.

Дар баробари тазмини ғазалиёти Назирӣ Воқифи Лоҳурӣ дар истикбол аз вазну қофия ва радифи сурудаҳои ин суҳанвари мумтоз ғазал сурудааст, ки ба намунае аз он ишорат мекунем:

Назирӣ:

*Ғар ба суҳан дароварам табъи суҳансаройро,
Бар бару дӯш сар диҳӣ гирия ҳой-ҳойро [10,33]*

Воқиф:

*Ёр ғумошт бар сарам ҳаҷри хирадрабойро,
Аз сари ман кӣ, ҷуз Худо, во кунад ин балойро [4,33].*

Дар заминаи муқоисаи ин ду сурудаи шоирони мавриди назар маълум мегардад, ки Воқиф талос бар он кардааст, ки шумори абёти ғазали худ биафзояд ва онро ба 16 байт расонад. Ғазали Назирӣ бошад ҳамагӣ аз ҳафт байт таркиб ёфтааст. Ҳангоми киёс маълум гардид, ки аз вожагони дар мақоми қофия омада дар ғазали Назирӣ ҳамагӣ се адади он дар ғазали Воқиф такрор шудаанду халос. Бо тақия бар ин матолиб метавон изҳор дошт, ки Воқиф дар баробари истикбол аз ғазали Назирӣ кӯшиши эҷоди тозақориҳо мекунад, ки аз ҷумлаи онҳо афзудани миқдори абёт, навгониҳо дар шеваи эҷоди қофия ва таркибҳои шоирона ба шумор мераванд.

Дар маҷмӯъ, аз баррасӣ ва таҳқиқи шеваҳои истикболи Воқифи Лоҳурӣ аз Назирии Нишопурӣ равшан мегардад, ки ин суҳанвари сабки ҳиндӣ баробари тазмини чанд ғазали Назирӣ аз сабки суҳан ва вазну оҳанги ғазалиёти ӯ низ пайравӣ намудааст. Ҳарчанд сурудани тазмин ба ғазалиёти шоирони дигари пешин ва сабки ҳиндӣ аз

чумлаи хусусиятҳои шеъри Воқиф ба шумор меравад, вале ба назар мерасад, ки бо назардошти иродату ихлос ва истиқболи аз сабки сухан ва шеваи нигориши Назирӣ равшан мегардад, ки бештари маврид ба ин шоири тозаназар ба ашъори ин шоири пешқадам дар тарзи тоза таваҷҷуҳи хоса дорад. Намунаҳои мавриди таҳлилу баррасии мо қарордошта худ воқеияти ин андешахоро собит мекунад. Дар баробари ин, таҳлили киёсии ғазалҳои истиқболии Воқифи Лоҳурӣ аз Назирии Нишопурӣ баёнгари он ҳам ҳастанд, ки дар чараёни пайравӣ суханвари мумтози мо кӯшишҳои дар навароиву навоарӣ бо афзудани миқдори абёт дар ғазал, истифодаи вожаву таркибҳои нав дар мақоми қофия, бунёди таркиб ва тасвирҳои шоирона мекунад. Нуктаи муҳими дигари қобили таъкид он аст, ки бо назардошти мавҷудияти гунаҳои мухталифи ғазалҳои Воқифи Лоҳурӣ дар нусхаҳои хаттӣ ва чопии девонҳои ӯ зарурате пеш омадааст, ки дар навбати аввал гунаҳои дуруст ва саҳеҳи ашъори шоир дар заминаи тасҳеҳи матни илмӣ-интиқодии Девони ӯ барқарор ва бар асоси он мушкилоту муаммоҳои ҷойдошта дар матншиносии осори суханвар бартарарф гардида, замина ва сабабҳои аслии таваҷҷуҳи вай ба ашъори суханварони пешин, ихтилоф дар матни ғазалҳои ба сурати тазмин эҷодшуда, тахриру такмили ашъор ба таври дақиқ муқаррар карда шаванд.

Пайнавишт:

1. *Азимободӣ, Хусайнқулихон. Тазкираи «Ништари шиқ». Дар панҷ ҷилд. Ҷилди 5. – Душанбе: Дониш, 1988. – 1827 с. Тезкире “Скальпель любви”. В 5-ти т. Т.5*
2. *Асомуддинзода Шарофиддин. Поэтика газелей Вокифа Лохури: дисс... канд. филол. наук. – Душанбе, 2018.- 167 с.*
3. *Ғаффоров А. Назми форсизабони Ҳинду Покистон дар нимаи дуюми асри XIX ва асри XX. – Душанбе: Дониш, 1975. – 141 с.*
4. *Лоҳурӣ, Воқиф. Девон. Муаллифони сарсухан, таҳиягарони матн, луготу тавзеҳот Раҷабалӣ Худоёрзода ва Шарофиддин Асомиддинзода.- Душанбе: Аниҷриён, 2015.- 680 с.*
5. *Лоҳурӣ, Воқиф. Девон. Нусхаи хаттии китобхонаи маҷлиси Шӯрои миллӣ таҳти шумораи 13837.*
6. *Лоҳурӣ, Воқиф. Девон. Ба эҳтимоми профессор Ғуломраббони Азиз.- Лоҳур, интишороти академияи адабии Панҷоб, 1962. - 922 с.*
7. *Маҳмудзода Обидҷон Бекназар. /Истиқболи Соиби Табрзӣ аз Назирии Нишопурӣ. Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ (Донишгоҳи донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ) (маҷаллаи илмӣ). Бахши филологӣ. №4 (87)- 2020.Саҳ.218-223.*
8. *Нишопурӣ, Назирӣ. Нусхаи хаттии маҳфуз дар Маркази мероси хаттии назди Раёсати Академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо шумораи 823.*
9. *Нишопурӣ, Назирӣ. Куллиёт. Чопи сангӣ. Лақнава, матбааи Нувалкишур. 1954. – 413 с.*
10. *Нишопурӣ, Назирӣ. Девон. Тасҳеҳ ва таълиқоти Муҳаммадризо Тоҳирӣ.- Техрон: Нигоҳ, 1389.- 672с.*
11. *Худоёрзода Р. Таҳқиқ ва нақди осори адабӣ. – Душанбе: Ирфон, 2016. – 559 саҳ.*
12. *Ҳабибов А. Аз таърихи равобити адабии Бадахшон бо Ҳиндустон. – Душанбе: Дониш, 1991. – 172 саҳ.*
13. <https://ganjoor.net/saeb/divan-saeb/ghazalkasa/sh444/>

Reference Literature:

1. Azimbodi, Husaynqulikhon. Tezkire "Scalpel of Love". In 5 volumes. - V.5. - Dushanbe: Knowledge, 1988. - 1827 pp.
2. Asomuddinzoada, Sharofiddin. Poetics of Vakif Lohuri`s Gazels: candidate dissertation in philology. – Dushanbe, 2018. - 167 pp.
3. Gafforov A. Indo-Pakistani Persian Poetry Referring to the second Half of the XIX-th and the XX-th Centuries. - Dushanbe: Knowledge, 1975. - 141 pp.
4. Lohuri, Vakif. Devon: Authors of the introduction, compilers of text, dictionary and commentary: Rajabali Khudoyorzoda, Sharofiddin Asomiddinzoda. - Dushanbe: Ashuriyon,(Poets) 2015. - 680 pp.
5. Lohuri, Vakif. Devon. Written Copy of the Supreme Council Library under number 13837.
6. Lohuri, Vakif. Devon. In honor of Professor Ghulamrabboni Aziz. – Lahore Punjab Literary Academy, 1962. - 922 pp.
7. Mahmudzoada Obidjon Beknazar / Imitation to Soibi Tabrizi by Nazir Nishapur. Bulletin of Pedagogical University (Tajik State Pedagogical University named after S. Aini) (scientific journal). Philological section. – 2020, №4 (87). – pp. 218 - 223.
8. Nishopuri, Nazir. Copies Stored in the Center for Written Heritage under the Presidium of the National Academy of Sciences of Tajikistan Republic No. 823.
9. Nishopuri, Nazir. College. Stone Printing. – Lucknow: Nuvalkishur printing-house. 1954. - 413 pp.
10. Nishopuri, Nazir. Devon. Correction and Interpretation of Muhammadrizo Tohiri. - Tehran: View, 1389. – 672 pp.
11. Khudoyorzoda R. Research and Review of Literary Works. - Dushanbe: Cognition, 2016. - 559 pp.
12. Habibov A. From the History of Badakhshan's Literary Relations with India. - Dushanbe: Knowledge, 1991. - 172 pp.
13. <https://ganjoor.net/saeb/divan-saeb/ghazalkasa/sh444/>

УДК 82

DOI 10.24412/2413-2004-2022-1-48-56

ТАСВИРГАРӢ ДАР АШӢОРИ АӢМАДӢОНИ РАӢМАТЗОД *Раҳматова Дилрабо Аҳмадҷоновна, н.и.ф., дотсенти кафедраи забони тоҷикии ДДХБСТ (Тоҷикистон, Хуҷанд)*

ОПИСАТЕЛЬНЫЕ СТИХИ В ТВОРЧЕСТВЕ АХМАДЖОНА РАХМАТЗОДА *Раҳматова Дилрабо Аҳмадҷоновна, канд.филол.наук, доцент кафедры таджикского языка ТГУПБП (Таджикистан, Худжанд)*

DESCRIPTIVE POEMS IN AHMADJON RAHMATZOD'S CREATION *Rahmatova Dilrabo Ahmadjonovna, candidate of philological sciences, Associate Professor of the department of the Tajik language under TSULBP (Tajikistan, Khujand), E-MAIL: dabir77@mail.ru*

Калидвожаҳо: шеъри тасвир, манзаранигорӣ, санъати таиҳис, қаҳрамони гиноӣ, сюжети хаёли, руҳи табиат, тахайюли бадеӣ

Хусусият ва омилҳои бавучудоии тасвиргарӣ дар ашъори Аҳмадҷони Раҳматзод таҳқиқ гардидааст. Омилҳое, ки тасвиргариро дар шеъри шоир муайян месозанд, пеш аз ҳама, махсусияти ҳодисаву ашӯи табиат ва таъсири онҳо ба руҳи инсон, нисбат додани табиати дарранда ба объекти тасвир, шабеҳияти қаҳрамони гиноӣ ба намоди гулу гиёҳ, тасвири фазои ягонаи таъсири мутақобилаи инсону табиат, нақли сюжаси асар аз забони гулу гиёҳ, дарахтон ва ғ. мебошад. Зимни таҳқиқот муайян шудааст, ки шоир дар манзаранигорӣ аз санъати таиҳис истифода намуда, шахсонидани ашӯ ё ҳаводиси табиат ва хислату хусусияти қаҳрамони гиноиро гирифтани онҳо, дар ашъори ӯ бо робитаи руҳи табиату инсон сурат гирифтааст. Баъди таҳлили чанде аз шеърҳои шоир хулоса гардидааст, ки шеъри тасвир ё тасвиргарӣ дар шеър ин як намуди махсуси шеър буда, асосан ба тасвири ҳодисаву воқеоти табиату замон, ҷирмҳои осмонӣ, шахсонидани ашӯ ва мутобиқати он ба ҳолати равонӣ ва зиндагии айнии қаҳрамони ба тасвиргирифтаи шоир аст.

Ключевые слова: описательные стихотворения, пейзаж, олицетворение, центральный персонаж стиха, воображаемый сюжет, дух природы, художественное изображение

Отражены особенности стихотворений, содержащих описание, в поэзии Ахмаджона Рахматзода. Стихотворения с описанием занимают центральное место в творчестве поэта и свидетельствуют о его богатом воображении. Сделана попытка выявить ключевые факторы появления таких произведений в творчестве поэта, где человек как центральный персонаж стиха показан через образы цветов или через описание картин природы, которые соединены с богатой художественно-поэтической фантазией и становятся импульсом для построения экспрессивной композиции и появления неповторимой поэтической интерпретации. После анализа стихотворений обосновывается вывод, что для создания поэтических картин, в которых человеческие чувства гармонируют с природой, поэт использовал искусство олицетворения, когда в сюжетной линии сохраняется смысловая целостность её содержания.

Key-words: *descriptive poems, landscape, personification, central character of the poem, imagined plot, spirit of nature, artistic imagination*

The peculiarities of the poems with descriptions are reflected in Ahmadjon Rakhmatzod's poetry. Poems with description occupy a central place in the poet's creation and testify to his rich imagination. There is made an endeavor to elicit the key factors beset with a rise of this sort of works in the poet's creation where man as a central character appears in the image of flowers, through the description of the pictures of nature united with a rich artistic-poetic fantasy; the latter engendering expressive composition and non-recurrent poetic interpretation. On having analyzed the poems the author of the article makes a conclusion that suggested that the poet used the device of personification for a poetic description of the pictures of nature where human feelings harmonize with the latter and where sensible integrity of content is preserved in the fabulous line.

Устод Аҳмадҷони Раҳматзод аз зумраи шоирони навҷӯву навгароест, ки дар қолабҳои гуногуни шеърҳои маъмулӣ ва суннатии тоҷикӣ, ҳамчунин шеъри нимоию сафед таҷрибаҳои хотирнишин дорад. Ҳарчанд доир ба ҷанбаҳои ҳунарии ин шоири барҷастаи адабиёти муосири тоҷик пажӯҳишҳои илмӣ таълиф шудаанд, дар бораи вижагиҳои сабки эҷодиёти ӯ ҳанӯз қорҳои назарраси фарогир анҷом напазируфтаанд.

Дар мақолаи мазкур мо ба тасвири табиат дар шеъри шоир тавачҷух намуда, кӯшидем, ки баъзе вижагиҳои “шеъри тасвир”, ҳунари тафаккур ва таҳайюли адибро бозгӯ кунем. Аслан, “шеъри тасвир” ҳамчун гунаи хоси адабӣ дар шеъри муосир раванди тоза буда, аз солҳои 70-80-уми асри гузашта роиҷ гардид, ки дар он хизмати шоироне, амсоли Муъмин Қаноат, Аминҷон Шукӯҳӣ, Ғаффор Мирзо, Лоик Шералӣ ва Бозор Собир назаррас аст. Чунонки маълум аст, “шеъри тасвир” дар адаби тоҷикӣ-форсӣ мафҳуми нав нест, олимони Эрон ба мисли Парвиз Нотили Хонларӣ дар мақолаи “Марҷаи як ғазали Ҳофиз”, Аҳмад Каримӣ дар “Тасвир дар ғазалиёти Урфии Шерозӣ”, Маҳмуд Футӯҳӣ дар “Таҳлили тасвири дарё дар “Маснавии маънавий””, Асадуллоҳи Воҳид дар “Тасовир ва мафохими мутаноқибнамо дар шеъри Соиби Табрезӣ”, Саид Ҳусайни Фотимӣ дар китоби “Тасвиргарӣ дар ғазалиёти Шамс”, аз олимони ватанӣ Юсуф Акбарзод дар китоби “Тафаккур ва ҳис дар шеър”, Рустам Ваҳҳобзода дар “Шеър ва дониш”, Неъматҷон Файзуллоев дар мақолаи “Нақши васоити тасвир дар шеър” ва дигарон доир ба тасвиргарӣ дар шеъри шуароӣ тоҷику форс таҳқиқоти пураризиш ба анҷом расонидаанд.

Муҳаққиқони эронӣ Дониш Иброҳим ва Воиз Саид дар мақолашон меоранд, ки “Бадеи тасвирӣ, ки имрӯза бо номҳои дигаре чун шеъри дидорӣ, конкрет, айнӣ, тарҳвор, ангоратор, шеъри таҷассумӣ, шеъри таҷсин, пластик ва наққошӣ низ номида мешавад, маҷмуаи шигардҳоеро гӯянд, ки бо кӯмаки онҳо шоир ё нависанда дар садаи эҷод иртиботи байни ҳунари наққошӣ ва адабиётро...” меофаринад [2, с.205]. Аз гуфтаҳои эшон чунин бармеояд, ки тасвиргариро, ки бо санъати наққошӣ иртибот дорад, дар адабиёти Эрон бо истилоҳҳои бадеи тасвирӣ, шеъри нигора, шеъри наққошӣ, шеъри таҷассумӣ ё чанди дигар, ки дар боло ишора рафт, меноманд, пас онро бо мафҳуми шеъри тасвир ё тасвиргарӣ дар шеър овардан ҳам қобили қабул хоҳад буд. Ё Сирусӣ Шамисо дар китоби “Сайри ғазал дар адабиёти форсӣ” дар таҳқиқи чанде аз ашъори Кисоии Марвизӣ, ки манзаранигорӣ аст, бо овардани мафҳуми “шеъри лаҳзаҳо ва нигоҳҳо” ҳулосаи худро ҷамъбаст месозад. Аммо дар мақолаи ҳозир, ки ашъори тасвирӣ таҳлил мегардад, таъя ба ақидаи Сирусӣ Шамисо агар “шеъри лаҳзаҳо ва нигоҳҳо” ном барем, ба андешаи банди, он

ба тасвири ташхисонидашудаи табиат мувофиқ нахоҳад шуд, чунки як лаҳза ва нигоҳ ин тахайюлоти бадеии зимни тасовир шахсонидани ашъро инъикос намесозад. Аз ин боис, дар мақола истифодаи мафҳуми шеъри тасвир ё тасвиргарӣ дар шеър барои бозгӯи андешаҳо перомуни таҳлили чанде аз ашъори шоир мувофиқи матлаб хоҳад буд.

Адабиётшинос Рустам Ваҳҳобзода дар мақолаи хеш ба чунин натиҷа расидааст, ки “Ҷанбаи тасвир ва мақоми он дар ташаккули таҷассуми ҷавҳари шеърият дар як асари манзум дар адабиётшиносии даҳаҳои охир аз муҳимтарин ва пурравнактарин мавзӯҳои пажӯҳишӣ будааст. Аммо дар зимн бояд иқрор кард, ки ҳуди мафҳуми тасвир ва тасвиргариӣ шоирона, анвоъу ақсоми он ба сурати назарӣ ва амалӣ ҳанӯз ниёз ба бознигарии ҷиддӣ дорад. Ғолибан мо тасвиrho то кунун дар таркиби ташбеҳ (бештар ташбеҳи равшан) ва аҳён дар амалиёти зохирии падидаҳо, ҷонварон ва инсонҳои дидаем, ки заминаи образ ё худ суварии ҳаёли шоирона ва таҷассуми шоиронаи воқеиятро ташкил додаанд” [1, с.113]. Муҳаққиқ дар мақолааш ба чунин натиҷа мерасад, ки тасвирҳо дар ашъори устод Рӯдакӣ ба тарзи айниву зехнӣ сурат пазируфтаанд, тасвири зехниро ӯ “тасаввур” меномад. Аммо манзури мо дар мақолаи мазкур на тасаввур, балки тасвири табиат дар шеър ва мутобиқати он бо ҳолати равонии инсон аст, ки аз вожаи “тасаввур” тафовут дорад. Вожаи тасаввур дар фарҳанг ба маънии “сурати чизеро дар фикри худ муайян намудан; пиндор, ҳаёл” омадааст, тасвир бошад, “расм кашидан, сурат кашидан” [10, с.336], аст. Аз ин ҷо, ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки тасаввур ин раванди тахайюл аст, тасвир, яъне онро ба рӯи коғаз кашидан. Аз ин рӯ, чунин бармеояд, ки дар шеъри тасвир тахайюли шоирона бо омезиши рангубори табиат ва ҳаводиси рӯзгор бо қаҳрамони ғиноӣ рабт пайдо мекунад ва сахнаи ҷолиберо барои хонанда инъикос мекунад. Аз таҳлили андешаҳои мазкур ба чунин натиҷа расидан мумкин аст, ки шеъри тасвир ё тасвиргарӣ дар шеър ин як намуди махсуси шеър буда, асосан ба тасвири ҳодисаву воқеоти табиату замон, ҷирмҳои осмонӣ, шахсонидани ашъо ва мутобиқати он ба ҳолати равонӣ ва зиндагии айнии қаҳрамони ба тасвиргирифтаи шоир аст.

Олимон Атахон Сайфуллоев, Замира Ғаффорова, Нуралӣ Нурзод, Тоҷибой Султонӣ, Сурайё Ҳақимова дар мақолаҳоишон доир ба тасвиргарӣ дар шеъри устод Раҳматзод андешаҳои ҷолиб баён доштаанд.

Нуралӣ Нурзод дар мақолааш менигорад, ки “...сохтмони тасовир дар ашъори Раҳматзод бархурдор аз мухтассоти тоза аст” [4, с.54]. Тасвири олами воқеӣ, табиат, муҳити табиӣ (гирду атроф), ҳолати замони муҳит, рангубор ва тағйирпазирии он, ҳамбастагии табиат ва муҳит бо рӯҳияи қаҳрамон, вижагиҳо ва самбулҳои қорбурдаи шоир гуногун ва мушаххасу зехнишин ҳастанд ва аз тафаккури эҷодгар, ҳаёли рангину жарф ва пурвусъати Аҳмадҷони Раҳматзод дарак медиҳанд. Гоҳе гунаҳо ва пораҳои табиат, ҷисмҳо ва ҷирмҳо сифати инсониро мегиранд ва ташхисонида мешаванд, шоир ба ашъо ва муҳит бо нигоҳи дигар, бо чашме, ки барои инсонии одӣ дидани он имконпазир нест, менигарад, онро ба ҳолати руҳии худ мутобиқ месозад ва гоҳе он ҳолати манзаравиро тасвир менамояд, ки дар тасаввурӣ шахс намегунҷад ва хонандаро ба ҳайрат мегузорад.

Дар ашъори устод Раҳматзод тасвирҳои ғарибе, ки ҳам шеърро зебою нотақрор кардаанд ва ҳам қудрати қаламу ҳаёли ӯро нишон медиҳанд, зиёданд. Ин аст, ки адабиётшинос Атахон Сайфуллоев дар мақолаи хеш зимни пажӯҳиши осори шоир менигорад, ки “Аҳмадҷони Раҳматзод шеърҳои қашанге дорад, ки сар то по аз як санъати сухан иборатанд. Таълифи онҳо хеле душворанд, аммо шоири муктадир аз уҳдаи гуфтани чунин шеърҳо мебарояд. Намунаи дурахшони чунин офаридаҳо шеъри “Манзара” маҳсуб

мешавад, ки бинои он асосан аз санъати ташхис – шахсонидани чизҳои тасвиршаванда, дар ин шеър ба олами табиат ва чузъҳои он – рӯд, офтоб, чашма, кӯҳ нисбат додани сифатҳои инсон бунёд гардидааст” [7, с.19].

Аслан, шоирон аз инсонҳои махсуб мешаванд, ки қадаме фаротар дар зиндагӣ мегузоранд, ба табиат ва ҳолатҳои равониву ҷисмонии инсонҳо бо чаҳми дигар менигаранд. Чӣ тавре ки олими рус Д.С. Лихачёв менигорад, “...адабиёт ин санъати бузургест, ки мо дар он тамоми саҳнаҳои зиндагиро бо рангубори гуногун реалӣ мебинем, адабиёт ва ҳақиқат сарҳади аниқ надорад”[3, с. 22]. Яъне, шеър ё асари мансур тавре бояд эҷод шавад, ки дар хонанда завқи зебоишиносӣ, худшиносӣ, муҳаббат ба ёру диёр, ба табиат ва арзишҳои инсониро бедор сохта тавонад.

Манзаранигорӣ дар шеър низ аз падидахоест, ки дар дили хонандаш муҳаббати беандозаро ба табиат ва муҳити зист бедор месозад. Агар зебоиро рассом дар расм, наққош дар нақш, ҳайкалтарош дар ҳайкал бо тасвиру наққошиву ҳаққокӣ ба вучуд оваранд, шоирон зебоиро бо сухан меофаранд, ки ин кори басо сангин аст. Чун ба дунёи шеъри Аҳмадҷони Раҳматзод шахс ворид мегардад, худро дар оламе тасаввур менамояд, ки он ҷо ҳама ашъву ҳодисот бо забони инсонӣ сухан мегӯянд. Дар аксари шеърҳои устод ҳаводиси табиат дар рӯнамо сохтани ҳолати равонии образи шеърӣ ба сифати шахс рӯи қор омадаанд. Омилҳои зиёде дар баррасии ин навъи шеър дар ашъори Аҳмадҷони Раҳматзод боис гардидаанд. Ба андешаи ин ҷониб, омилҳои нахуст дар шеъри “Манзара”, пеш аз ҳама, ба тасвири табиат тавъамии рӯҳи қаҳрамони ғиноии шоир аст. Он бо хусусиятҳои алоҳидаи худ дар ин шеър баръало эҳсос мешавад. Рӯд-кӯдаки гирён, осмон-моми дунё, офтоб- пистон, кӯҳсор- дандон, як манзараи хеле ҷолибу дилнишини саҳарӣ: субҳ бо садоҳои обшори рӯд, ки садои он афғону нолаи кӯдакро, ки моми дунё барои ором гаштани ӯ “тугмаи ахтарро меканад”, яъне офтоб аз паси кӯҳ намоён мегардад, тасвир ёфтааст. Ин саҳнаҳо навозишу меҳрубониҳои модар ба кӯдаки навзодашро баҳри ором гардидани ӯ бо ифодаҳои “нимҳоб тукмаҳоро қандан”, “қомак задан”, “ширбӯ шудан”, ба хотир меорад:

*Рӯди кӯҳӣ-кӯдаки гирён
Лаб намебандад зи афғонаш...
Моми дунё хест аз хобаи,
То қунад ором тифлонаш.
Тукмаҳои ахтаронро қанд,
Нимҳоб ӯ аз гиребонаш.
Пушти болинҳои қуҳҳо монд,
Қулфаки маҳтоби тобонаш.
Дар уфӯқҳо синааш бикшод
Офтоби гарм-пистонаш.
Мезанад нармак ба он гӯё
Кӯҳсори хуфта дандонаш.
Рӯд қомак мезанад бо мавҷ,
Ширбӯ шуд қифки домонаш.
Чашма ҳам аз зери харсанге,
Во аҷаб, бикшод қашмонаш...[6, с.121]*

Чӣ тавре ки дида мешавад, ҳангоми мутолиа тасвири шоир аз пеши назари хонанда чун саҳнаҳои филме мегузаранд. Хосияти ашъ дар шаклу намуд, андоза: **овози об**-афғони тифл, **тукма қандани ахтар**-субҳ дамидан, рӯз шудан, **болинҳои кӯҳ**-теғаҳо, баланду пастихо ва доманаҳои кӯҳӣ, **пистон**-офтоби нав аз паси кӯҳ намоёнгашта, **ширбӯ шудан**,

комак задан-мавчи оби рӯд, **чашм бикшодан**-аз зери харсанг чӯш зада баромадани оби чашма - як ҳодисаи маъмулии табиӣ бо рангубори тоза, бадеияти махсус пешорӯи мо чилва мезанад. Барои он ки ба дарки матлаби шоир равем, шеърро на як бор, балки чанд маротиба бояд мутолиа кард. Аз эътибори шоир дур намондани махсусиятҳои ҳодисаву ашӯ боиси чаззобияту қолибии фавкуллодаи тасвирҳо гардидааст.

Чӣ хеле ки зикр ёфт, шоирон нафаронеанд, ки рисолаташон дар чомае офаридани зебоист. Ва дар шеъри мазкур мо мушоҳида намудем, ки як ҳодисаи маъмулии табиатро шоир чӣ тавр моҳирона ба қалам меорад. Ин навъи ифодаи тасвир, ки бо ҳолати руҳию равонии шоир тавҷам аст, дар шеърҳои Аҳмадҷони Раҳматзод бо нигоҳи ҷадид ва тасвирҳои ғариб ба нодирӣ ба назар мерасанд. Махсусияти дигари шеъри шоир, пеш аз ҳама, дар образи ҳайвоне тасвир намудани хислату симои инсон аст. Масалан, дар шеъри “Лола ва гург” қаҳрамонони тасвиркардаи адиб тамсилӣ суратбандӣ гардида, рангорангии тахайюл дар хати сюжети шеър ба таҳрик меояд, аз шахсият ба ашӯ ё баръакс зухур меёбад. Омили дуюме, ки дар шеъри шоир зоҳир гаштааст, ба андешаи банда, дар додани табиати дарранда ба инсон ва зимни он офаридани симои қаҳрамони ғиной, яъне ошиқ аст. Шоир хислати аз оташ тарсидани гургро, ки маъмул аст, бо шикеби ошиқ аз пайкари лоласон оташини дилбар тасвир сохта, нотавонии ошиқро бо лола- оташ гумон кардани гурги лаванд, қиёс намудааст, ки басо табиист:

Лола будӣ,

Гург будам...

Сархам аз кафҳои ман дастат рабудӣ,

Гурги ҷонам

Бо алам бар олами лоло ногоҳ мекард...

Шоми мӯят рӯзи рӯятро фуру мебурд,

Оҳ қалби гургро ҳам то гулӯ мебурд...

Аз тамошои ҷамоли лоласонат

Гурги нодон нотавон оби даҳон мехӯрд.

Рӯ ба рӯи гулхани сӯзандаи хуснат

Ноумеду пурҳарос аз ташнагӣ мемурд... [6, с.126]

Аз оғози шеър тасвири “лола ва гург” дар хати сюжаи шеър чун рамзи маҳбуба ва ошиқ оварда шуда, ин тарзи тасвир ягонаву бесобиқа аст, зеро ин образҳои ҷадиде мебошад, ки дар шеъри устод зухур карда, то эҷоди ин шеър аз ҷониби адибе корбаст нашуда. Дар оғози шеър “лола”-рамзи оташ, пайкари сӯзони маҳбуба, рӯи оташин, дасти хиной буда, ба чашми гург чун оташ ва хун менамояд, яъне ишора ба саргум задани ошиқ буда, сахнаи аҷиб аст. Лолаи лаб–ишора ба лаби маъшуқа, лолаи рухсор–рӯи ӯ ва дар охир дар сюжаи асар худи маъшуқа қарор меёбад. Манзарае, ки тасвир шудааст, дар ҳаёли хонанда оғози фасли баҳор ва рӯидани лола дар дашту даман ва бедории табиату ҳайвонотро низ ба хотир меорад. Образҳои лола ва гургро санъати ташхис эҳё мекунад: ташхисонидани ашӯву ҳайвон ва ифодаҳои зебои шоирона зимни тасвир бо ибораҳои, - **хуни ишқ, гурги ҷон, лолаи лаб, шоми мӯ, рӯзи рӯ, гурги пурҳавас, гулхани сӯзандаи хусн** ва ғ. барои мукамал сохтани манзара ва тақомули шеъри воло ифода шудаанд.

Ошноӣ бо шеъри “Офтобпараст” беихтиёр шукуфтани сабз шудан ва пухтани ба поён расидани умри як мавҷудро пеши назар меорад. Талоши шоир баҳри тасвири симои ошиқи зиндагӣ дар намоди гиёҳу набот ва додани ин образ ба меҳвари шеър аз омили таконбахш ба шумор меояд. Образи офтобпараст, ки ошиқи хуршеди оламтоб аст, дар шеър бо ифодаҳои “дастқӯтаҳу по ба гил”, “хондани сураи ишқ бо ранги дуо”, “пой дар гил”,

“дилрӯшан” чун ошиқи содиқу бовафо тасвир гардидааст. Баробари дамидан ва падида омадани нури офтоб сари офтобпараст ҳамеша ба сӯи он нигарон аст, ҳар чое офтоб рӯ менамояд, офтобпараст ҳамон сӯ менигарад. Офтобпараст рамзи садоқату вафост. Шоир қаҳрамони ғиноии офаридаашро дар ин шеър ба офтобпараст шабеҳ медиҳад:

*Зиндагиям суқути танҳоист,
Пой дар гил, вале дилам рӯшан.
Ман натонам ба ту расидан ҳеч,
Дастқӯтоҳам, офтоби ман! [5, с.122]*

Шеъри “Борон” низ тасвирист. Он шабеҳи шеъри “Манзара” аст, аммо дар шеъри мазкур диди шоир тағйир пазируфтааст. Хусусияти шеъри “Борон,” ба андешаи мо, дар он зоҳир мегардад, ки ҳаводиси табиат бо эҳсоси инсонӣ дар якҷоягӣ олами зебоеро меофарад. Баробари расидани фасли баҳор гулрезу гулбез гаштани табиат, ба он таҳриқ бахшидани боду борони найсон ҳолати равонии инсонро аз нав зинда месозад ва ҳамин омил боис гардида, ки дар шеър чун фазои ягонаи таъсири мутақобилаи инсону табиат тасвир гардад. Шоир ҳолати резиши борони баҳориро бо мушаххасоти ҳодисаҳои табиӣ аз килки тахайюл меборонад. Малоҳат ва назокати борони баҳор бо муҳаббати қаҳрамони шоир тавҷам аст, ки бо резиши он табиат, агар ҷилои тоза гирад, шӯру шари ишқ ҳам аз ин фасл ба оғози худ доман паҳн мекунад. Ҳамин баҳампечии резишу рӯиш, сабзишу қоҳиш, тобишу печиш, кӯшишу кушоиши табиатро бо ифодаҳои ҷолиби шоиронаи “**барқи бӯса, гарди ғусса, чӯчаи муғча, мурғаки гул, панҷаи борон, ҳарири ёд, матои хотироти ишқ, асон хома, баҳори ширпайкар, шарфаи борон**” тасаввур карда метавонем:

*Барқҳои бӯсаҳоро абри рӯгардон фуру бурд,
Гардҳои ғуссаҳоро қатраи борон фуру бурд.
Чӯчаҳои муғчаҳо ҳам шадда гашта рӯи шоха,
Мурғаки гул пар кушода, дони марҷон фуру бурд.*

Бориши борон дар фасли баҳор, ки айнаи муддаои образи офаридаи шоир аст, бо саҳнаҳои ҷолиби тасвири табиат, ки ба мисли “чӯчаҳои муғча ва ба мурғаки гул” нишастани қатраи борон, “абри рӯгардон” шустани “гард”, “бедор кардани гирияҳои тифли борон”, ки аз “пистони абр” дур мондани тифли хотироти шоир барои хонанда хеле ҷолиб буда, санъати ташхис моҳирона истифода гардидааст. Ҳунари шоирии Аҳмадҷони Раҳматзод зимни тасвири табиат ва ҳаводиси рӯзгор хеле барҷову ҳадафмандона сурат гирифтаанд. Резиши борон ин расиши “**панҷаи борон**” ба коқули ёр, холи ӯ “**донаи борон**”, “**чашмаи чашм**”, “**лаболабии чӯи ожанг**”, “**чӯ ба чӯ задани мавҷи ёд**” ифодаҳоеанд, ки баробари ҳиссиёти ошиқи баҳору маҳбубаро бо рӯйдоди табиати баҳор инъикос намудан, шеъри тасвирро такмил додаанд, ки танҳо тасаввурпазиранду бас. Дар фарҷоми шеър шоир ҳиссиёти ошиқро бо резиши борони найсон баҳорӣ, чак-чаки онро ба тақ-тақи дар, ки онро муҳаббати навоғозшуда мекушояд, ташбеҳ намуда, таркибҳои ҷолиби назар ба мисли “**шарфаи борон**”, “**баҳори ширпайкар**”, “**наврӯзи ишқ**”-ро меофарад, ки бори маънӣ мекашанд:

*Ин баҳори ширпайкар тоқати дил мерабояд,
Шарфаи борон барояд, ҷони ҷонам медарояд.
Чак-чаки борон ба гӯшам тақ-тақи дилдор ояд,
Ин саҳар Наврӯзи ишқи ман дарамро мекушояд [5, с.130].*

Шоир чашмо ба чашма, чӯи пуробро ба ожанг, қаламро ба чӯб, бориши боронро ба тифли гирён, такони бодро ба мусофири саргардон ташбеҳ намуда, дар манзаранигорӣ тавъамияти руҳи табиатро бо равони инсон таҷассум месозад.

Махсусияти дигаре, ки дар тасвири ҳолати рӯҳии инсонҳо дар корғаҳи ҳаёлотӣ шоир рӯ мезанад ва чолиби тавачҷуҳ аст, нақли сюжети асар аз забони гулу гиёҳ, дарахтон мебошад. Шоир ҳамеша ба он ишора дорад, ки табиати кабир бо табиати сағир, яъне инсон робитаи азали дорад. Ҳар барору нобарориро дар табиат чустану хислату эҳсоси худро бо он дар тавъам дидан, барои офаридани симои қаҳрамон дар шеър мувофиқ аст. “**Асп шудани дарахт**”, “**шоҳа–оташи бишқуфта**”, “**зангӯла задани ғунча**”, “**дандон задани шабнам баргро**”, “**барги гули резон–лахчаи пасмонда**” ифодаҳое мебошанд, ки дар шеъри “Дар боғ” барои инъикоси ҳолати равонии симои қаҳрамон ба қор гирифта шудаанд. Шоир ҳангоми тасвири табиат ба ҳар ҷузъи он таҳриқ мебахшад. Ифодаҳои чолиб нотакроранд, ки дар шеърҳои дигари Раҳматзод мо ин тарзи тасвириро намебинем.

Зангӯла бизад ғунча дар панҷаи шох имшаб,

Аз роиҳа бишнидам афсонаи боғ имшаб.

Дар рӯю лаби ҳар барг, оваҳ, бизанад дандон

Шабнам, ки бувад ёде аз бўсаи доғ имшаб.

Ин боғ ба ёди ман овард шаби тӯят,

Ногоҳ дарахте шуд аспе, ки туро бурда.

Ҳар барги гули резон чун тангаи барҷош аст,

Ё қатраи ашқи ту аз миччаи ҳамхӯрда... [6, с.132]

Боғ дар шеър ифодагари рамзи ҷудой буда, ҳар гулу гиёҳу дарахтон ҳолати равонии қаҳрамони тасвиргардидаро бозгӯ месозанд. Дар назари қаҳрамони шеър, яъне ошиқ боғу гулшан–гулхани оташе аст, ки дар шаби тӯӣ маҳбуба барои бурданаш дардодаанд. Шоҳаи дарахтон, ҳатто маҳтобе, ки метобад, ба мисли шахси ҳаёлист. Гарчи боғ бо рангу тароват ва гулрезинаш зебост, дар шеъри мазкур дар айни шуқуфой ранги ҳазонро гирифтааст. Шоир ҳамеша ҳолат ва ҳиссиёти симои шеърӣ дар мавҷудоти дигар, ба мисли табиате, ки моро иҳота дорад, мебинад. Дар ҳамин ҳусус адабиётшинос Тоҷибой Султонӣ зимни таҳлили чанде аз шеърҳои Раҳматзод баён медорад, ки “Ашё ва манзараи ба тасвир гирифтаи шоир воқеиятест, ки ҳамарӯза пешорӯи мо қарор дорад ва шояд мо онро мебинем ва “дарнамебинем”, танҳо шоиронанд, ки онро мебинанд...” [8, с.42]

Тамкини инсон мисли кӯҳ аст, аммо на ҳама имкони бардошти “сили заданҳои зиндагианд”. Чӣ тавре ки худи шоир мегӯяд:

Зиндагӣ хост маро тарсонад,

Ман вале сили задам бар рӯяш...

Ҳамин тамкину виқор ва пурбардошти инсонҳоро дар шеъри “Вулқон” метавон мушоҳида намуд.

Пайкари ман кӯҳи тамкин аст,

Кӯҳ рӯяд бағди вулқонҳо...

Дар дилам вулқони таҳшин аст,

Ҷони ман таҳшини армонҳо.

Зиндагӣ –исёни ақлу ҳис,

Бағди тӯфон мешавад ором...

Шеър авҷи изтиробӣ ишқ,

Инқилоби ишқ–бефарҷом...

Дар дилам исёну ошӯб аст,

Оҳҳоям дуди ин вулқон.

Оташи пинҳони ман рӯ зад,

Пайкарам шуд гулхани сӯзон...[6, с.138]

Адабиётшинос Нуралӣ Нурзод дар мақолаи хеш менигорад, ки “дар қаволиби тасвирҳои ашъори Аҳмадҷони Раҳматзод як навъ суратбахшии аносири маънавӣ вижагии ба худ хос пайдо кардааст, ки ин тарзи сохтмони тасовир дар шеъри сабки ҳиндӣ басомади афзун дошт” [3, с.54].

Ҳамин хусусиятро дар аксари шеърҳои, ки ашӯ барои иҷрои амале ба ҳаракат меоянду он якпорчагии шеърро таквият мебахшад, метавон мушоҳида намуд. Дар шеъри ғавқуззикр низ ҳамин ҷиҳати тасвирро дидан мумкин аст. Дар маркази саҳнаи кашадаи шоир кӯҳ қарор дорад, дар батни он “вулқон”, ки ҳар дам метавонад, хурӯҷ созад, ҳиссиёти шоирро инъикос сохтааст. Ишқ вулконеҷ, ки ҳар дам метавонад, “оташфишон” гардад. “Кӯҳи тамкин”, “вулкони таҳшин”, “инқилоби ишқ”, аз ифодаҳои ҷолибеанд, ки хати сюжаи асар аз “тамкин” шуруъ гардида, то ба “оташфишонии вулқон” рафта мерасад. Таносуби қавии маъно ва калом бо вожаҳои кӯҳ, вулқон, оташ, ки дар ҳамбастагии тамкин, ишқ, оҳ оварда шудаанд, хеле барҷо афтаанд. Дар хати сюжети шеър ҳаракати ашӯ ҳамеша аз кӯҷак ба бузург, аз торик ба рӯшан, аз сабзиш ба самар, аз чашма ба укёнус кашонида мешавад.

Саҳнаи тасвиршуда хати муайяни сюжети асарро бо идроки шоир пайванд месозад. Дарки матлаб дар ин навъи шеърҳои Аҳмадҷони Раҳматзод як андоза мушқил аст, зеро таҳайюлотӣ бадеӣ ва манзараи табиат дар омезиш саҳнаи ҷолибе пеши назари хонанда меорад. Ҳама ашӯ хусусияти инсониро мегиранд, дар ҳаёли шоир:

Дар ҳаёлам

Аз гиребони уфуқ

Тугмаи хуришедро кандам...

Во намудам синаи маҳтобро

Дар гиребони сафедаи мавҷҳои рӯд...

Охири шаб

Мевағул чун аждаҳое мохро балғид.

Ширдарё бистари зангорро бар рӯи тан пӯшид...

...Интизори во шуданҳои гиребони уфуқ

Субҳро мехостам бедор кардан.

Тасвири як шаби маҳтобист ин шеър, ки “ширдарё” дар назар чун душизае пайкарашро мехоҳад, бо “ҳарири абрҳо” пӯшонад, “моҳиёни ширхори моҳтобӣ” чун “чашмони гурезони париён”, кӯҳ чун “аждаҳо” мохро фуру бурданаш, яъне рӯз шудан ва “бистари зангорро бар тан пӯшидани дарё”- мох дигар ба дарё акс намебад, ки аз нури он дарё чун “ширдарё” тобад.

...Офтоб аз пушти кӯҳ омад.

Барғоро дар барам ларзонд.

Чашмҳои ахтарони дурро пӯшонд...

...Риштаҳои нурро дар тугмаи шабнам гираҳ кардам...[5, с.149]

Бинед, ки шоир чӣ тавр рӯзро тасвир месозад. Таркибҳои ҳоси шоирона, ки дар корғаҳи таҳайюл бофта шудаанд, касро ба шигифт меорад. “Ларзиши барғ”, “пӯшонидани чашмони ахтарони дур”, гираҳ кардани тугмаи шабнам”, яъне хушк шудани он бо нури офтоб дар таносуби барҷо афтада, мабсутии каломӣ шоирро нишон медиҳанд.

Аз таҳлили чанд шеъри устод Аҳмадҷони Раҳматзод дар “шеъри тасвир” ва манзаранигорӣ, ки дарёфтҳои ҷолиб бо пайванди ҳиссиву равонии инсон тавъаманд, чунин натиҷагирӣ намудан мумкин аст:

1. Дар тасвири табиат шоир аз санъати ташхис фаровон истифода намуда, ба он дастёб гардидааст, ки ашё дар сурати инсон ба таҳрик ояд.

2. Зимни тасвир дар ин навъи шеърӣ ашё ё ҳаводиси табиат хислат ва хусусияти инсониро гирифтаанд.

3. Дар баъзе маврид дар шеърҳои зикрёфта, инсон чун ҷузъи марказии шеър дар симои гулу гиёҳ таҷассум ёфта, баръакс сифати оноро касб месозад.

4. Хати сюжаи асосии ин навъи шеърҳо одатан аз ҷузъ ба кул рафта, низоми муайяни худро ниғаҳ медоранд ва якпорчагии мазмуни шеърро таъмин месозанд.

5. Дар шеърҳои мазкур манзаранигорӣ ҳамеша бо тахайюли бадеии шоир мутобиқанд ва боиси бавучудоии ифода, таркиб, таъбирҳои марғубу нотақрор гаштаанд.

Пайнавишт:

1. Ваҳҳобзода Р. *Тасвир ва тасаввур дар шеъри Рӯдакӣ //Маҷмӯаи мақолаҳо бахшида ба Рӯзи Рӯдакӣ.*-Душанбе:Адиб, 2018.- С.113-118.
2. Дониш И., Воиз С. *Шигардҳои бадеи тасвирӣ дар адабиёти классики форсӣ.*//маҷаллаи “Сабкиносии назму насри форсӣ (Баҳори адаб), тобистони 1392, №2(20).- С.205-224.
3. Лихачёв Д.С. *Литература-реальность-литература /Д.С.Лихачёв.* - Москва: АСТ, 2017.-122 с.
4. Нурзод Н. *Дар ҷилвазори нақши тасовир.*/Н.Нурзод.//Ҳамдостони дил (маҷмӯаи мақолаҳо).- Хучанд: Хуросон, 2021. - С.51-60.
5. Раҳматзод А. *Ашиқ мармар.*/А.Раҳматзод.- Хучанд: Хуросон, 2002. -340 с.
6. Раҳматзод А. *Пояндабурс.*/А.Раҳматзод.- Хучанд: Хуросон, 2015. -332 с.
7. Сайфуллоев А.Шоирӣ рангинҳаёл./А.Сайфуллоев.//Ҳамдостони дил (маҷмӯаи мақолаҳо).- Хучанд: Хуросон, 2021. - С.9-27.
8. Султонӣ Т. *Сехри ҳалол.*/Т.Султонӣ.-Хучанд: Меъроҷ, 2017.- 117 с.
9. Ҳақимова С. *Дар олами маъно дигарӣ /С.Ҳақимова// Ҳамдостони дил (маҷмӯаи мақолаҳо).*- Хучанд: Хуросон, 2021.- С.61-70.
10. *Фарҳанги забони тоҷикӣ.*-Москва: Советская энциклопедия, 1969. Ҷ.2. – С.335-336

Reference Literature:

1. Vahhobzoda R. *Description and Imagination in Rudaki's Poem // (Collection of articles in honour of “The Day of Rudaki”)* .- Dushanbe: Man-of-Letters, 2018. - pp. 113 - 118.
2. Donish I., Voiz S. *Artistic Descriptions in Persian Classical Literature // Journal “Persian Poetry Stylistics” (Literary Spring), Summer 1392 hijra, №2 (20).* - pp. 205-224.
3. Likhachyov D.S. *Literature-Reality-Literature./D.S. Likhachyov.* - Moscow: AST, 2017.-122 pp.
4. Nurzod N. *Unified Hearts (collection of articles).* - Khujand: Khuroson, 2021. - pp. 51-60.
5. Rahmatzod A. *Tears of Marble/ A. Rahmatzod.* - Khujand: Khuroson, 2002. - 340 pp.
6. Rahmatzod A. *Juniper / A. Rahmatzod.* - Khujand: Khuroson, 2015. - 332 pp.
7. Sayfulloev A. *The Poet of Broad Fantasy / A. Sayfulloyev // Unified Hearts (collection of articles).* - Khujand: Khuroson, 2021. - pp.9-27.
8. Sultoni T. *Allowed Wonder / T. Sultoni.* - Khujand: Ascension, 2017. – 117 pp.
9. Khakimova S. *You Are Unique in World of Senses /S. Khakimova // (collection of articles).*- Khujand: Khuroson, 2021. - pp. 61-70.
10. *Tajik Language Dictionary.* – M.: Soviet Encyclopedia, 1969. - V.2. - pp. 335 – 336.

10 02 00 ЗАБОНШИНОСИ
10 02 00 ЯЗЫКОЗНАНИЕ
10 02 00 LINGUISTICS

**10 02 20 СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКОЕ, ТИПОЛОГИЧЕСКОЕ И
СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ**

10 02 20 COMPARATIVE, HISTORICAL AND TYPOLOGICAL LINGUISTICS

УДК 80

DOI 10.24412/2413-2004-2022-1-57-62

**ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ
МИКРОСИСТЕМА С ОБЩИМ ЗНАЧЕНИЕМ
«КРС - КРУПНОРОГАТЫЙ СКОТ» В
СИСТЕМЕ ЗООНИМОВ РУССКОГО И
УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ**

*Абдуалиева Зумрад Умаркуловна,
канд. филол. наук, доцент кафедры
русского языка ТГУПБП
(Таджикистан, Худжанд)*

**МИКРОНИЗОМИ ФУНКЦИОНАЛИЮ
СЕМАНТИКЌ БО МАЪНОИ УМУМИИ “ЧКШ-
ЧОРВОИ КАЛОНИ ШОҲДОР” ДАР НИЗОМИ
ЗООНИМҲОИ ЗАБОНҲОИ РУСИЮ ЎЗБЕКЌ**

*Абдуалиева Зумрад Умаркуловна,
ном. илмҳои филология, дотсенти
кафедраи забонҳои русии ДДҲБСТ
(Тоҷикистон, Хуҷанд)*

**FUNCTIONAL-SEMANTIC MICROSYSTEM
WITH COMMON MEANING “BIG
HORNED CATTLE” IN THE SYSTEM OF
ZONYMS IN RUSSIAN AND UZBEK
LANGUAGES**

*Abdualieva Zumrad Umarkulovna,
candidate of philological sciences, Associate
Professor of the Russian language
department under TSUPBP (Tajikistan,
Khujand) E-MAIL: zumrad-65@mail.ru*

Ключевые слова: эквонимы, зоонимы, значение терминов, родовидовые понятия, гипонимы, гиперонимы, функционально-семантические микросистемы

Рассматривается семантический план гиперонимов в сравнении с семантическим планом эквонимов, где их гиперонимы передают значение посредством двух или более самостоятельных слов, функционирующих как эквонимы в отношении соответствующего (определённого) гиперонима. Отмечено, что зоонимы обозначают семантические отношения иерархических значений, выражаемых различными терминами, которые в тексте и речи реализуют функцию поэтапного взаимосвязанного противопоставления. Установлена роль системных семантических отношений в формировании структуры эквонимии зоонима с общим значением «КРС - крупнорогатый скот» в русском и узбекском языках в сопоставительном плане, а также приведены некоторые названия крупного рогатого скота (мол; корова), которые широко употребляются в составе русских и узбекских пословиц, поговорок и афоризмов.

Калидвожаҳо: эквонимҳо, зоонимҳо, маънои истилоҳот, мафҳумҳои ифодакунандаи чинсу намуд, гипонимҳо, гиперонимҳо, микронизомҳои функционалию маъноӣ

Чанбаи маъноии гиперонимҳо дар муқоиса бо чанбаи маъноии эквонимҳо баррасӣ шудааст, ки дар он гиперонимҳо маъноро тавассути ду ё беитар калимаҳои мустақили нисбат

ба гипероними дахлдор (муайян) чун эквонимҳо амалкунанда ифода менамоянд. Қайд шудааст, ки зоонимҳо муносибати маъноии дорои мундариҷаи силсилаи маротиб ё исрорино ифода менамояд, ки онҳо дар матн ва нутқ вазифаи ташиаккули давра ба давраи мутақобилии алоқаманди муқобилгузариро татбиқ менамоянд. Нақши муносибатҳои ҳадафмандӣ маъноӣ дар ташиаккули сохтори эквонимияи зооними дорои маънои умумии “ЧКШ-чорвои калони шохдор” дар забонҳои русӣ ва ўзбекӣ аз лиҳози муқоисавӣ муқаррар карда шудаанд. Ҳамчунин номи як қатор чорвои калони шохдор (моя; модигов) зикр гардидааст, ки дар таркиби зарбулмасалу мақол ва ҳикматҳои русию ўзбекӣ васеъ истифода мешаванд.

Key words: *equonymes, zoonyms, meaning of terms, gender-species notions, hyponyms, hyperonyms, functional-semantic microsystems*

The article dwells on the semantic aspects of hyperonyms in comparison with the semantic aspect of equonymes where their hyperonyms convey the meaning of two or more self-sufficient words functioning as equonymes in relation to a respective (definite) hyperonym. It is marked that zoonyms designate semantic relations of hierarchical meanings expressed by different terms which realize the function of a stage-by-stage connected opposition in written text and oral speech. There is established the role of systemic semantic relations in the formation of the structure of the equonymition of zoonym with the common meaning “ВНС – big horned cattle” in Russian and Uzbek languages in comparative aspect; the author adduces also some nominations of cattle (мол – корова - cow) which are widely used in the composition of Russian and Uzbek proverbs, sayings and aphorisms.

Зоонимия - это (родовидовая) часть лексического состава языка, которая достаточно ярко и самобытно выделяется в самостоятельную область исследований и может быть изучена сравнительно с другими областями, например с ботанимией, сомонимией и другими, а также, в сопоставительном плане, - с зоонимией другого языка. Практически зоонимия – это не только набор определённых лексических единиц языка, отличающихся достаточной спецификой плана выражения и плана содержания (формы и значения), но и – что весьма существенно – она даёт материал и перспективу для общефилологического исследования. В качестве материала для исследования мы отобрали лексемы из источников [1, 2; 3; 4; 5; 6].

Узуальная и окказиональная зоонимия широко используется и в спонтанной бытовой речи, и литературе всех жанров. Нет сомнений, что для достаточно глубокого овладения русским и узбекским языками является необходимым знание их зоонимии, как практическое, так и теоретическое.

Эквонимические отношения зоонимов ярко проявляются в функционально-семантической микросистеме зоонимов типа «животные». Эти зоонимы обозначают семантические отношения иерархических значений, выражаемых различными терминами, которые в тексте и речи “реализуют функцию поэтапного взаимосвязанного противопоставления” [2].

Значения терминов-гипонимов (видовых понятий) по своим признакам богаче, чем значения гиперонимов (родовых понятий). Так, значение термина «корова» включает в себя семантику родового термина «животное» плюс дифференциальные признаки, отличающие коров от других животных: «корова»- «домашнее молочное животное, самка крупного рогатого скота» - гипоним = гипоним + дифференциальные признаки (вид, род).

Видовым названием животных группы «крупнорогатый скот» в узбекском языке является лексема *қорамол*, которая функционирует как гетероним - обобщающее название в отношении слов: *корова - сизир, инак, уй; бык, вол - хўкиз; бык - буқа, новвос; телёнок - бузоқ, тёлка по второму году - тана.*

Лексемы *сигир*, *инак*, *уй*; *хўкиз*, *буқа*, *новвос*; *бузоқ*, *тана* являются гипонимами по отношению к лексеме-гиперониму «*қорамол*». Между лексемами-гипонимами действуют согипонимические взаимоотношения. В свою очередь *сигир* \| *инак* \| *уй*, *хўкиз*, *буқа* \| *новвос*, *бузоқ* и *тана* являются эквонимами по отношению друг к другу. В узбекском языке имеется и слово *сўқим* – в значении «откормленный на убой крупнорогатый скот» [6, с. 409].

В книге Х. Негматова и Р. Расулова «Основы системной лексикологии узбекского языка» лексема *қорамол* рассматривается как обобщающее (маргинальное) слово одной лексико-семантической группы слов (ЛСГ), в функционально-семантических рамках которого объединены лексемы *сигир*, *хўкиз*, *буқа*, *бузоқ*. Каждый член (гипоним или эквоним) данной функционально-семантической микросистемы противопоставлен другому члену данной ФСМС в отношении признаков различия естественного рода – «мужской пол – женский пол», возраста и холощёности – нехолощёности [2].

Мы считаем целесообразным отобразить таблицу-схему, которая приведена в работе Х. Негматова и Р.Расулова:

Таблица-схема [2]

Слова со значением «крупнорогатый скот» и соответствующие им эквонимы-гипонимы (далее КРС)

1. «Естественный пол определён»

қорамол - крс; *бузоқ* - телёнок

+

сигир - корова, *хўкиз* - вол, *буқа* - бык

2. Возраст

ест. пол известен.

самка

самец

бузоқ-
телёнок

қорамол - КРС

сигир - корова

хўкиз - вол, *буқа* - бык

3. Нехолощёный.

+

буқа - бык

хўкиз - «вол»

Как видно из содержания таблицы, гипонимы, т.е. эквонимы лексемы -гиперонима *қорамол* - «крупнорогатый скот» в узбекском языке противопоставлены друг другу на основе трёх признаков: 1) по признаку естественного рода; 2) по признаку различия возраста; 3) по признаку холощёности-нехолощёности.

По признаку различия естественного пола лексемы *қорамол*, *бузоқ* противопоставлены лексемам *сигир*, *хўкиз*, *буқа*. Семантическая структура лексем первой подгруппы (*қорамол*, *бузоқ*) характеризуется тем, что они отличаются от семантической структуры лексем второй, противопоставленной им, подгруппы, семантическая структура которой характеризуется наличием в ней дифференциальных сем «мужской пол – самец» (*хўкиз*, *буқа*) и «женский пол – самка» (*сигир*).

По признаку различия возраста лексема *бузоқ* противопоставлена лексеме *қорамол*; по признаку холощности-нехолощности лексема *буқа* (нехолощенный бык) противопоставлена по смыслу лексеме *хўкиз* (холощенный бык, вол).

В узбекском языке в значении «самка-молодняк крупнорогатого скота» употребляется лексема *гунажин* - «тёлка по третьему году», семантическая структура которой сходна с семантической структурой лексемы *сигир*, *инак*, *уй*. В отношении характеристики возраста семантическая структура лексемы *гунажин* близка к семантической структуре лексем *новвос*, *тана* и *бузоқ*, семантическая структура которых отличается от семантической структуры лексем *сигир*, *уй*, *инак*, *хўкиз*, *буқа*, так как их последней дифференциальной семой является смысл «старше по возрасту».

В значении «самец крупнорогатого скота», как говорилось ранее, в узбекском языке употребительны слова *хўкиз* «вол», *буқа* «бык», *новвос* «сўким» «откормленный на убой бык».

Лексема *хўкиз* в других тюркских языках употребляется в разных фонетических вариантах. По А.М. Щербак, самая древняя её форма – *огуз*, которая обозначала «бык вообще». И значение «холощенный бык», и значение «бык» выражались словом *огуз*. Узбекский вариант *хўкиз* образован путём прибавления в начале слова гортанного согласного *х*: *огуз* > *хугиз* > *хўкиз* [8]. Мы считаем, что экстралингвистической основой слова *хўкиз* является звукоподражание, которое произносит это животное: *ху-ху*.

Значение узбекской лексемы *хўкиз* в русском языке выражается посредством лексемы «вол». О происхождении слова *вол* в КЭСРЯ Н.М. Шанского и в других источниках отмечается, что «животное называется по своему большому размеру»; ибо данное слово связано с основой слов «великий, вельможа» [7, с. 89].

В значении «бык» в узбекском языке употребляется лексема *буқа*. А.М. Щербак отмечает, что «описательные выражения со словом *буқа* обозначают разные возрастные группы, например: (диалектное) азербайджанское словосочетание *бугаја дуран* - «двухлетний бычок», *јаз буқа* - «бычок от двух до трёх лет» и т. д. [8, с. 99].

Таким образом, в семантической структуре лексемы *буқа* в узбекском языке основной, интегрирующей является сема «самец». В связи с наличием данного признака лексема *буқа* становится в один парадигматический ряд с лексемами *хўкиз*, *новвос*, которые обозначают «бык». Слово *буқа* как самостоятельная лексема отличается от лексемы *хўкиз* в отношении признака «различия в возрасте». Семантическая структура лексемы *буқа* характеризуется тем, что в ней дифференциальной является сема «молодняк». Кроме того, в семантической структуре лексемы *хўкиз* одной из основных является сема «холощенный», что отсутствует в семантической структуре лексемы *буқа*. В отношении наличия сем «нехолощенный», «молодняк» в семантической структуре лексемы *буқа*, *новвос*, то они входят в состав одной функционально-семантической парадигмы, члены которой противопоставлены лексеме *хўкиз* - «вол». Значение холощности в лексеме *буқа* выражается синтаксическим способом – словосочетанием *бичилган буқа* - «холощенный бычок».

В узбекском языке значение «молодняк крупнорогатого скота» выражается и аффиксальным способом: присоединением к основе слова уменьшительно-ласкательного аффикса: *буқача*, *новвосча* - «бычок – телёночек»; *гуножинча*, *танача* - «тёлочка».

В узбекском языке выражение родовых разновидностей крупнорогатого скота осуществляется посредством разных лексических единиц, среди них имеются и названия-словосочетания: *бузоқ* – «телёнок», *буқа* – «нехолощенный бык»; *хўкиз* - вол, *қисир* - «яловая, нетельная корова»; *гуножин* – «тёлка по третьему году, нетель»; *сигир* – «корова» и т. д.

В русском языке слово *бык* употребляется в значении «самец крупнорогатого скота». Специалисты свидетельствуют, что *бык* - слово общеславянское. Это суффиксальное образование от звукоподражания *бы<в (е)*, а животное, которое называется быком, получило своё название по издаваемому им мычанию [8, с. 65].

Значение «молодняк крупнорогатого скота» в русском языке передаётся словом *телёнок*, которое является собственно русским, а также имеется вариант данного слова в форме *телятина*. Лексическим корнем (основой) слова *телёнок* (а также *телятина*) является общеславянский по происхождению корень *теле-* в значении *телёнок* [2, с. 439].

В русском языке отсутствуют эквиваленты узбекских лексем *новвос* (*бычок* в возрасте 2-3 лет), *қисир*, *гуножин*, *тана*, *сўқим*, функционально-семантический план которых относится к гиперониму «крупнорогатый скот» (*қорамол*). Так, например, в узбекском языке значение «яловая, нетельная корова» выражается самостоятельным словом (лексемой) *қисир*, которое является одним из гипонимов узбекского гиперонима *қорамол* - «крупнорогатый скот».

Итак, нами установлено, что семантический план гиперонимов более широк по объёму по сравнению с семантическим планом эквонимов, поэтому в рамках семантического плана гиперонимов объединяются значения двух или более самостоятельных слов, которые функционируют как эквонимы в отношении соответствующего (определённого) гиперонима. Широкообъёмный характер семантического плана гиперонимов объясняется тем, что в них являются нейтрализованными отдельные различительные семы по признакам естественного рода и степени возраста, которые выступают в качестве основных, господствующих сем значений их эквонимов, семантически зависимых от отдельных лексем-гиперонимов. Как видно из объяснений, «крупнорогатый скот» в русском языке является словосочетанием, а не лексемой (отдельным словом). В данном случае наблюдается явление, что в узбекском языке понятие «крупнорогатый скот» выражается лексическим способом, а в русском языке – синтаксическим, т.е. словообразовательным. Данный языковой факт свидетельствует о том, что узбекский язык относится к языкам одной семьи, а русский - к другой. Ввиду того, что предметом анализа является определенный круг зоонимов – названий крупнорогатого скота, которые широко употребляются в составе русских и узбекских пословиц и поговорок, афоризмов, соответственно мы рассматриваем зоонимы и зооморфы данного названия в составе ФСМС.

Словосочетания с зоонимическими компонентами в составе пословиц и ФЕ входят в состав национального языка в готовом виде и могут обозначать различные семы. Лексема «*мол*»/скот в узбекском языке синонимична лексеме «*җайвон*», что также ставит её в один ряд с этим сверхгиперонимом. Далее приведены примеры с использованием данного слова в пословицах: *Мол оласи сиртида, одам оласи – ичида. Молга берсанг юз емиш, боқар сени ёзу қиш. Мол – боққанники, ер – экканники. Мол семирса, ёғ бўлтур. Моли тўқнинг – эли тўқ. Моли тўқнинг – қўнгли тўқ. Молни чўпон ташласа җам, эгаси ташламайди. Молинг ёмон бўлса – сотиб қутилсан. Молинг зотли бўлса, емишинг тотли бўлади. Молинг зотли, емишинг – тотли. Молни топган боқсин. Ўтинни чопсину ёқсин. Ернинг қўни очиктиради, молнинг ози. Семиз молнинг оёғи саккиз и др.* [1, с. 434].

В русском языке: *Корова во дворе, так еда на столе. Будет корова — будет и подошник. Молоко в корове не прокиснет. От черной коровки да белое молочко. Пестрава красива, а Буренка с молочком. Хоть трижды подой — все тот же удой. Корми с осени коров, сытнее весна будет. Баловливая корова все стадо балует, и др.*

Зоонимические пословицы обладают как общими свойствами всего пословичного фонда, так и рядом семантических и стилистических особенностей. Они в их громадном большинстве создавались народом и тесно связаны с интересами и занятиями простых людей. Устойчивые выражения являются плодом языкотворчества необразованных людей, преимущественно связанных с сельским хозяйством.

Список использованной литературы:

1. *Калонтаров Я. И. Таджикские пословицы и поговорки в сравнении с узбекскими.* – Душанбе: Дониш, 1969. - 434 с.
2. *Неъматов Х., Расулов Р. Основы узбекской системной лексикологии (на узб. языке).* - Ташкент: Укитувчи, 1995. - 128 с.
3. *Ожегов С.И. Словарь русского языка. В 4-х томах. Изд. 9-е.* - Москва, 1971. - С. 1958 – 1961.
4. *Древнетюркский словарь // под ред. В.М. Наделяева, Д.М. Насилова, Э.Р. Тенишева, А.М. Щербака.* – Ленинград: Наука, 1969. – 715 с.
5. *Словарь лингвистических терминов / Под. Ред. О.С. Ахмановой.* - Москва: Советская энциклопедия, 1996. – 571 с.
6. *Ўзбек тилининг изохли лугати.* - Тома 1, 2. - Москва, 2008.
7. *Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка. Изд. 2.* - Москва: Просвещение, 1971. - 544 с.
8. *Щербак А.М. Название домашних и диких животных в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков.* - Москва, 1961. - С. 82-172.

Reference Literature:

1. *Kalontarov Ya.I. Tajik Proverbs and Sayings in Comparison with Uzbek Ones.* - Dushanbe: Knowledge, 1969. - 434 pp.
2. *Negmatov H., Rasulov R. The Grounds of Uzbek Systemic Lexicology (in Uzbek).* - Tashkent: Ukituvchi (Educational-Pedagogical Publishing-House), 1995. - 128 pp.
3. *Ozhegov S.I. Russian Language Dictionary. In 4 Volumes. The ninth edition - M., 1971. – pp. 1958 - 1961.*
4. *Old Turkic Dictionary // under the editorship of V.M. Nadelyaev, D.M. Nasilov, E.R. Tenishev, A.M. Shcherbak.* - L.: Science, 1969. - 715 pp.
5. *The Dictionary of Linguistic Term / Under the editorship of O.S. Akhmanova.* - M.: Soviet Encyclopedia, 1996. - 571 pp.
6. *Interpretation Dictionary of the Uzbek Language.* - Volumes 1, 2. - M., 2008.
7. *Shansky N.M., Ivanov V.V., Shanskaya T.V. Brief Etymological Dictionary of the Russian Language. The 2nd edition.* - M.: Enlightenment, 1971. - 544 pp.
8. *Shcherbak A.M. Nomination of Domestic and Wild Animals in Turkic Languages // Historic Development of the Lexis of Turkic Languages.* - M., 1961. - pp. 82-172.

УДК 81.1

DOI 10.24412/2413-2004-2022-1-63-75

**СЛУЧАИ МЕЖЪЯЗЫКОВОЙ
АСИММЕТРИИ В ТАДЖИКСКОМ И
ПЕРСИДСКОМ ПЕРЕВОДАХ
ПОВЕСТИ “СТАРИК И МОРЕ” Э.
ХЕМИНГУЭЯ**

**ҲОЛАТҲОИ АСИММЕТРИЯИ
БАЙНИЗАБОНИ ДАР ТАРҶУМАИ
ТОҶИКӢ ВА ФОРСИИ ПОВЕСТИ
“МУӢСАФЕД ВА БАҲР”-И Э.
ХЕМИНГУЭӢ**

**CASES OF
INTERLINGUAL ASYMMETRY
IN TAJIK AND PERSIAN
TRANSLATIONS OF "THE
OLD MAN AND THE SEA"
BY E. HEMINGWAY**

Максудов Умед Олимович, канд. филол. наук,
старший преподаватель кафедры иностранных
языков Политехнического института
Таджикского технического университета имени
академика М.Осими (Таджикистан, Худжанд)

Мақсудов Умед Олимович, н.и. филол.
сармуаллими кафедраи забонҳои хориҷӣ,
Донишкадаи политехникии Донишгоҳи
техникии Тоҷикистон ба номи академик
М.Осимӣ (Тоҷикистон, Хуҷанд)

Maksudov Umed Olimovich, candidate of
philological sciences, senior lecturer of the department
of foreign languages under the Polytechnical Institute
attached to the Tajik University of Technologies
named after acad.M. Osimi (Tajikistan, Khujand),
E-MAIL: olimi.umed@mail.ru

Ключевые слова: межъязыковая асимметрия, таджикский перевод, персидский перевод, “Старик и море”, Эрнест Хемингуэй, межкультурная асимметрия, художественный перевод

Рассматриваются случаи межъязыковой асимметрии в таджикском и персидском переводах повести Э. Хемингуэя “Старик и море”. Основная цель исследования - сопоставление межъязыковой асимметрии языков, которая наиболее часто отражается в переводах данного произведения. В связи с этим, с точки зрения применения языковых средств является важным определение сходства и отличия между языками. Показано, что единицы исходного языка и языка перевода находятся в отношениях асимметрии как на лексическом, так и на грамматическом уровнях, что проявляется в неоднозначности переводческих решений и переводческой вариативности. Значительная степень асимметрии проявляется не только при сопоставлении систем двух языков, но и при установлении соответствий между употреблением данных языковых единиц в речи. Межъязыковая асимметрия на уровне лексики проявляется в том, что количество и содержание значений у межъязыковых словарных эквивалентов никогда не совпадают. На грамматическом уровне случаи межъязыковой асимметрии можно найти и в области морфологии и в области синтаксиса. Предложено мнение, что в ходе сопоставительного межъязыкового анализа, категория межъязыковой асимметрии в разных ситуациях может иметь отрицательное или положительное влияние на процесс перевода.

Калидвожаҳо: асимметрияи байнизабонӣ, тарҷумаи тоҷикӣ, тарҷумаи форсӣ, “Мӯйсафед ва баҳр”, Эрнест Хемингуэй, асимметрияи байнифарҳангӣ, тарҷумаи бадеӣ

Ҳолатҳои асимметрияи байнизабонӣ дар тарҷумаҳои тоҷикӣ ва форсии повести “Мӯйсафед ва баҳр”-и Э. Хемингуэй ҳаллу баррасӣ мешаванд. Ҳадафи аслии таҳқиқ - қиёс ва муқобалаи асимметрияи байнизабонӣ мебошад, ки беиштар дар тарҷумаи асарӣ

номбурда инъикос гаштааст. Дар ин самт, аз лиҳози корбурди воситаҳои забонӣ таъйини умумият ва фарқиятҳои забонҳои муқоисашаванда ҳоизи аҳамият мебошад. Собит гардидааст, ки воҳидҳои забони асл ва тарҷума дар ҳолати асимметрия, аз ҷумла дар сатҳи лугавӣ ва морфологӣ қарор доранд ва он дар усулҳои гуногуни тарҷума ва гунаҳои тарҷума зоҳир мешавад. Дараҷаи назарраси асимметрия на фақат ҳангоми муқобалаи низоми забонҳои инъикос меёбад, балки ҳини муқаррар кардани мувофиқат дар корбасти воситаҳои забони нутқ низ равшан мешавад. Асимметрияи байнизабонӣ дар сатҳи лугавӣ дар он зоҳир мегардад, ки ҳаҷм ва мазмуну муҳтавои лугатҳои муодилноки байнизабонӣ ҳаргиз ба ҳам мувофиқ намеоянд. Дар сатҳи грамматикӣ бошад, ҳолатҳои асимметрияи байнизабониро метавон ҳам дар муқоисаву таҳлили морфологӣ ва ҳам синтаксисӣ пайдо намуд. Дар умум, ҳангоми таҳлил ва муқоиса маълум гардид, ки асимметрияи байнизабонӣ дар ҳолатҳои мухталиф метавонад ба сифати тарҷума таъсири мусбат ва манфӣ расонад.

Key-words: *interlingual asymmetry, Tajik translation, Persian translation, "The Old Man and the Sea", Ernest Hemingway, intercultural asymmetry, belles lettres translation*

This article examines the cases of interlingual asymmetry in Tajik and Persian translations of the English narrative "The Old Man and the Sea" by E. Hemingway. The main objective of the study is to compare interlingual asymmetry which is most often reflected in the translations of this work. In this regard, the use of linguistic means in speech, the definition of similarities and differences between languages are important. The units of the source language and the translation language are in relations of asymmetry both at the lexical and grammatical levels which is manifested in the ambiguity of translation decisions and translation variability. A significant degree of asymmetry is manifested not only when comparing the systems of two languages, but also when establishing correspondences between the uses of these linguistic units in speech. Interlingual asymmetry at the dictionary level is manifested in the fact that the form and content of meanings of interlingual dictionary equivalents never coincide. At the grammatical level, cases of interlanguage asymmetry can be found both in the field of morphology (absence of morphological forms, various functions of the same morphological forms) and in that of syntax. According to the author, in the course of comparative interlingual analysis, the category of interlingual asymmetry in different situations may have a negative or positive impact on the translation process.

Сравнительно-историческое исследование вызывает научный интерес в целях решения ряда проблем сравнительной лингвистики. В результате исследований и поисков изучены неизвестные научные проблемы, в том числе категории асимметрии лексических единиц и межъязыковой асимметрии. Следует отметить, что проблема асимметрии в той или иной степени рассматривалась зарубежными учеными, которые в своих исследованиях внесли ясность во множество вопросов лингвистики и переводоведения.

Исследовательской целью ученых стало изучение строения и грамматического развития языков со сравнительно-типологической точки зрения [1, с.45; 12]. В результате изучения и установления явления межъязыковой асимметрии исследуется несоответствие лексических единиц. Признаки явлений межъязыковой асимметрии отражаются не только при сравнении систем двух языков, но и возникают при установлении общих черт единиц языка. В сопоставительной лингвистике существует множество исследований по сопоставительному изучению языков, среди которых немало работ, посвященных теоретическим вопросам [6, с.195].

Явления межъязыковой асимметрии наиболее очевидно проявляются в контексте сравнения и сопоставления лексико-семантических, грамматических, стилистических, фонетических и межкультурных элементов. В процессе выяснения межъязыковой асимметрии каждый фактор обладает своими преимуществами и недостатками. К примеру, фактор грамматической асимметрии охватывает различные состояния морфологических элементов, а фактор синтаксической асимметрии проявляется в различных формах предложений и в семантических оттенках.

В данной статье рассматривается вопрос, посвящённый изучению этнолингвокультурного аспекта асимметрии в переводе художественного текста с таджикского языка на английский язык. Исследуемые в статье вопросы относятся к области сопоставительного языкознания, сопоставительной лексикологии, сопоставительной фразеологии, теории перевода, лингвокультурологии. Межкультурной коммуникации в последнее время не случайно уделяется огромное внимание, поскольку из-за расхождения культур люди, владеющие одним и тем же языком, не всегда могут понять друг друга.

В результате изучения и определения межъязыковой асимметрии рассматривается несоответствие лексических единиц. Признаки межъязыковой асимметрии проявляются не только при сравнении систем двух языков, но и при определении общих черт языковых единиц [10, с. 4; 13].

Учёные отмечают существование в переводческой теории уровневых сдвигов, так как эти аспекты иногда становятся результатом переводческой эрратологии. Например, Дж. Кэтфорд заявил следующее: «...под сдвигом (смещением) по уровню мы подразумеваем, что элемент на исходном языке (ИЯ) на одном лингвистическом уровне имеет эквивалент языка перевода (ПЯ) на другом уровне» [13, с. 73]. Кэтфорд определил, что сдвиги по категориям - это отличия от формальных соответствий в переводе [13, с. 76]. Это означает, что сдвиги по категориям связаны с формальным соответствием. Он также заявил об этом формальном соответствии следующим образом: «...формальное соответствие - это любая категория языка перевода (ПЯ), которая, можно сказать, занимает в максимально возможной степени ‘то же самое’ место в структуре языка перевода (ПЯ), поскольку данная категория исходного языка (ИЯ) владеет исходным языком (ИЯ)» [13, с. 76].

Джон Кэтфорд определяет переводческие сдвиги как уход от формальных соответствий в процессе перевода.

Он выделил два вида сдвигов при переводе, а именно:

1. **Уровневые сдвиги** (Level-shifts) - единица исходного языка на грамматическом уровне имеет лексический эквивалент в языке перевода, или наоборот. Например, английский артикль заменил лексическое значение (число) ... **як** танга дода - He gave me **a** tanga.

2. **Сдвиги по категориям** (Category-shifts). Они делятся на четыре типа:

а) **Структурный сдвиг** (Structure-shift) – изменение структуры предложения. Например, The male fish always let **the female fish feed** first and the hooked fish – Мохии нарина хамеша мегузорад, ки **модина** аввал **хӯрок бихӯрад**.

б) **Классовый сдвиг** (Class-shift) – замена одной части речи другой. Например, личное местоимение переведено существительным: **He** remembered the time he had hooked one of a pair of marlin – **Пирамард** ба хотир овард, ки чи тавр марлини модаеро сайд карда буд.

с) **Сдвиг внутри ранга** (Unit-shift) – одно слово может переводиться словосочетанием. Например, Ассалом. Монда набошед - Hello **aunt**. May **God** speed **you**. Дил чизи нозук. - **do you know what is the best** remedy for the heart.

d)Сдвиг **внутри системы** (Intra-system shift) – у систем исходного языка и языка перевода примерно одинаковое строение, но при переводе используется несоответствующий термин языка перевода. Например, единица исходного языка в единственном числе становится единицей языка перевода во множественном числе. Например, фоидаи **харду ширкат** ду баробар зиёд мешавад - the profit of the **two companies** will be doubled.

Основная цель исследования - сравнительно-исторический анализ различных факторов межъязыковой асимметрии, возникающих при переводе художественных произведений.

У исследователей вызывает огромный интерес выявление переводческих ошибок, слабые и несостоятельные стороны которых изучаются с позиции явлений межъязыковой асимметрии. В связи с этим применение языковых средств важно для определения общности и различия языковых особенностей.

Указанный подход позволяет рассматривать не только явления межъязыковой асимметрии, но и проблемы перевода и способы их решения.

Исследование переводческих ошибок (эпратология) признается важной проблемой в теории перевода и создает устойчивую основу для устранения пробелов и решения вопросов практического перевода [11, с. 43]. Определение методов оценки качества перевода также нуждается в исследовании [9, с. 101].

Следует отметить, что определение межъязыковой общности и асимметрии лексических единиц всегда привлекало внимание ученых.

При сравнении таджикских и персидских переводов повести Эрнеста Хемингуэя «Старик и море» мы больше всего уделяем внимание установлению явлений асимметрии.

Таблица 1.

Исходный текст	Перевод I	Перевод II
“ <i>His mind was on horses as well as baseball. At least he carried lists of horses at all times in his pocket and frequently spoke the names of the horses on the telephone</i> ” [7, с. 24].	- Дар баробари бейсбол <i>аспхоро дӯст медоит</i> . Ҳамеша варакаи <i>пойга</i> дар киса дошт ва мудом бо телефон номи <i>аспхоро</i> ба забон меовард [7, с. 25].	“ <i>Ҳавосаи ҳам ту аспдавонӣ буд</i> ҳам ту бейсбол. Ҳамеша <i>сурати исми аспо</i> ту чайбаш буд, хеле вақто ҳам пайе тилфуне исми <i>аспро</i> меовард” [8, с.106].

Из таджикского и персидского переводов видно, что они во всех смыслах разные. Например, первое предложение “*His mind was on horses*” (Его мысли были о лошадях) было переведено на таджикский как “*аспхоро дӯст медоит*” (Он любил лошадей), а на персидский язык передано фразой “*Ҳавосаи ҳам ту (дар) аспдавонӣ буд* (Его ум был подобен верховой езде). Таджикская модель в определенной мере отличается от языка оригинала, что явилось фактором, вызвавшим межъязыковую асимметрию. Второе предложение в обоих переводах переведено дословно.

Таблица 2.

Исходный текст	Перевод I	Перевод II
“I’ll get the cast net and go for sardines. <i>Will you sit in the sun in the doorway?</i> ” [7, с.16].	- Ман тӯрро гирифта ба сардин меравам. <i>Ту насӣ хона дар офтоб бинишин</i> [7, с.17].	“Ман тӯрро бармедорам, мирам дунболи сордин. <i>Ту мехойи дар даргоҳе дар офтоб бишинӣ?</i> ” [8, с.105].

В приведенной выше таблице вопросительное предложение, выраженное автором в вежливой форме, вызывает доверие и уважение, но в таджикском тексте вопрос выражается в грубой форме и во властной манере, в чём и проявляется межъязыковая асимметрия. При этом перевод на персидский язык выражен адекватно, что указывает на симметрию исходного текста и перевода.

Таблица 3.

Исходный текст	Перевод I	Перевод II
“He used to come to the Terrace sometimes too in the older days. But he was <i>rough</i> and <i>harsh-spoken</i> and <i>difficult</i> when he was <i>drinking</i> ” [7, с.24].	- Ў ҳам вақтҳои пеш гоҳе ба Террас меомад. Аммо ў вақте ки <i>маст мешуд</i> , <i>дағалу бадмуомила</i> буд ва <i>бо касе унс намегирифт</i> [7, с.25].	“Қадиман унам гоҳе меомад кофе. Вале одами <i>нахарошидаи баддаҳане</i> буд, вақте арақ мехурд <i>бадмастӣ мекард</i> ” [8, с.111].

В приведенной выше таблице слово “*difficult*” (сложный – о характере) переведено словом “*касе унс намегирифт*” (никто не любил), а “*was drinking*” (употреблял алкоголь, пил) – “*маст мешуд*” и “*бадмастӣ мекард*” (становился пьяным, сильно пьянствовал). Данное обстоятельство возникло по причине несоответствия лексического значения слов.

Таблица 4.

Исходный текст	Перевод I	Перевод II
“I thanked him <i>already</i> ” the boy said. “ <i>You don’t need to thank him</i> ” [7, с.20].	- <i>Ман ташаккур кардам</i> , - <i>гуфт писарак</i> . - Дигар зарурат надорад [7, с.21].	Писар гуфт: “ <i>Ман ташаккур кардам</i> . Ту лозим нест ташаккур кунӣ” [8, с.109].

Для сравнения: предложение “*I thanked him already*” (Я уже поблагодарил его) в таджикском и персидском текстах имеет единую структуру и содержание, но, к сожалению, слово “*already*” (уже) удалено. В результате содержание следующего предложения “*Дигар зарурат надорад*” (Больше нет нужды) сокращается, но в персидском переводе “*Ту лозим нест ташаккур кунӣ*” (Тебе не нужно благодарить) значение передается верно. Из этого можно сделать вывод, что устранение некоторых языковых единиц из процесса перевода может явиться причиной возникновения межъязыковой асимметрии.

Таблица 5.

Исходный текст	Перевод I	Перевод II
“Who gave <i>this</i> to you?”. “Martin. The owner” [7, с.20].	- Кӣ <i>инҳоро</i> ба ту дод? - Мартин, <i>соҳиби қаҳвахона</i> [7, с.21].	“ <i>Иноро</i> ба ту кӣ дод?”. “Мортин. <i>Соҳиби кофе</i> ” [8, с.109].

В другом примере грамматическая асимметрия возникла при выражении формы единственного числа указательного местоимения “*this*” (это) формой множественного числа “*инҳо*” (эти) и “*ино*” (эти). В то же время наблюдается явление прагматической симметрии в случае перевода слова “*The owner*” (Хозяин) оборотами “*соҳиби қаҳвахона*” (владелец кафе) и “*соҳиби кофе*” (владелец кафе).

Таблица 6.

Исходный текст	Перевод I	Перевод II
“Where did <i>you wash</i> ?” the	“Дар кучо <i>мешӯяд</i> ? - фикр	Писар бо худаш гуфт, кучо

<p>boy thought. The village <i>water supply</i> was two streets down <i>the road</i>. I must have water <i>here</i> for him, the boy thought, and soap and a good <i>towel</i>. Why am I <i>thoughtless</i>? [7, с.22].</p>	<p>кард писарак. <i>Оби</i> деҳа ду куча поинтар буд. Ман бояд барои ӯ об меовардам, фикр кард писарак, собуну <i>дастмоли</i> хуб низ. Чаро ман ин қадар <i>бемағзам</i>?" [7, с.23].</p>	<p><i>шустӣ</i>? <i>Шури оби</i> деҳкада ду куча пойинтар буд. Писар бо худаш гуфт, бояд барояш об биёрам, бо собун ва як <i>хулаи</i> тамиз. Чаро ман ин қадар <i>бефикрам</i>? [8, с.110].</p>
--	--	--

В приведенном выше примере используется прямая речь: “Where did *you wash*?” (Где *вы мылись*?), которая в таджикском переводе передается косвенной речью: “Дар кучо *мешӯяд*?” (Где *моется*?), что приводит к синтаксической асимметрии и, возможно, её источником является прагматический или динамический перевод. В следующем предложении оборот “*water supply*” (кран, водород) переводится на таджикский как «*об*» (вода), что приводит к лексической асимметрии, но в персидском примере «*Шури об*» (кран) интерпретируется правильно. Кроме того, слова “*the road*” (дорога) и “*here*” (здесь) в переведенных текстах были опущены, поскольку их отсутствие не нарушило смысла. С другой стороны, слово “*towel*” (полотенце) в тексте перевода дается как “*дастмол*” (носовой платок/салфетка, кухонное полотенце), где налицо разные значения. В персидском варианте использование слова “хула” (полотенце) верно.

И в заключение скажем, что слово “*thoughtless*” (бездумный) переведено на таджикский язык как “*бемағзам*” (безмозглый, глупый), что означает оскорбление главного героя произведения и может негативно повлиять на читателя. Напротив, персидский переводчик тонко перевел слово “*thoughtless*” (бездумный) как “*бефикр*” (бездумный), что вполне соответствует замыслу писателя.

Так, проявляясь в культурных несоответствиях, асимметрия определяет межкультурные общности и различия.

Таблица 7.

Исходный текст	Перевод I	Перевод II
<p>“Perico gave it to me at the <i>bodega</i>” he explained [7, с.16].</p>	<p>- Перико инро дар назди <i>қаҳвахона</i> ба ман дод, - гуфт пирамард [7, с.17].</p>	<p>“Перику ина ту <i>кофе</i> ба ма дод” [8, с.105].</p>

Как видно из приведенных выше переводов, в них наблюдается межкультурная асимметрия. Так, слово “*bodega*” (винный погреб) чаще используется коренными испаноязычными американцами в значении «*магазин*», «*паб*» или «*таверна*». Данное слово в Кембриджском словаре трактуется следующим образом: “(in a neighborhood with a lot of Spanish-speaking people) a small store that sells food and other items for the house” [12] ((в районе, где много испаноязычных людей) небольшой магазин, в котором продаются продукты питания и другие предметы для дома). “(in Spanish-speaking areas) a small store that sells groceries and other household items” [12] (в испаноязычных районах) небольшой магазин, в котором продаются продукты и другие предметы домашнего обихода”.

Would you run down to the bodega and pick up a quart of milk and some kitty litter? [12] (Не могли бы вы сбежать в винный погреб и взять литр молока и немного пива?).

В Оксфордском словаре:

- *from Spanish* (слово из испанского языка);

(in the US) a small store selling food, wine and household goods, especially in a neighbourhood where most people speak Spanish [15] ((в США) небольшой магазин, где продается еда, особенно в районах, где люди говорят по-испански).

Try your local deli, bodega or convenience store [15] (Воспользуйтесь местным гастрономом, винным погребом или киоском).

Как показывает словарь, лексическое значение слова в обоих текстах переводится с одинаковым значением - “**қаҳвахона**” (кафе) и “**кофе**” (кафе), но в этих местах не продают алкоголь, продукты питания и бытовую технику. Поэтому переводчикам необходимо было интерпретировать данные слова как «**продуктовый магазин**» или «**магазин**».

Таблица 8.

Исходный текст	Перевод I	Перевод II
“A pot of yellow rice with fish”. Do you want some? There was no pot of yellow rice and fish and the boy knew this too [7, с.16].	- Як дегча биринчи зарду моҳӣ. Мехоҳӣ? Дегчаи биринчи зарду моҳӣ низ вучуд надошт ва инро ҳам писарак медонист [7, с.17].	“Я коблама пулув бо моҳӣ дорам. Мехӯрӣ?” Қобламаи пулув ва моҳӣ ҳам даркор набуд ва писар инро ҳам медонист [8, с.104-105].

В приведенном выше примере можно отметить явление межкультурной асимметрии, произошедшее при переводе оборота “**yellow rice**” (желтый рис). На самом деле фраза относится к названию национального блюда испанского народа, а также жителей Средней Азии, Ближнего Востока, Ирана, Афганистана, Индии, Индонезии и других стран. В словаре об этом блюде приводится следующая информация:

Yellow rice, made yellow with turmeric or saffron, is very popular in many countries. Spanish yellow rice is a staple dish for many Hispanic cooks. In Indonesia, people make yellow rice to celebrate birthdays or other special occasions, and the rice is traditionally molded with a cone before serving. Indian yellow rice is seasoned with fragrant spices [14]. (Желтый рис, приготовленный из желтого имбиря (куркумы) или шафрана, популярен во многих странах. Испанское блюдо из «желтого риса» является основным у многих испанских поваров. В Индонезии люди готовят еду из «желтого риса» в дни рождения или в дни других важных событий и традиционно перед едой собирают рис в рожок. Индийский апельсиновый рис смешивают с ароматными салатами (специями)).

Оказывается, название блюда “**yellow rice**” (желтый рис) из-за межкультурной асимметрии было передано на таджикский язык дословно и к которому, к сожалению, таджикский переводчик не привел разъяснения. Однако в персидском тексте он переводится как «**пулув**» (плов), что означает *плов*, и, согласно источникам, в ираноязычной стране распространен этот вид еды. Поэтому было бы правильным, если бы его перевели на таджикский как «**плов**», потому что в некоторых регионах Таджикистана плов готовят с желтой морковью и некоторыми фруктами желтого цвета (лимоном, айвой, изюмом и т. д.), которые придают ему желтизну.

Таблица 9.

Исходный текст	Перевод I	Перевод II
“Why not?” the old man said. “ Between fishermen .” [7, с.10].	- Чаро не?! - гуфт пирамард. Моҳигир - моҳигирро метавонад даъват кунад [7, с.11].	“Боша. Сайёдо бо ҳам рӯ дар восӣ надоран ” [8, с.100].

Как было отмечено выше, английская ФЕ “*Between fishermen*” (между рыбаками) и персидская ФЕ «*Сайёдо бо ҳам рӯ дар восӣ надоран*» (Охотники не смотрят друг на друга) в смысловом отношении эквивалентны. Однако здесь наиболее выражены только прагматические факторы и ФЕ переводятся в соответствии с пониманием и мышлением читателя (рецептора). То есть, кроме прагматической передачи текста, грамматических закономерностей, лексического значения и других лексических элементов исходного языка в переводе не наблюдается.

Таблица 10.

Исходный текст	Перевод I	Перевод II
They sat on the Terrace and many of the fishermen made fun of the man and he was not angry [7, с. 8].	Онҳо ба қаҳвахонаи Террас рафтанд . Бисёре аз мохигирон пирамардро масхара мекарданд, аммо ӯ озурда намешуд [7, с. 9].	Бо ҳам дар кофеи “Террас” нишастанд ва хеле аз мохигирҳо сар ба сари пирамард гузоштанд ва пирамард ба дил нагирифт [8, с. 99].

В следующем примере лексико-семантическая асимметрия возникает между глаголами “**sat on**” (сели) и «**рафтанд**» (ушли), но в персидском переводе симметричным оказался глагол «**sat on**» - «**сели**». Оказывается, в первом переводе переводчик использовал метод семантического развития, который изменил лексическое значение глагола. В продолжении предложения глагол “**was not angry**” (не сердился) в переводе I (первом) передается глаголом со значением “**озурда намешуд**” (не обижался), а в переводе II (втором) - “**ба дил нагирифт**” (не обиделся), что с точки зрения лексического значения является неравнозначным. Однако на самом деле таджикский и персидский переводы по причине переносного значения стали симметричны единице оригинала.

Такое явление называется «внутрисистемным сдвигом» (Intra-system shift), при котором стороны (исходный текст и перевод) в соответствии с синтаксико-морфологическими правилами схожи, но некоторые единицы исходного языка с точки зрения категории числа неравны с единицами переводного языка. На наш взгляд, такой способ перевода некорректен и в подобном случае перевод фразеологизмов, языковых единиц не является равнозначным, поскольку практика показывает, что перевод фразеологизмов должен проводиться, прежде всего, эквивалентами. Например, ниже приводятся результаты переводов, выполненных двумя переводчиками.

Таблица 11.

Исходный текст	Перевод I	Перевод II
“I think so. And there are many tricks ” [7, с.10].	- Фикр мекунам, ҳа. Ҳар кор ҳилае дорад [7, с.11].	“Хиёл мекунам. Тозакор ҳазор то роҳ дорад ” [8, с.100].

Оборот “**And there are many tricks**” (И есть много уловок) является эквивалентом таджикского фразеологизма “**Ҳар кор ҳилае дорад**” (У каждой работы есть уловка). Своей цели добился и персидский переводчик, использовав ФЕ “**Тозакор ҳазорто роҳ дорад**” (У мастера тысяча путей).

Таблица 12.

Исходный текст	Перевод I	Перевод II
The old man leaned the mast with its wrapped sail against the wall ... . The mast was	Пирамард амуди бодбонпечро ба девор така гузошт ... . Амуд тақрибан ба	Пирамард дагалро бо бодбонпечида бар он ба девор така дод ... . Дагал

nearly as long as the one room of the shack [7, с.8].	дарозии як хучраи кулба буд [7, с.9].	такрибан ба дарозии кулба буд [8, с.99].
---	---------------------------------------	--

Сравнение таджикского и персидского переводов показывает, что слово “*mast*” (мачта) имеет разные значения и, особенно в таджикском примере, его лексическое значение выражено неверно. Это потому, что слово “*амуд*” (вертикальный) в словаре означает: “*хате, ки бо хати дигар кунчи навад дараҷа месозад*”, “*хати рост*”, “*сутуни хайма, хона ё биноҳои дигар*” ва “*гурз, кӯпол*” (линия, образующая угол в девяносто градусов с другой линией), «прямая линия», «колонна палатки, дома или другого здания» и «молоток, купол»), но, если слово «*мачта*» заменить словом с общим лексическим значением «*колонна*», перевод будет считаться симметричным. Однако в персидском переводе «*дагал*» (мачта) переводится на английский как “*mast*” и на русский язык как «*мачта*», что доказывает эквивалентность перевода.

Замена:

Исходный текст	Перевод I	Перевод II
“ <i>How old was I when you first took me in a boat?</i> ” [7, с.8].	- Вакте ки ту бори аввал маро ба завақ нишондӣ <i>чандсола будам?</i> [7, с.9].	“Аввал бор, ки маро ба қаиқат бурдӣ, <i>чанд солам буд?</i> ” [8, с.99].

В приведенной выше таблице первая часть английского предложения «*How old was I?*» в I (первом) переводе переводится как «*чандсола будам?*» (Сколько мне было лет?), а во II (втором) переводе в предложении «*чанд солам буд?*» (Сколько лет мне было?) окончания поменяны местами.

Исходный текст	Перевод I	Перевод II
... it was pleasant and sunny <i>on the Terrace</i> [7, с.10].	... <i>ҳавои Террас</i> дилкашу офтобӣ буд [7, с.11].	... <i>дар “Террас” ҳаво</i> хуш ва офтобӣ буд [8, с.99-100].

В таджикском переводе оборот “*ҳавои Террас ...*” (воздух террасы...) и в персидском варианте «*Террас ҳаво ...*» (террасный воздух...) слова поменяны местами, но, на наш взгляд, персидский перевод стилистически вернее.

Добавление:

Исходный текст	Перевод I	Перевод II
When the wind was in the east a smell came across the harbour from the shark factory: but today there was only the faint edge of the odour [7, с.10].	Вакте ки шамол аз шарқ мевазид бӯи <i>баде</i> аз корхонаи наҳангтозакунӣ аз болои бандар <i>ба ин сӯ меомад</i> ; аммо имрӯз фақат шаммае аз бӯи <i>бад</i> ба машом мерасаду <i>халос</i> [7, с.11].	Ҳангоме, ки бод аз машрик мевазид, бӯии корхонаи сил <i>ба бандаргоҳ меомад</i> ; вале имрӯз фақат асари маҳве аз бӯ ба машом мерасид [8, с.99-100].

В таджикский перевод добавлены слова и обороты “*баде*” (плохо), “*ба ин сӯ*” (в эту сторону), “*бад*” (плохо) и “*халос*” (всё!), что называется вольным переводом.

Опущение:

Исходный текст	Перевод I	Перевод II
“ <i>Can I go out to get sardines for you for tomorrow?</i> ” [7, с.10].	- <i>Мехоҳӣ</i> барои фардо сардина биёрамат? [7, с.11].	“ <i>Мехоҳӣ</i> бирам барои фардот сордин бигирам?” [8, с.100].

Из переводов I и II становится очевидно, что словосочетание “*Can I go out?*” «*Могу я выйти или можно выйду?*» опущено и использовано в значении «*Мехоҳӣ*» (Хочешь?).

Модуляция:

Исходный текст	Перевод I	Перевод II
“Tomorrow is going to be a good day <i>with this current</i> ” [7, с.12].	- Фардо рӯзи хубе мешавад, <i>агар маҷро тағйир накунад</i> [7, с.13].	“ <i>Бо ин ҷараёни об</i> фардо рӯзи хубе меша” [8, с.102].

Метод модификации в вышеприведенном примере подобен переводу “*with this current*” «таким темпом, потоком» - “*агар маҷро тағйир накунад*” (если он не меняет поток), однако он более точно выражен в персидском тексте: «*Бо ин ҷараёни об*» (С таким потоком воды).

Модуляция, или смысловое развитие, используемое при переводе слова, означает развитие значения слова и его замену словом, значение которого является логическим следствием значения исходной единицы.

Исходный текст	Перевод I	Перевод II
“He does not like <i>to work too far out</i> ” [7, с.10].	- <i>ӯ дур намеравад</i> [7, с.11].	“ <i>У бобо</i> дуст надора хеле <i>дур бура</i> ” [8, с.100].

В приведенной выше таблице в переводе “*He does not like to work too far out*” (Он не хочет работать в отдаленных местах) используется модуляция, или семантическое развитие. В таджикском переводе предложение передается сокращенно, как «*дур намеравад*» (Он не уйдет далеко), а на персидском языке интерпретируется в разговорной манере, как «*У бобо дуст надора хеле дур бура*» (Дедушка не любит уходить слишком далеко).

Исходный текст	Перевод I	Перевод II
“ <i>But are you strong enough now for a truly big fish</i> ” [7, с.10].	- <i>Агар ҳоло аз он моҳиҳои калон бигирӣ, зӯрат мерасад?</i> [7, с.11].	“ <i>Ҳоло агар аз он моҳиҳои дуруштҳисобе гирифтӣ, зуршон дорӣ</i> ” [8, с.100].

Однако в приведенном предложении были использованы методы замены и добавления глагола “*гирифтӣ*” - **взять** во II (втором) переводе.

Наиболее распространенным методом перевода являются грамматические трансформации, при которых происходят изменения в морфологических формах переводимых лексических единиц.

В ходе применения грамматических трансформаций происходят изменения в структуре предложения с сохранением его значения, причиной которых являются различия в грамматических структурах языка оригинала и перевода. Особенность таких лексических явлений наиболее очевидна при синтаксическом анализе и становится понятнее при сравнении и противопоставлении функциональных факторов. **Грамматическая замена.** При использовании этого метода грамматическая единица исходного текста при переводе приобретает новое грамматическое значение. Синтаксические трансформации в ходе преобразования исходного языка в язык перевода происходят по-разному.

Исходный текст	Перевод I	Перевод II
... <i>though</i> he was <i>quite</i> sure <i>no local people</i> would steal <i>from him, the old man</i>	- <i>Барои ҳамин агарчи</i> пирамард бовар дошт, ки касе аз <i>аҳли бандар</i>	<i>Ҳарчанд</i> пирамард медонист, ки аз мардуми бандар касе <i>чизҳои ӯро</i> наредуздад, боз <i>бо худаи</i>

<i>thought</i> that a gaff and a harpoon <i>were needless temptations to leave in a boat</i> [7, с.10].	<i>чизҳои ӯро</i> наредуздад, ба ҳар ҳол шохаву найзаашро <i>эхтиёт мекард</i> [7, с.11].	<i>меғуфт</i> бо гузоштани бантук ва найза дар қайқ <i>бе ҷиҳати ҳеч далиле</i> <u>васваса набояд кард</u> [8, с.100].
---	---	--

В приведенном примере исходное предложение переведено на таджикский язык с некоторыми изменениями и дополнениями. Так, наречие степени “*quite*” - **очень** опущено в обоих переводах, а оборот “*local people*” (местные жители) приобрел новое лексическое значение - «*аҳли бандар*» (народ порта) и “*мардуми бандар*” (люди порта). Кроме того, из таджикского текста был удален оборот “*the old man thought*” (Старик думал), но в персидском тексте фрагмент “*бо худаш меғуфт*” (Он говорил сам с собой) приобрел другое значение. В другом месте оборот “*were needless temptations to leave in a boat*” (было бесполезное искушение оставить вещи в лодке) был передан кратко, как “*эхтиёт мекард*” (берёт). В переводе на персидский язык “*бо гузоштани ... дар қайқ бе ҷиҳати ҳеч далиле васваса набояд кард*” - (При погрузке ... не поддавайтесь искушению в лодке без доказательств) использован свободный перевод и изменена синтаксическая структура предложения. Становится очевидно, что в таджикском переводе предложения находятся в состоянии асимметрии с точки зрения синтаксико-морфологической структуры и лексического значения, а персидский вариант перевода в некоторой степени симметричен.

Таблица 13.

Исходный текст	Перевод I	Перевод II
... and the boy put the box and the <i>other gear</i> beside it [7, с.8].	... писарак куттӣ ва <i>асбобҳои дигарро</i> дар назди он монд [7, с.9].	... ва писар <i>ҷаъба</i> ва <i>чизҳои дигарро</i> канораш гузошт [8, с.99].

В приведенной выше таблице асимметрия категории числа встречается в переводе словосочетания “*other gear*” (другой предмет) и “*асбобҳои дигар*” (другие предметы), а в персидской версии приводится словосочетание “*чизҳои дигар*” (другие вещи), где существительное “*gear*” написано с нулевой морфемой, без окончания «-s». Однако в I (первом) переводе лексемы «*асбобҳо*» (*инструменты*) и во II (втором) - «*чизҳо*» (вещи) написаны с суффиксом множественного числа “-ҳо”, что свидетельствует о наличии асимметрии у существительных во множественном числе.

Таким образом, из анализа и исследования выясняется, что несоответствие национально-культурных ценностей обусловило возникновение явлений межкультурной асимметрии. Явление межкультурной асимметрии чаще всего выявляется при сравнительно-сопоставительном анализе текстов перевода, поскольку на основе сравнительной лингвистики исследуются различные факторы и определяются межъязыковые общности и различия.

Межъязыковая асимметрия, проявляясь в виде несоответствия культурных символов, отражает систему поведения и ценностей культуры общения, систему жестов, систему конвенций, табу и т.д.

В этом плане сравнительный анализ позволяет изучить не только культурные ценности одного народа, но и межкультурные связи, и определить (установить) явления симметрии и асимметрии.

Наряду с этим при сравнении были установлены несоответствия грамматических категорий и культурных факторов.

Исследование явлений межъязыковой, межкультурной, лексической, семантической, стилистической, грамматической и фонетической асимметрии играет важную роль в процессе сравнения переводов художественных произведений и в установлении их ценности и значимости.

В связи с этим предмет сравнительного анализа переводов и установление явлений межъязыковой асимметрии в целях концептуального решения ее актуальных проблем все еще остается пространством для научных поисков и полемики будущих исследователей.

Анализ и исследование показали, что влияние межкультурной и межъязыковой асимметрии на процесс перевода художественных произведений четко прослеживается с точки зрения лексических, грамматических, стилистических и семантических факторов. Это связано с тем, что несоответствие словарей и лингвистических элементов привело к тому, что переводчик иногда неверно использовал методы перевода. Следовательно, в случае таких нежелательных явлений возникает явление межъязыковой асимметрии.

Наряду с этим большинство межкультурных и межъязыковых асимметрий возникло в таджикских переводах, поскольку единицы системы таджикского и английского языков не связаны между собой морфологическими, синтаксическими, фонетическими, лексико-семантическими, стилистическими, коммуникативно-функциональными факторами.

Реалии и культуремы стали единственными факторами, обусловившими межкультурную асимметрию, и ввели переводчика в заблуждение.

В целом анализ и исследование воздействия явлений межъязыковой и межкультурной асимметрии стали причиной множества лингвистических проблем, требующих научного изучения в дальнейшем.

Список использованной литературы:

1. Арзуманов С., Джалолов О. *Забони тоҷики / Учебник таджикского языка для высших учебных заведений.* - Душанбе, 1969. - 223 с.
2. Бархударов Л.С. *Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода).* - М.: Международные отношения, 1975.-240
3. Виноградов В. С. *Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы).* - М.: Издательство института общего среднего образования РАО, 2001. - 224 с.
4. Влахов С. И., Флорин С. П. *Непереводимое в переводе.* - М.: Валент, 2006. - 448 с.
5. Гак В. Г. *Асимметрия в языке. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева.* - М., 1990. - С. 47.
6. Лекомцева И.А., Куралева Т.В. *Межъязыковая асимметрия в переводе.// Балтийский гуманитарный журнал.* 2018. Т. 7. № 1(22). - С. 101-104.
7. Ҳемингуэй Э. *Мӯйсафед ва баҳр. Повест / Э. Ҳемингуэй. Бо иқдоми сафорати Амрико дар Тоҷикистон. Тарҷумаи Муҳаммадсалим Азизмуродов.* – Душанбе: Бухоро, 2014. - 168 с.
8. Ҳемингуэй Э. *Пирамард ва дарё / Э. Ҳемингуэй.* - Техрон: Ширкати саҳомии интишиороти Хоразмӣ, 1389. - Чопи 4. - 222 с.
9. Шадрин В.И. *Интеграция теории и практики в оценке качества перевода // Материалы 45-й Международной филологической конференции «Федоровские чтения». Актуальные проблемы перевода. 14-19 марта 2016г. Санкт-Петербург: Издательство ВВМ, 2016. С. 100-107.*
10. Швейцер 1993 - Швейцер А.Д. *Контрастивная лингвистика. Газетно-публицистический стиль в английском и русском языках / А.Д. Швейцер.* - Москва: РАН ИЯ, 1993. 252 с.

11. Шевнин А.Б. Эрратология и межъязыковая коммуникация // Вестник ВГУ. Серия «Лингвистика и межкультурная коммуникация». 2004. № 2. - С. 36-44.
12. Cambridge Dictionary. <https://dictionary.cambridge.org/> (Date of access: 05.07.2021).
13. Catford 1965 - Catford J.C. *A Linguistic Theory of Translation* / J.C. Catford. - London, 1965. - 112 pp.
14. Macmillan Dictionary. <https://www.macmillandictionary.com/> (Date of access: 06.07.2021).
15. Oxford Dictionary of English. <http://oxforddictionaries.com> (Date of access: 06.02.2018).

Reference Literature:

1. Arzumanov S., Jalolov O. *Tajik Language / Textbook of the Tajik language for higher educational institutions* / - Dushanbe, 1969. - 223 pp.
2. Barhudarov L.S. *Language and Translation (The Issues of General and Private Theories of Translation)*. – M.: International Relations, 1975. – 240 pp.
3. Vinogradov V. V. *Introduction into Translatology (general and lexical issues)*. – M.: Publishing-House of the Institute of General Secondary Education under the Russian Academy of Sciences, 2001. – 224 pp.
4. Vlashov S. I., Harin S. P. *The Untranslatable in Translation*. – M.: Valent, 2006. – 448 pp.
5. Gak V. G. *Asymmetry in Language* // *Linguistic Encyclopedia Dictionary* / editor-in-chief V. N. Yartseva. – M., 1990. – pp. 47.
6. Lekomtseva I. A., Kuralyova T. V. *Interlingual Asymmetry in Translation* // I. A. Lekomtseva., T. V. Kuralyova *Baltic Humanitarina Journal*. 2018. Vol. 7 N1 (22). – pp. 101-104.
7. Hemingway, E. *The Old Man and the Sea. Narrative* / E. Hemingway. *At the Initiative of the US Embassy in Tajikistan. Translated by Muhammadsalim Azizmurodov*. - Dushanbe: Bukhara, 2014. - 168 pp. (in Tajik)
8. Hemingway, E. *The Old Man and the Sea* / E. Hemingway. – Tehran: Khorazm OJSC, 1389 hijra. *The 4-th edition*. – 222 pp. (in Persian)
9. Shadrin V.I. *Integration of Theory and Practice in Assessing the Quality of Translation* // *Proceedings of the 45th International Philological conference "Fyodorov Readings". Actual Problems of Translation. March 14-19, 2016. Saint Petersburg: VVM Publishing-House, 2016. - pp. 100-107.*
10. Schweitzer A.D. *Contrastive Linguistics. Newspaper Style in English and Russian* / A. D. Schweitzer. - Moscow: RAS, 1993. - 252 pp.
11. Shevnin A.B. *Erratology and Interlanguage Communication* // *Bulletin of VSU. Series: "Linguistics and Intercultural Communication"*. 2004, No. 2. - pp 36 - 44.
12. Cambridge Dictionary. <https://dictionary.cambridge.org/> (Date of access: 05.07.2021).
13. Catford 1965 - Catford J.C. *A Linguistic Theory of Translation* / J.C. Catford. - London, 1965. - 112 pp.
14. Macmillan Dictionary. <https://www.macmillandictionary.com/> (Date of access: 06.07.2021).
15. Oxford Dictionary of English. <http://oxforddictionaries.com> (Date of access: 06.02.2018).

**СМЫСЛОВОЙ АНАЛИЗ
СТРУКТУРЫ ЛЕКСИЧЕСКИХ
ЕДИНИЦ ГЛАГОЛОВ
МЫШЛЕНИЯ РУССКОГО
ЯЗЫКА В СРАВНЕНИИ
С ГЛАГОЛАМИ МЫШЛЕНИЯ
ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА**

**ТАҲЛИЛИ МАЪНОИИ
СОХТОРИ ВОҲИДҶОИ ЛЕКСИКИИ
ФЕЪЛҶОИ ТАФАККУРИ
ЗАБОНИ РУСӢ ДАР МУҚОИСА
БО ФЕЪЛҶОИ ТАФАККУРИ
ЗАБОНИ ТОЧИКӢ**

**MEANINGFUL
ANALYSIS OF THE
STRUCTURE OF THE
VERBS OF THINKING IN
RUSSIAN IN COMPARISON
WITH THOSE ONES IN TAJIK**

Раҳматова Саодат Анваровна, канд. филол. наук, доцент; **Мамаджанова Монад Мамаджановна**, ассистент кафедры таджикского и русского языков Института экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции (Таджикистан, Худжанд)

Раҳматова Саодат Анваровна, н.и.ф., доцент; **Мамадҷонова Монад Мамаҷонова**, ассистенти кафедраи забонҳои тоҷикӣ ва русӣ Институти иқтисод ва савдои Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон (Тоҷикистон, Хуҷанд)

Rahmatova Saodat Anvarovna, candidate of philological sciences, Associate Professor; **Mamadjanova Monad Mamadjanovna**, assistant of the department of Russian and Tajik languages under TSUC IET (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: mamajanova.m@mail.ru

Ключевые слова: глаголы мышления, описание семантики, микрополе, мыслительный процесс, ядерное значение, разнокомпонентность, категориально-семантический признак

В центре внимания находятся проблемы научного описания структурно-семантических особенностей глаголов мышления сопоставляемых языков, поскольку в сложной системе глагольных образований данных языков особое семантическое микрополе составляют глаголы с общим значением «осуществлять процесс мышления» и соответствующие им глаголы данного класса с различными ядерными значениями типа «представлять», «полагать», «решать», «верить», «понимать», «ошибаться» и др. Ставится задача комплексного исследования семантики и структуры самостоятельных единиц. Учет взаимодействия трех категориально-семантических признаков, составляющих структуру глаголов мышления, дал основание выявить взаимодействие формы и содержания, которое позволяет данным конструктам функционировать как единицы, имеющие различные формы и значения. Описание моделей мыслительных форм подтверждает мысль о принципиальной структурно-количественной разнокомпонентности глаголов мышления таджикского и русского языков.

Калидвожаҳо: феълҳои тафаккурӣ, тавсифи семантика, микромайдон, раванди тафаккур, маъноӣ ядрои, гуногунҷузъӣ, хусусияти категориявӣ-семантикӣ

Дар маркази диққат масъалаи тавсифи илмии хусусиятҳои сохторию маъноии феълҳои тафаккур дар забонҳои мавриди муқоиса қарор дорад, зеро дар низоми мураккаби афъоли забонҳои мазкур феълҳои дорои маъноӣ умумии “амалӣ гардонидани раванди тафаккур” ва феълҳои ба онҳо мувофиқи ин синф ба маъноҳои мухталифи ядрои, аз қабилӣ “тасаввур қардан”, “бовар қардан”, “тасмим гирифтани”, “дарк қардан”,

---

“хато кардан” ва ғайра микромайдони махсуси семантикиро ташиқил мекунад. Ба назар гирифтани се аломати категориалию семантикии ташиқилкунандаи сохтори феълҳои тафаккур барои ошкор сохтани Ҳамкориҳои мутақобилаи шаклу мундариҷа асос гардид, ки ба ин конструкцияҳо имкон медиҳад чун воҳидҳои амал кунанд, ки шаклу маънои мухталиф доранд. Тавсифи моделҳои шаклҳои тафаккури мулоҳизаро дар бораи гуногунҷузъии усули сохтори микдори феълҳои тафаккури забонҳои тоҷикӣ ва русӣ тасдиқ мекунад.

Key-words: *verbs of thinking, description of semantics, microfield, thinking process, nuclear meaning, diversity of components, categorical-semantic feature*

In the focus of attention there are the problems of scientific description of structural-semantic peculiarities possessed by the verbs of thinking in correlated languages as in the complex system of verbal formation inherent in these two languages a special semantic microfield is composed by the verbs with a common meaning “to carry out the process of thinking” and by those ones belonging to the same class and having different nuclear meanings of the type “imagine”, “believe”, “decide”, “deem”, “understand”, “be mistaken” and others. The goal of the article is to study semantics and structure of self-sufficient units in complex entity. Keeping in mind an interaction of three categorical-semantic signs constituting the structure of the verbs of thinking afforded to clear out the interaction of contents and form which gave a possibility for the constructs in question to function as units having different forms and meanings. The description of the models of thinking forms confirms the idea of principal difference in structural-quantitative framework of the components pertaining to the verbs of thinking in Russian and Tajik languages.

Для изучения динамики сдвигов в обоих языковых планах в процессе семантического структурирования глаголов мышления Тя и Ря (1) представляется оправданным постулирование динамического развития их модели, отражающей сущностные характеристики функционально-семантического поля мыслительного процесса, специфику системообразования при их структурировании, специфические свойства организации лексико-семантического арсенала, основным принципом которой (организации) является «полевая структура».

Функционально-семантические поля, под которыми понимается языковое пространство взаимодействующих лексических и других средств и элементов, образующих систему моделирования мыслительного процесса, строятся в соответствующем микрополе (лексико-грамматическом) с ядром поля доминанты – глаголом мышления в Ря и структурными, а также смысловыми или семантическими центростремительными элементами поля в Тя (глаголом и именем). Термин «поле» был введен в грамматику Г. Ипсеном как поле значений. Термин «поля понятий» принадлежит И. Триру. Л. Вейсгербер использовал термин «языковые поля», а термин «синтаксические поля» применял В. Порциг. «Грамматическое поле» описывали В. Г. Адмони и Г. Мюллер.

---

1. Тя – таджикский язык, Ря – русский язык

В структуре глаголов мышления на лексическое значение слова наслаиваются его грамматические свойства, что значительно осложняет выявление линейных отношений между языковыми элементами структуры глаголов мышления Тя и Ря.

При лингвистическом анализе структуры глаголов мышления Тя, а порою (при двухкомпонентных структурах) – и Ря, лексическая и грамматическая природа слова

рассматриваются отдельно, как явления двух разных уровней – лексики и грамматики, хотя эти уровни в общей оценке значения мыслительного процесса взаимообусловлены, что и усиливает роль смысловых корреляций (взаимной связи) внутри поля глаголов мышления.

Однако совпадение семантики глаголов мышления таджикского и русского языков обычно сопровождается расхождением их структуры, лексико-грамматическим своеобразием отдельных смысловых компонентов внутри поля мыслительного процесса. Это явление заслуживает особого изучения с теоретических позиций, поскольку лексико-семантическое своеобразие структуры глаголов мышления Тя и Ря, семантические отношения лексико-грамматических единиц структуры, особенно в Тя, весьма многообразны и многоаспектны. Эти отношения основаны на функциональной и инвариантной группировке элементов смысла в их соотношении с системой и структурой глаголов мышления Тя и Ря на базе общих и частных мыслительных ассоциаций (например в языке поэзии). Рассмотренные выше способы выделения функционально-семантических «полей», особенно в составе лексики структуры глаголов мышления Тя, а также попытки связать их со словообразованием и грамматикой свидетельствуют о стремлении выявить системную организацию лексики в структуре глаголов мышления сопоставляемых языков. Наиболее положительным способом классификации словаря структуры глаголов мышления Тя является его членение на части речи (имя и глагол), при котором учитываются как лексико-семантическое своеобразие лексики структуры, так и их морфологические и синтаксические показатели, обуславливающие и регулирующие данную интеграцию.

Как известно, в Тя весьма малочисленны простые и первообразные глаголы, но посредством одних только простых и приставочных глаголов невозможно выразить все многообразие существующих понятий мыслительных процессов. Это обстоятельство вызвало необходимость образования в Тя особых сложных глагольных форм, которые в грамматике принято называть сложными или составными глаголами. Они образуются из сочетания какого-либо имени (существительного или прилагательного) с одним из глаголов [2, с. 20; 1]. Так же образованы в Тя и глаголы мышления. В качестве второго (глагольного) элемента в таких структурах наиболее употребительны глагольные компоненты *кардан, шудан, намудан, гаштан, бурдан, гирифтан, доштан, ёфтан, кашидан, овардан, омадан, сохтан, хӯрдан, афтодан, бардоштан, рафтан* и другие, хотя они очень часто используются и для обозначения соответствующего автономного активного действия. Как правило, они служат грамматической основой для образования сложных форм глаголов мышления таджикского языка в совокупности с именами. В значительной степени обособляясь от этих же глаголов в структуре других глагольных образований, они превращаются в наиболее употребительные лексические элементы в системе глаголов мышления: *фикр кардан – думать, андӯхгин шудан – печалиться, муайян намудан – определить, хулоса бурдан – подытоживать, илҳом гирифтан – воодушевиться, нигоҳ доштан – оберегать, ҳисоб ёфтан – найти выход, хавотир шудан – беспокоиться, ба ёд овардан – вспомнить, ба вучуд овардан – создавать, творить, ба хулоса омадан – прийти к заключению, заключить* и другие.

Следовательно, каждый из компонентов структуры глаголов мышления употребляется в сопоставляемых языках в его семантически линейном и строго определенном лексическом составе и окружении. Поэтому, ставя вопрос о специфике глаголов мышления Тя, нельзя обойти проблему лексико-семантической сочетаемости слов в их структуре, а также лексико-грамматическое своеобразие природы этих глагольных форм. Сущность этого

своеобразия состоит в том, что в Тя оба элемента (имя и глагол) должны иметь в их структуре общий семантический компонент, выражающий мыслительный процесс при полном количественно-качественном лексическом различии сочетаемых единиц в Тя и Ря. Отсутствие же общего мыслительного аргумента является показателем разрыва необходимой семантической связи между ярусами структуры глаголов мышления Тя.

В каждом конкретном языке глагольное слово (как и слово любой части речи) получает в соответствии со спецификой данного языка разные возможности для развития своей семантики и полисемии. Обратим внимание на структурный состав глаголов мышления таджикского и русского языков: *анчом додан – завершить, ёд гирифтан – усваивать, хавотир шудан – беспокоиться, ба хотир овардан – вспомнить, дар ёд доштан – помнить* и другие.

Если элементы, включаемые в структуру глаголов мысли Тя, составляют лексический комплекс единиц мысли: [*эчод*] *кардан (создавать)*, [*анчом*] *додан (завершить)*, [*ёд*] *гирифтан (усваивать)*, [*ба хотир*] *овардан (вспомнить)*, [*дар ёд*] *доштан (помнить)* и др., то глаголы Ря *создавать, завершить, усваивать, вспомнить, помнить* и т.д. реализуют свои значения мыслительного процесса в ракурсе одного глагольного компонента, способного составлять общее, итоговое значение мыслительного процесса или суждения. Подобная выраженность языковой информации мыслительного процесса в Ря синтаксически и информативно своеобразна и значима, поскольку она одновременно сигнализирует о тех или иных функциональных назначениях данных моделей и определяет условия, в контексте которых они могут быть употреблены.

Определение значения (семантики) глаголов мысли в Тя и Ря как слова-знака к логике мысли, к представлению мысли, к смыслу суждения, к лексико-грамматическому способу выражения мысли и к другим знакам позволяет подвести под эту категорию и широкую функцию этих языковых единиц:

- а) семантическую;
- б) формально-техническую (грамматическую);
- в) логико-познавательную.

Указанные смысловые компоненты, составляющие ядро семантической структуры данных глаголов Тя и Ря и их языковое выражение, строятся в соответствии с правилами структурно-семантической сочетаемости, понимаемой как модули сложения элементарных смыслов.

Следовательно, основной единицей семантики в любом языке признается языковое значение [3, с. 36]. Все многообразие определений языкового значения в Тя и Ря также можно свести к двум основным исходным факторам:

- а) к определению языкового значения как отражательной категории (мыслительной сущности);
- б) к определению реляционной категории (компонента, обеспечивающего функциональные отношения).

Поэтому типологическое сходство глаголов мышления таджикского и русского языков по данному признаку не исключает и их различий в структуре.

Лингвистическое исследование природы глаголов мышления таджикского и русского языков предоставляет все больше аргументов в пользу того, что для понимания специфики языкового значения глаголов данного класса и для отграничения их от других типов языковой и неязыковой информации необходимо иметь более четкое представление о строении, структуре, сущности их языкового значения. Поэтому для сопоставительной лингвистики весьма существенны понятийное и логическое содержание, своеобразные формы, смысловые оттенки и семантизация глаголов мышления [5, с. 20]. Совпадение

семантики мыслительных понятий таджикского и русского языков обычно сопровождается расхождением лексических фонов (*масаввур намудан - представлять*), которое вызвано необходимостью адекватного выражения семантики каждого типа мыслительного процесса и представления семантизируемого объекта достаточно чётко, обеспечивая его существенными деталями для формирования структуры мыслительного процесса и введения в структуру глаголов мышления в Тя и Ря необходимой тематической лексики, а также для создания обязательных условий для правильного восприятия этого акта.

Лексический фон – это совокупность вербальных знаков, необходимых для выражения мысли, характеризующих мыслительные явления, содержащих сведения о лексических элементах, известных всем носителям языка и, в конечном итоге, ответственных за семантизацию мыслительного понятия.

Здесь встает сложный вопрос о функциональных и семантических параметрах компонентов этих сочетаний, выражающих в совокупности различные аспекты мыслительного процесса. Соотношение лексических параметров компонентов данных конструкций, взаимосвязанность семантических понятий в процессе построения их лингвистической структуры, выяснение грамматической природы единиц выражения мысли особенно существенны для установления отличительных черт, в которых раскрывается своеобразие структуры и семантики подобных синтаксических единиц в Тя и Ря. Такой подход определяет: а) возможности глаголов мышления в разнообразных контекстах; б) ориентацию действия на образность – «ломать голову» и стандартное «задуматься»; в) основные закономерности реализации лексики на языковых уровнях; г) статус лексико-лингвистических категорий и их функциональное значение; д) общую установку их конкретных материализаций, последовательно реализуемых в структуре глаголов мысли; е) специфику функциональной категории, отбор и способы сочетания средств выражения; ё) способы и средства выражения цельной функционально обусловленной лексико-семантической системы.

Смысловые связи между расходящимися по структуре значениями глаголов мышления в Тя и Ря будут однотипными, хотя и разной степени ясности и осозаемости: *эҷод кардан – создавать, фикр кардан – подумать, андеша кардан – задуматься, саҳф кардан – оплошать, гумроҳ шудан – запутаться, ба дом андохтан – спутать, мунозира кардан – рассуждать, шубҳа кардан – раздумывать, пай бурдан – смекнуть, побанди фикр будан – бредить, ният доштан – задумать* и другие [7, с.15].

Расходящиеся по структуре, но однородные по семантике и грамматическим значениям лексические элементы глаголов мышления Тя «инкор» (*отрицание*) и «кардан» (*сделать*)=*(отрицать)*, «изҳор» (*выражение*) и «намудан» (*сделать*) = (*выразить*), «гумон» (*сомнение*) и «бурдан» (*нести*)=*(подозревать)*, «ёд» (*память*) и «гирифтан» (*взять*) = (*усваивать*) при их интеграции в модели глаголов мышления рассматриваются на уровне единиц. Однако при интеграции этих лексических элементов выявляется их общий семантический признак в структуре глаголов мышления, что создаёт модели *инкор кардан – отрицать, изҳор намудан – выразить, гумон бурдан – подозревать, ёд гирифтан – усваивать*. Поэтому значение глаголов мышления в Тя рассматривается как сложная структура, в которой объективно могут быть выделены различные частичечные минимальные единицы плана содержания. Такими обязательными элементами смысла являются имя (*изҳор и инкор*) и глагол (*кардан*), которые в совокупности представляют понятие *изҳор кардан – отрицать*, и т.п.

Структура значения глаголов мышления в Тя – это совокупность отдельных иерархическим образом организованных лексических единиц. Каждая такая структура

(*изҳор кардан, рад намудан, эътибор надодан, дар ёд доштан, гумон бурдан, ёд гирифтан, баҳо додан, фарз кардан, тассавур намудан, умед бахшидан, таскин ёфтан*) составляет сложную лексико-семантическую языковую природу глаголов мышления Тя и представляет своеобразие их структуры в отличие от глаголов Ря. Однако общий структурный компонент (глагол) в Тя может иметь различный статус и семантический «вес» и конструировать, наряду с глаголами мышления, и другие глагольные образования. При этом каждый раз производное значение входит в новую систему семантических оппозиций, приобретая соответствующие значения.

Выявление минимальных основных единиц структуры мыслительных процессов Тя и Ря, их соотносительных лимитативных функционально-позиционных элементов позволяет считать синтаксему порядковой единицей словарного представления мыслительного процесса и конструктивным средством его синтаксического структурирования.

Семантические слагаемые внутренней формы, возникшие случайно и не нашедшие отношения с соответствующими лексическими значениями элементов структуры мыслительных конструктов, не раскрывают и не отражают необходимых взаимосвязей между лексическими единицами в рамках плана содержания мыслительного процесса даже всего предложения, в то время как внутренняя форма ориентирует, главным образом, лишь на соответствующее значение. Этим и объясняется наличие в этих двух категориях (плане выражения и плане содержания) Тя и Ря различных формообразующих и смыслоотражательных элементов.

При этом под внутренней формой мыслительного процесса в Тя и Ря понимается умственный мыслительный образ, потенциально абстрагирующий и отражающий в виде мыслительного представления или основного его аргумента один или несколько существенных признаков денотата мысли. Данная языковая ассоциация, вызываемая и фиксируемая в памяти носителя языка морфемной структурой слова, создает словопроизводственные отношения между различными элементами структуры мыслительного процесса. В свою очередь лексическое значение является объективным и относительно динамичным средством отражения в сознании денотата мысли. Лексическое значение, обусловленное категориями языка, в мыслительных конструктах Тя и Ря выступает как система для выражения необходимых концептуальных связей и характеристик лексических единиц, которые ориентируют и обуславливают соответствующее речемыслительное значение и составляют интенциональную основу мыслительного понятия. Внутренняя форма словесного знака глагола мышления способна в значительной степени вербально выражать разное структурное, но порою одно или множество семантических значений, являясь вместе с тем ядром мыслительного понятия. Сравним конструкции: *приходить в себя, опомниться, собраться с мыслями, образумиться, отрезветь умом, очнуться (разг.), опаматоваться (простор.), очухаться (жарг.)*, в которых отражается семантическая динамика словесных знаков, участвующих в формировании одних и тех же по семантике мыслительных конструктов в Тя и Ря (*ба худ омадан, андешаҳоро сарҷамъ намудан* и др.)

Собственно глаголы мышления в Тя и Ря делятся на два подкласса. Первый из них связан с интеллектуальной деятельностью, с мыслительными процессами (типа *воссоздать – таҷдид кардан, муҷассам намудан*), а второй - с их результатами (типа *воссоздать образ – таҷдид кардани симо*), поскольку расширение сфер мыслительной коммуникации (обмена мнениями, суждениями, мыслительными операциями) обусловлено все более усложняющимся характером языковой мыслительной интерпретации субъектов и объектов мысли. Однако в процессе актуализации мыслительного процесса в Тя отдельные знаки-слова вычлняются из

модели глаголов при их синхронизации как отдельные единицы. В качестве таковых выступают глагольные элементы, взятые в их динамике. Подобные словесные знаки каждый раз создают новые модели с иной семантикой, заново сочетаясь со значениями словоформ. Эти модели, помимо поля мыслительного процесса, образуют конструкты с многоаспектными основными значениями или неустойчивые структуры, составляя наборы элементов, нестандартные для выражения мысли, которые служат многократными матрицами для воспроизведения мыслительного процесса или различных других категорий значений и процессов. Необходимо подчеркнуть, что при этом особенность моделирования единиц мышления, в отличие от других конструкций со значением различных действий или языковых планов, становится причиной специфики их структуры.

Появление чуждых элементов в языковом пространстве структуры глаголов мышления или отсутствие полного изоморфизма между знаковой формой и значением глагольного слова и имени в Тя и Ря приводит к их структурной асимметричности. Обратим внимание на примеры, которые отражают сущностные характеристики глагольных единиц Тя и Ря, то есть динамичный характер процесса вариаций элементарных наборов, составляющихся внутри различного поля действий и образующихся в момент их интеграции с семантически соответствующими элементами глагол мышления или различные другие классы глаголов. Характер смысловых связей глаголов *кардан, намудан, андохтан, бурдан, гирифтан, овардан* и др. с именами различен. Он определяется как связь двух существенных компонентов смысла – имен и глаголов.

Ср.: а) глагол «*андохтан*» - *зӯи андохтан (слушать), тир андохтан (стрелять), мева андохтан (плодоносить), зӯи андохтан (прислушаться)* - глагол мышления;

б) глагол «*бурдан*» - *паноҳ бурдан (прятаться, спасаться), гумон бурдан (подозревать)*- глагол мышления;

в) глагол «*гирифтан*» - *дам гирифтан (отдыхать), тасаввур гирифтан (получить представление), қарор гирифтан (останавливаться), ҷон гирифтан (оживать)*;

г) глагол «*овардан*» - *ба ҷо овардан (исполнить), ба вучуд овардан (создавать, творить, осуществлять)* - глаголы мысли;

д) *ба шубҳа андохтан - подозревать (создать предпосылки для подозрения)* - глагол мышления, *гумон бурдан - полагать, ёд гирифтан - усваивать, ба ёд овардан – вспоминать, ба вучуд овардан - воссоздать (в памяти, в мышлении какой-либо образ) қарор гирифтан* - останавливаться (на каком-то объекте мысли).

Характер смысловых связей сочетаний групп а, б, в, г обнаруживает некое своеобразие лексико-семантических отношений в структуре подобных конструкций, которые не всегда тождественны отношениям мыслительного характера, зафиксированным в конструкциях группы «д».

Подобный подход к анализу лексических единиц структуры глаголов мышления позволяет взглянуть на процесс расщепления семантического контура глаголов с позиции семантического образа каждого слова и своеобразия его (компонента) значения в различных конструкциях. Смысловая структура изначального значения в глаголах действия (группы «а») включает и единицы конкретных понятий (*зӯи – ухо, тир – пуля, мева – фрукты*), а глаголов мышления – (группа «д») абстрактных понятий (*шубҳа – подозрение, гумон – сомнение, ёд – память, вучуд – существо*). Смысловое значение конструкций с глаголами мышления устанавливается путем ввода в нее именных компонентов существенного смысла и присоединения к ним глагольных компонентов *андохтан, бурдан, гирифтан, овардан*. Глаголы структурно – семантических комплексов: *шубҳа андохтан (подозревать), гумон бурдан (полагать, думать) ёд гирифтан*

(усваивать), ба хотир овардан (вспоминать), ба вучуд овардан (создавать, представлять) соотнесены не только с одной именной или глагольной единицей смысла, которая семантически локализована в структуре образуемых глаголов мышления Тя. Если схематически представить процесс распада смысловой структуры глагола мышления Тя, то лексический арсенал на этой оси не будет располагаться в определенной семантической последовательности, от одной точки к другой, по степени осязаемости смысловой связи в структуре. Ср.: *шубҳа андохтан* и *андохтан шубҳа*, *гумон бурдан* и *бурдан гумон*, *ёд гирифтан* и *гирифтан ёд*, *ба хотир овардан* и *овардан ба хотир*, *ба вучуд овардан* и *овардан ба вучуд* и др. Вторые семантические оппозиции типа «*андохтан шубҳа*» и подобные им структуры, характеризующиеся отсутствием каких бы то ни было смысловых связей между разошедшимися значениями, приводят семантическое единство элементов структуры глаголов мышления к процессу распада, постепенно ослабляя или стирая их общий конкретный смысловой контур лексико-семантических отношений, то есть при этом «угасают» (по выражению В.Г. Гака) признаки (специфика) мыслительного процесса [1, с. 72].

Модели Тя и Ря, сохраняющиеся в ракурсе «**язык**—>**мысль**» – это важная характеристика лингвистического родства конструкций, выражающих мыслительный процесс, даже при различии в этих языках корпуса лексико-грамматических данных. В этой сфере важнейшим итогом стал вывод о необходимости «челночного» движения в структуре глаголов мысли лексико-семантических элементов: от лексики к семантике, от семантики к функции, и, наоборот, невозможности распознавания модели мысли вне их системных и смысловых связей.

Имена и глаголы как единицы информации (языковой и внеязыковой) в структуре глаголов мышления Тя лишь в совокупности создают контуры мыслительного процесса и передают соответствующий мыслительный образ. Глаголы мысли Тя и Ря, выражая мыслительный процесс, соотносимы с предметами и явлениями реального мира. Как смысловая и как материальная языковая единица, глаголы мышления Тя, в отличие от глаголов мышления Ря, двуплановы (имя + глагол). При этом каждый из планов (имя и глагол) сам по себе своеобразен. Следовательно, само понятие «глагол мышления» в русском и таджикском языках означает не только процесс мыслительного познания реалий, но это и единичный языковой процесс мышления в конкретной ситуации.

В центре поля (семантики и структуры) мыслительного процесса в русском языке находится также «грамматическая доминанта» – глагол мысли, а вокруг неё располагаются средства выражения значения разных мыслительных уровней, связанных между собой смысловыми системными отношениями, а степень грамматизованности лексем определяет близость соответствующих элементов к центру – процессу мышления. Глаголы мышления Ря сохраняют их морфологические свойства и присущие им категории вида, лица, времени, наклонения и потому, как утверждает П.А. Лекант, «сообщают всему обороту общее категориальное значение глагольности» [4, с. 28].

Грамматическое же значение форм времени, наклонения, лица в Тя и Ря устанавливается не волей говорящего в речи, а грамматической системой языка, в зависимости от ситуации употребления данной формы в системе форм, связанных синтаксическими отношениями. Поскольку каждая форма времени является носителем определенного отношения к семантико-грамматической точке отсчета, то каждая форма наклонения – носитель определенного типа отношения действия к действительности.

В конструкциях Тя грамматически доминантные категории – глагол мышления и имя – понимаются как системы взаимосвязанных друг с другом грамматических форм с единым в совокупности значением, как единство известного семантического содержания и

системы грамматических средств их выражения, которые рассматриваются в их соотношении с функционально-стилистическими категориями. Принятая трактовка функционально-семантических категорий опирается на теорию понятийных категорий, разработанную академиком И.И. Мещаниновым, трактовка, которая подчеркивает, что понятийные категории остаются в числе категорий языковых [6, с. 164].

Реально выявленные, описанные и интерпретированные системные отношения лексики (глагола и имени) в структуре глаголов мышления Тя свидетельствуют об их разноструктурности, многокомпонентности и наличии системных связей и зависимостей внутри того или иного отдельного структурного яруса лексической системы глагола мышления. Чтобы судить о лексико-грамматической природе глаголов мышления Тя как о феномене с системной организацией, необходимо учесть межъярусные (глагольно-именные) отношения и взаимоотношения в процессе их языкового структурирования, сосуществования и развития. Между тем именно этот аспект меньше всего привлекает внимание таджикских исследователей, хотя, как учит опыт морфонологии синтаксиса, очевидно, что пренебрежение им лишает современное таджикское языкознание ключа к уяснению некоторых важных механизмов их языкового выражения в эволюционной истории грамматического строя Тя.

В Тя глагол мышления выражается следующими структурами: двухкомпонентными – **бовар кардан (поверить), ҳис кардан (испытывать)**, а иногда - и трехкомпонентными: **ба хулоса омадан (решить), ба танзим овардан (наладить)** или четырехкомпонентными: **ба назари эътибор нагирифтан (игнорировать)**), в которых глагол выступает в качестве грамматического элемента глагольно-именного сочетания и служит для выражения лишь грамматических значений.

Ср.: *Ман кӯшиши мекардам, ки он ҳайвоноти ёбой ва мурғони аҷоибро шунида тасаввур кунам.* (С. Улуғзода) [8, с. 72]. (*Я воображал живыми этих диких зверей и птиц*) или *Акнун онҳо шакку шубҳае надоштанд, ки ман бо забони русӣ гап зада метавонам.* (*Они окончательно поверили, что я действительно могу разговаривать по-русски*) [7, с. 63]. Важно подчеркнуть, что глагольный компонент в структурах **«кӯшиши мекардам, тасаввур кунам, шакку шубҳае надоштанд, или бовар карданд, боварӣ пайдо карданд»** подвергается процессу некоторой грамматической семантизации.

Следовательно, процесс выражения мысли в Тя и Ря может быть представлен семантическими, структурно обусловленными и акцентно направленными, логически оправданными лексическими моделями.

К семантическим категориям в структуре глаголов мышления в сопоставляемых языках относятся:

- конкретные значения (семантика) слов, входящих в структуру мыслительного процесса;
- своеобразная соответствующая им логическая информативность;
- концептуальная значимость.

К структурным категориям общей семантической модели глаголов мышления в Тя и Ря относятся:

- количество компонентов, оформляющих мыслительный процесс;
- способы отражения последовательности мысли;
- смысловая интеграция разрозненных частей словарных дефиниций, составляющих ядро мыслительного процесса.

Эти категории и процессы их реализации, по существу, являются в обоих языках «ступенями создания мыслительного процесса» [3, с. 81] и познания природы вербального (словесного) мыслительного процесса, необходимых конструкторных языковых деталей, механизмов их функционирования в различных мыслительных операциях, поскольку словесный образ мысли как

в Тя, так и в Ря воспринимается, прежде всего, через особенности их семантики и структуры, и потому он (мыслительный образ) предметно материален в своей реализации. Сам процесс образования мыслительного действия в Тя и Ря непосредственно связан с тем, что мы называем прагматикой, то есть конкретной установкой. Ср.: *представлять – тасаввур кардан* или *верить – бовар кардан, понимать эҳсос – кардан, дарк кардан (фаҳмидан)*, или *ошибаться – хато намудан, испытывать – ҳис кардан*, или *опомниться – ба худ омадан, утверждать – тасдиқ намудан*, или *сравнивать – муқоиса намудан* и мн. др. В данных двухкомпонентных глаголах мышления Тя грамматической доминантой (ядром поля), основными носителями валентности являются глаголы *кардан, намудан, омадан* и др., которые вместе с именами *тасаввур, бовар, эҳсос, дарк, хато, ҳис, ба худ, тасдиқ, муқоиса* составляют грамматико-лексическое поле, глубинную смысловую структуру глаголов мышления, структуру, основанную на грамматике зависимостей, ориентированной на содержание, которая и создает абсолютное лексико-грамматическое взаимосвязанное смысловое поле мыслительного процесса. В данном поле происходят интегративные движения на основе логики отношений и опосредованных контактов компонентов глаголов мышления.

Для классификации и исчисления значений мыслительного действия необходимо изучить механизм соотнесения различных категориальных значений (имен и глаголов), представленных в структуре глаголов мышления и отражающих их лингвистическую природу.

Список использованной литературы:

1. Гак В.Г. Языковые преобразования. - М.: Школа "Языки русской культуры", 1998. - 768 с.
2. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений: Семантика производного слова. - М., 1981. - 174 с.
3. Лопатин В. В. Рождение слова. - М., 1973. - 140 с.
4. Лекант П.А. Современный русский язык. Учебник для вузов. - М: Дрофа, 2007. - 557 с.
5. Маковский М.М. Лингвистическая комбинаторика. - М., 1988. - 132 с.
6. Мещанинов И.И. Проблемы развития языка. - Л.: Наука, 1975. - 352 с.
7. Улуг-заде С. Утро нашей жизни. - М., 1984. - 107 с.
8. Улугзода С. Субҳи ҷавони мо. - Душанбе: Ирфон, 1982. - 118 с.

Reference Literature:

1. Gak V. G. Linguistic Transformations. - M.: The School "Languages of Russian Culture". 1998. - 768 pp.
2. Kubryakova Ye.S. Types of Language Meanings: Semantics of a Derivative Word. - M., 1981. - 174 pp.
3. Lopatin V. V. Birth of Word. - M., 1973. - 140 pp.
4. Lekant P. A. Modern Russian Language. Manual for Higher Schools. - M.: Drofa. 2007. - 557 pp.
5. Makovsky M. M. Linguistic Combinatorics. - M., 1988. - 132 pp.
6. Meshchaninov I. I. Problems of Language Development. - L.: Science, 1975. - 352 pp.
7. Ulug-zade S. The Morning of our Life. - M., 1984. - 107 pp.
8. Ulug-zoda S. The Morning of our Youth. - Dushanbe: Cognition, 1982. - 118 pp.

**ОСНОВНЫЕ СПОСОБЫ
ПЕРЕВОДА МЕТАФОРЫ В
РОМАНЕ ДЖ. ЛОНДОНА
“MARTIN EDEN” С
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА
ТАДЖИКСКИЙ**

Сайфитдинова Мунира Рахматовна, д-р философии (PhD) по специальности «Филология», ст. преподаватель каф. перевода и грамматики английского языка ф-та иностранных языков ГОУ «ХГУ имени акад. Б. Гафурова» (Худжанд, Таджикистан)

**УСУЛҲОИ АСОСИИ
ТАРҶУМАИ МАҶОЗ
ДАР АСАРИ Ҷ. ЛОНДОНА
“МАРТИН ИДЕН” АЗ ЗАБОНИ
АНГЛИСӢ БА ТОҶИКӢ**

Сайфитдинова Мунира Раҳматовна, д-ри фалсафа (PhD) аз рӯи ихтисоси “Филология”, сармуаллимаи кафедраи тарҷума ва грамматикаи забони англисӣ, факултети забонҳои хориҷӣ ДДХ ба номи акад.Б. Гафуров, (Тоҷикистон, Хучанд)

**THE MAIN METHODS
OF TRANSLATION
OF METAPHOR IN THE NOVEL
“MARTIN EDEN” BY J. LONDON
FROM ENGLISH
INTO TAJIK**

Sayfitdinova Munira Rahkmatovna, Dr. of Philosophy (PhD) on “Philology” speciality of the department of Grammar and Translation of the English Language attached to the faculty of foreign languages, under Khujand State University named after acad. B. Gafurov, (Tajikistan, Khujand),
E-MAIL: msayfitdinova_28@mail.ru

Ключевые слова: Дж. Лондон, роман «Мартин Иден», метафора, окказиональная авторская метафора, способы перевода метафоры, расширение, замена

Рассматриваются основные приёмы перевода стилистического приёма метафоры в романе Дж. Лондона «Мартин Иден». Установлено, что перевод метафоры является одним из наиболее спорных вопросов, а точная классификация способов перевода образных слов еще не определена. Проанализирован стилистический приём передачи метафоры в романе «Мартин Иден» Дж. Лондона в переводе У. Холикова, выявлены два метода перевода: метод замены слов на лексическом уровне и метод расширения. Установлено, что при переводе метафоры способом замены слов в переведенном тексте она в некоторых случаях приобретает новое значение. Метафорический перевод за счет расширения компонентов придаёт тексту дополнительный эмоционально-экспрессивный оттенок. В отдельных случаях переводчик комбинирует приёмы сужения и расширения компонентного состава метафорического выражения.

Калидвожаҳо: Ҷ. Лондон, романи “Мартин Иден”, маҷоз, маҷозии муаллифӣ, усулҳои тарҷума, васеъшавӣ, иваз

Усулҳои асосии тарҷумаи василаи услубии маҷоз дар тарҷумаи романи “Мартин Иден”-и Ҷ. Лондон ба риштаи таҳлил кашида шудааст. Муайян шудааст, ки тарҷумаи маҷоз яке аз масъалаҳои баҳсталаб буда, таснифи аниқи усулҳои тарҷумаи вожаҳои маҷозӣ то ҳол пешниҳод нашудааст. Дар асоси таҳлили василаи услубии интиқоли маҷоз дар романи “Мартин Иден”-и Ҷ. Лондон дар тарҷумаи Ҷ. Холиқназаров ду усули тарҷумаи ошкор карда шудааст: тавассути усули ивази калима дар сатҳи лексикӣ, усули васеъшавии чузъҳо. Муайян шудааст, ки ҳангоми тарҷумаи маҷозии муаллифӣ бо усули

ивази калима дар сатҳи лексикӣ маънои маҷозӣ дар баъзе ҳолатҳо маънои нав пайдо мекунад. Тарҷумаи маҷоз бо усули васеъшавии ҷузъҳо ба матн тобиши эҳсосию экспрессивии иловагӣ мебахшад. Дар баъзе мавридҳо тарҷумон усулҳои ихтисоршавӣ ва васеъ кардани ҷузъҳои иборати маҷозиро ба ҳам мепайвандад.

Key-words: J. London, the novel "Martin Eden" metaphor, occasional (author's) metaphor, ways of translation of metaphor, extension, substitution

In the article the author examines the main methods of translation of the stylistic device of metaphor in the translation of the novel "Martin Eden" by J. London. It has been established that the translation of metaphor is one of the most controversial issues, and exact classification of methods of translating metaphorical words have not yet been determined. The article analyzes the stylistic device of metaphor in the translation of the novel "Martin Eden" by J. London and reveals two methods of translation: the method of substituting words for one another at the lexical level, the method of extension. It has been established that the translation of a metaphor by means of the methods of substituting words at the lexical level in some cases acquires a new meaning in the translated text. Metaphorical translation, due to extension of components gives an additional emotional and expressive shade. In some cases the translator combines the techniques of omitting and extending a component composition of a metaphorical expression.

Переводческий опыт тесно связан с межкультурной коммуникацией, и переводоведение приобретает новый статус в современном языкознании. Передача слов-метафор с языка оригинала на язык перевода является одним из актуальных проблем при переводе художественных произведений.

Использование стилистического приёма метафоры занимает центральную часть в художественных произведениях, она является его основным компонентом. Во многих научных работах процесс перевода метафор рассматривается как особая ментальная операция, позволяющая осознать авторский замысел и адекватно передать его на языке перевода [3, с. 168]. Н. И. Большакова по этому поводу отмечает: «В процессе перевода происходит творческая перекодировка текста, относящегося к другой культуре и к автору с другим мировоззрением, которая сопровождается потерей части информации и добавлением новой информации и новой оценки, зависящей от эстетических, этнических, идеологических установок интерпретатора» [1, с. 24].

Так, О. П. Чуча пишет, что сложность перевода заключается в том, чтобы вызвать у читателя адекватное восприятие описываемых событий, то есть то же восприятие в эстетическом отношении, те же переживания, которые близки и понятны тем, кто читает произведение в оригинале [7, с. 25].

Теория перевода стилистических средств языка оперирует так называемым «законом сохранения метафоры», основанным на положении стилистики о том, что слова, которые используются в тропах, должны сочетаться друг с другом и в их прямом значении [3, с. 36].

Проанализировав множество работ по теории перевода, мы пришли к выводу, что мнения учёных по данной проблеме не совпадают. Так, Питер Ньюмарк в работе «A Textbook of Translation» рассматривает ряд приёмов, с помощью которых, по его мнению, переводчики обычно передают метафору в художественном тексте:

1. Происходит сохранение метафорического образа в случае, если он понятен и близок носителям другого языка.
2. Оригинальная метафора заменяется метафорой-эквивалентом.

3. Метафора переводится сравнением.
4. Метафорический образ сохраняется с добавлением поясняющей информации.
5. Метафора переводится перефразированием [8, с. 15].

П. Ньюмарк считает, что приём перевода метафоры зависит от её видов, и выделяет пять видов метафоры. Взгляды В. Н. Комиссарова и Я. И. Рецкера частично совпадают с мнением П. Ньюмарка. В. Н. Комиссаров и Я. И. Рецкер также считают, что перевод метафоры зависит от её видов: «Способы передачи лексических фигур речи при переводе зависят, прежде всего, от того, является ли данный образ общенародным (языковым) или индивидуальным (авторским). В каждом имеется своя система метафор и сравнений, которые люди, говорящие на этом языке, неоднократно используют в процессе общения» [4, с. 134;6, с. 152].

Таким образом, они выделяют три способа перевода метафоры:

1. полный эквивалент;
2. аналог;
3. замена [6, с.152-154].

Как отмечают многие учёные, наиболее трудным для переводчиков является перевод авторской метафоры, поскольку она отличается оригинальностью, новизной и тесно связана с контекстом.

Е. Д. Боева и Е. А. Кулькина, исследовав способы перевода авторской метафоры, выделяют четыре способа её перевода:

1. полный перевод (с сохранением образа);
2. замена на уровне лексического, синтаксического и морфологического оформления;
3. опущение / добавление адекватных лексических единиц [2, с. 41].

С точки зрения наличия или отсутствия семантических и структурных преобразований, при переводе авторской метафоры с английского языка на русский М. А. Куниловская и Н. В. Короводина выделили следующие приёмы сохранения авторской образности:

1) полный перевод, при котором в переводе сохраняется семантика и структура метафоры. При этом лексические значения русского и английского словосочетаний имеют одинаковый семный состав и вызывают одинаковые ассоциации у представителей двух языков, что позволяет использовать их в качестве соответствий друг другу;

2) замена на уровне лексического оформления, т.е. использование в рамках данного контекста слов с другим семным составом, но со схожим смыслом;

3) замена на уровне морфологического оформления, т.е. использование слов, имеющих схожее лексическое значение, но относящихся к другому лексико-грамматическому классу или имеющих другие грамматические значения;

4) замена на уровне синтаксического оформления, т.е. изменение синтаксического типа предложения, связанное с переводом метафоры;

5) добавление / опущение лексических единиц, оформляющих образ.

Один и тот же образ в двух языках может выражаться с большей или меньшей степенью экспликации, что приводит к необходимости добавлять или опускать слова, создающие его [5, с. 4].

В данной статье мы проанализируем основные приёмы передачи метафоры в переводе романа Дж. Лондона «Мартин Иден» на таджикский язык. Роман был переведен в 1981 г. в г. Душанбе известным переводчиком Уктамом Холиковым.

Собранный иллюстративный материал показывает, что в основном авторские

метафоры переведены двумя способами:

1. заменой на уровне лексики;
2. приёмом добавления или опущения.

Далее рассмотрим каждый из названных приёмов перевода.

1. Приём замены на уровне лексики.

Переводчик Уктам Холиков при переводе метафоры в основном использовал приём **замены на уровне лексики**. Приём **замены на уровне лексики** – это приём, который переводчики используют в процессе перевода, когда заменяют слово синонимом или антонимом: *A flood of associations, visions of various ways he had made the acquaintance of women, rushed into his mind and threatened to swamp it* [10, 30]. = *Ўро боз маҷрои сураҷои рангоранг зер кард, хотироти вохӯрӣ ва шиносӣ бо занҳои гуногун дар пеши назараи ба ҷилва даромаданд* [9, с.7].

В данном примере два слова являются метафорой: *flood* и *rush*. Слово *flood* имеет несколько значений: *ливень, проливный дождь*. Переводчик использовал синонимичное слово *маҷро*, что означает “русло реки, проток, место стока рек и ручьев, ручей”. 2. направление; дорога прогресса. Слово “*ассоциация*” означает “связь между отдельными представлениями, порождающими другие”. Переводчик использовал для перевода несинонимичное слово *сураҷ*, что означает *фотография*. Независимо от того, что переводчик использовал для перевода приём замены компонентов, метафоричный образ при переводе передаётся.

Рассмотрим перевод **приёмом замены**: *There were cowardly suggestions that he should make believe, assume a part; and there were still more cowardly suggestions that warned him he would fail in such course, that his nature was not fitted to live up to it, and that he would make a fool of himself* [10, 10]. = *Баъзан дилаш васваса мекард, ки худро ҷамчун одами дигар нишон диҳад, вале худи ҷамон лаҳза ба сараи фикри ҷавлангезе меомад, ки ин кор ба ӯ даст намедиҳад ва дар як лаҳза шармандаю шармсор мегардад* [9, с.17].

Выражение *cowardly suggestions* переводчик перевёл, используя приём замены, и перевёл как “*фикри ҷавлангез*”. Слова *suggestion* и *фикр* не соответствуют друг другу, так как анализ слова *suggestion* показывает, что оно имеет четыре значения:

1. предложение; 2. подозрение, гипотеза; 3. наставление; 4. намёк, знак.

Хотя слово *suggestion* имеет несколько значений, но слово *фикр*, которое означает “мысль”, с ними не совпадает.

Следующее метафорическое выражение также переводится приёмом замены: *Martin went into the kitchen with a sinking heart, the image of her red face and slatternly form eating its way like acid into his brain. She might love him if she only had some time, he concluded. But she was worked to death* [10, 23]. = *Мартин бо дили ғамгин ба сӯи оиҳона рафт. Рӯи сурхи хоҳар аз афту андоми чиркини вай аз пеши назараи дур намешуд. Агар вақт медошт, маро дӯст медошт, аз дил гузаронд Мартин. Лекин аз кори бисёр харобу ҳалок мешавад* [9, с. 41].

В данном примере субстансивное словосочетание *a sinking heart* и глагольное словосочетание *worked to death* приобретают метафорическое значение. В тексте перевода выражение *a sinking heart* использовано в трансформированном виде, т.к. метафорический компонент *sinking* - “*гарқишуда*” (*утонувший*) означает “сердиться”, “рассердиться”. Переводчик перевёл его, используя приём замены. Слово *sinking* заменено на *ғамгин*, что означает “расстроенный”. В данном случае замена метафорического компонента передаёт основной смысл метафорического значения.

Глагольное выражение "work to death" имеет метафорический оттенок, и в тексте перевода переводчик перевёл его, используя приём расширения. Если выражение *worked to death* перевести, используя приём дословного перевода, то оно переводится как *работать до смерти*, т.е. это выражение означает *работать усердно*. Следует отметить, что в тексте перевода образность выражения *worked to death* отражена в слове "death" и оно переведено как *харобу ҳалок*.

В некоторых местах переводчик Уктам Холиков заменил несколько компонентов: *And then he saw her, under the lights, between her brother and the strange young man with glasses, and his heart seemed to stand still* [10, с.31]. = *Инак, дар равшани чарогон Руффо бидид: вай байни бародарашу ҷавони ноишонои айнакӣ мерафт. Дилаш аз тапиш бозмонд* [9, с.53].

В данном примере используется разговорная метафора, так как выражение *one's heart stood still* может функционировать как в разговорной, так и в художественной речи. Эта метафора относится к простому типу, потому что её экспрессивная нагрузка стёрлась. Переводчик полностью трансформировал метафорическую единицу и перевёл её как "дили касе аз тапиш бозмон". Трансформация при переводе придаёт этому выражению новый, выразительный эмоциональный тон.

В анализируемом примере выражение *move (stir, touch) sm.'s heart* в тексте перевода трансформировалось следующим образом: "Go along and get your breakfast," she said roughly, though secretly pleased. Of all her wandering brood of brothers he had always been her favorite. "I declare I will kiss you," she said, with a sudden stir at her heart [10, с. 23]. = - *Беҳтараш рафта ноништа кун, - гуфт хоҳар зоҳиран оташинона, вале ботинан мамнун буд; аз ҷамаи бародарони оворай оламгаштааш Мартин ҷамеша маҳбубтаринашон буд.- Хайр, ин ҷо биё, ман туро бибӯсам, - илова кард вай яқбора меҳраш тофтааст* [9, с. 40].

Развёрнутая метафора *move (stir, touch) sm.'s heart* означает *расстраиваться*. В тексте перевода эта метафора модифицировалась. Слово *heart*, которое означает *сердце*, переводится как *чувство (мехр)*. В данном переводе переводчик использовал **приём замены на уровне лексики**.

Независимо от того, что это выражение переведено приёмом замены на уровне лексики, переводчик смог передать образный оттенок этого выражения.

В некоторых местах переводчик полностью заменяет глагольный компонент развёрнутой метафоры и использует слово другой части речи. Например: *He dared not go near Ruth's neighborhood in the daytime, but night found him lurking like a thief around the Morse home, stealing glimpses at the windows and loving the very walls that sheltered her* [10, с. 27]. = *Рӯзона ӯ ҷуръат намекард, ки ба маскани Руфъ ҳатто наздик шавад, вале шабҳо ба мисоли дузд дар атрофи хонаи Мирзо гаштугузор карда, дуздада-дуздада ба тирезаҳои чарогон менигарист ва нисбат ба деворҳои, ки Руф дар иҳотаи онҳо буд, дар худ назокат ва меҳрубонӣ ҳис менамуд* [9, с. 47].

Метафора *stealing glimpses* означает *смотреть*, и в тексте перевода именной компонент *stealing glimpses* меняется на глагольный и переведен как *нигаристан (смотреть)*. Другой компонент этого метафорического выражения, *stealing*, переведен в тексте как *дуздада*, что полностью совпадает с текстом оригинала. Также при переводе этого выражения переводчик использовал стилистический приём повтора: *дуздада – дуздада*. Такой способ перевода повышает экспрессивный оттенок метафорического выражения.

Таким образом, в большинстве случаев для передачи метафоры переводчик использовал приём замены на уровне лексики. В процессе перевода У. Холиков использовал для замены разные слова.

2. Перевод метафоры приёмом расширения компонентного состава.

В романе Джека Лондона “Мартин Иден” часто встречаются развёрнутые окказиональные метафоры, которые служат для передачи эмоционально-экспрессивной стороны романа. В переводном тексте развёрнутые метафоры переданы приёмом расширения компонентного состава.

Например: *His mind was stirred. He heard words spoken that were meaningless to him, and other words that he had seen only in books* [10, 10]. = *Ақли ӯ бо шиддати том кор мекард. Дар атрофаи суханҳои гуфта мешуд, ки барояи номафҳум буданд ва мислашонро танҳо дар китобҳо вохӯрдаву ...* [9, с.18].

В данном контексте выражение *one's mind is stirred* имеет метафорическое значение, и для его перевода использован приём расширения, т.е. в состав развёрнутой метафоры при переводе добавлено несколько слов. Выражение *one's mind is stirred* означает *думать, размышлять*. Если мы проанализируем значение слова “*stir*”, то увидим, что оно приобретает другое значение:

1. движение; 2. чувство; 3. безрезультатность.

Таким образом, выражение *one's mind was stirred* в тексте означает *быстро думать*. Переводчик выбрал выражение *шиддати том*, что несколько не уменьшает экспрессивности данного выражения.

В следующем примере слова *to eyed* приобретает метафорическое значение: *A policeman on a street corner eyed him suspiciously, then noted his sailor roll. “Where did you get it?” the policeman demanded* [10, с.16]. = *Полисмене, ки дар ҳамгаиш буд, ба ӯ назари шубҳаангез афканд ва аз тарзи роҳгардиаш муқаррар кард, ки дарёнавард аст* [9, с. 28].

Глагол *to eye* имеет три значения:

1. смотреть; 2. внимательно смотреть; 3. наблюдать.

В тексте перевода простой глагол *to eye* переводится как фразовый глагол *назар афкандан*, но структурное преобразование не вносит семантических изменений.

Проанализируем другой пример развёрнутой метафоры: *Martin Eden came back to earth. His was a fluid organism, swiftly adjustable, capable of flowing into and filling all sorts of nooks and crannies. With the policeman's hail he was immediately his ordinary self, grasping the situation clearly* [10, с.16]. = *Мартин Иден аз олами хаёлот ба замин баргаиш. Ӯ табиатан ниҳоят зирак буд ва худро дарҳол ба вазият мувофиқ гардонида метавонист. Ҳамин ки полисмен ӯро чез зад, худи ҳамон лаҳза ба худ омад* [9, с. 28].

Выражение *come back* в тексте означает *прийти в себя*. В тексте перевода это выражение передается приёмом расширения, и переводчик добавляет выражение *аз олами хаёлот*, что придаёт развёрнутой метафоре другую эмоциональную окраску и конкретизирует её значение.

При переводе следующего примера используется метод опущения одного из компонентов метафорического выражения: *He caught her curious and speculative eyes fixed on his hands, and, being in explanatory mood, he said:*

- *“I just come down the Coast on one of the Pacific mail steamers* [10, с. 11]. = *Мартин пай бурд, ки Руф бо кунҷковӣ ба дастони ӯ менигарад ва беихтиёр лачоми сӯҳбатро раҳо*

карда, гапаширо давом дод: - Ба ҳамин қарибӣ ман дар як киштии почта, ки дар уқёнуси Ором мегардад, шино карда омадам [9, с.19].

В этом предложении выражение *curious and speculative eyes* имеет переносное значение и слово *curious* означает *любопытный*, а слово *speculative* – *умозрительный*. При переводе этого примера переводчик использовал метод *опущения* одного из компонентов, и в переводе слово *speculative* не приводится. Здесь применен описательный приём, благодаря которому отражено метафорическое значение выражения.

Таким образом, переводчик У. Холиков умело использовал приём расширения компонентного состава, который описывает чувства протагонистов и антагонистов героев.

В романе Дж. Лондона “Мартин Иден” также использованы описательные метафоры. При использовании таких метафор автор полностью учел пропорции слов и гармонию образов с идейным содержанием произведения.

Таким образом, метафора является неотъемлемой частью произведения Дж. Лондона “Мартин Иден” и составила его общий художественный образ.

Проанализируем следующий пример: *...visions of various ways he had made the acquaintance of women, rushed into his mind and threatened to swamp it* [10, с. 3]. = *... хотироти вохӯрӣ ва шиносӣ бо занҳои гуногун дар пеши назараш ба ҷилва даромаданд* [9, с. 7].

В этом примере слова *rush* имеет переносное значение. Слово *rush* означает *двигаться, спешить*, но в тексте оно функционирует в значении *вспомнить*. Для перевода этого метафорического выражения использованы несинонимичные слова, но основной метафорический смысл выражения передан.

Итак, результаты проведенного исследования показывают, что одной из наиболее сложных задач перевода является сохранение авторской образности метафоры. Особые трудности возникают при переводе развернутой авторской метафоры. Переводчику не всегда удавалось найти адекватный способ передачи авторских метафор, включающих дополнительные компоненты: окказиональный вид метафоры, стилистическую наполненность образа и т.д., которые считаются особенно трудными для перевода.

Тем не менее, в рамках работы мы попытались проанализировать приёмы сохранения авторской образности, которые использовал переводчик У. Холиков при переводе романа Дж. Лондона «Мартин Иден». Для передачи стилистического приёма метафоры переводчик адекватно подобрал эквиваленты для элементов образных средств, что позволило с той или иной степенью достоверности воспроизвести на языке перевода метафорическую модель оригинала. Таким образом, проведенное исследование приводит нас к выводу, что сохранение авторской образности метафоры остается одной из наиболее сложных задач в практике перевода художественных текстов.

Список использованной литературы:

1. *Большакова Л. С. Метафора в англоязычном поликодовом тексте (на материале британских и американских музыкальных видеоклипов): автореф... дисс. канд. фил. наук: 10.02.04 –Германские языки. – Самара, 2018. – 24 с.*
2. *Боева Е. Д., Кулькина Е. А. Способы перевода авторской метафоры в художественном тексте // Филологические науки. Вопросы теории и практики.- 2014. - №4. Ч.3. – С.41-44.*
3. *Вовк В. Н. Языковая метафора в художественной речи. Природа вторичной номинации. – Киев, 1988. – 140 с.*

4. Комиссаров В. Н. Практикум по переводу с английского языка на русский.- Москва: Высшая школа, 1990. – 127с.
5. Куниловская М. А., Короводина Н. В. Авторская метафора как объект перевода [Электронный ресурс]. <https://cyberleninka.ru/> (дата обращения: 06.11.2021).
6. Рецкер Я. И. Теория перевода и переводческая практика – Москва: Р. Валент, 2007. – 244 с.
7. Чуча О. П. Когнитивные особенности перевода метафоры (на материале романа А. Гавальды "Просто вместе") // Научный вестник Международного гуманитарного университета. - 2014. - № 10.- С. 168-170.
8. Newmark P.A. Textbook of Translation. Harlow: Pearson Education Limited, 2008.- 292 p.

Источники иллюстративного материала:

9. Лондон Ч. Мартин Иден/тарҷумаи Холиқов Ў.- Душанбе: Ирфон, 1981. – 408 с.
10. London J. Martin Eden.–Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1953. – 432 p.

Reference Literature:

1. Bolshakova L.S. Metaphor in English Polycode Text (based on British and American musical videoclips). Synopsis of candidate dissertation in philology: 10.02.04. – Germanic Languages – Samara, 2018. – 24 pp.
2. Boeva Ye. D., Kulkina Ye.A. Means of Translating the Author's Metaphor in Belles-Lettres Text Philological Sciences. The Issues of Theory and Practice. - 2014.- №4, V.3. – pp. 41 - 44.
3. Vovk V. N. Language Metaphor in Belles-Lettres Discourse. The Nature of Secondary Nomination. – Kiev, 1988. - 140 pp.
4. Komissarov V. N. Practical Manual on Translation from English into Russian. – M.: Higher School, 1990. – 127 pp.
5. Kunilovskaya M. A., Korovodina N. V. Author's Metaphor as an Object of Translation [Electronic resource]. <https://cyberleninka.ru/> (date of access: 06.11. 2021).
6. Retsker Ya. I. Theory of Translation and Translation Practice – M.: R.Valent, 2007. – 244 pp.
7. Chucha O.P. Cognitive Features of Translation of a Metaphor (based on the novel by A. Gavalda "Just Together") // Scientific Bulletin of the International University for Humanities. 2014. №. 10. – pp. 168 - 170.
8. Newmark P.A. Textbook of Translation. Harlow: Pearson Education Limited, 2008. - 292 pp.

The Sources of Illustration Materials:

9. London J. Martin Eden. Translation by Holiqov U. - Dushanbe: Cognition, 1981. – 408 pp.
10. London J. Martin Eden. – Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1953. - 432 pp.

УДК 4(075)

DOI 10.24412/2413-2004-2022-1-94-102

МАВҚЕИ Ҳикматуллоева Наимахон Анвархочаевна,
ВОЖАҲОИ ТОЧИКӢ саромӯзгори кафедраи назария ва амалияи забони
ДАР БУНӢДИ англисӣ, факултети забонҳои хориҷии МДТ “ДДХ
КАЛИМАҲОИ НАВ ба номи акад. Б.Гафуров” (Тоҷикистон, Хучанд)

РОЛЬ ТАДЖИКСКИХ Хикматуллоева Наимахон Анварходжаевна,
СЛОВ В ОБРАЗОВАНИИ старший преподаватель кафедры теории и
НОВЫХ СЛОВ практики английского языка факультета
иностранных языков ГОУ “ХГУ имени Б.Гафурова”
(Таджикистан, Худжанд)

THE ROLE Khikmatulloeva Naimakhon Anvarkhojaevna, senior
OF TAJIK WORDS lecturer of the department of theory and practice of the
IN THE FORMATION English language attached to the faculty of foreign
OF NEW WORDS languages under SEI "KhSU named after B. Gafurov"
(Tajikistan, Khujand) **E-MAIL:** naimakhon@bk.ru

Калидвожаҳо: пасвандҳои калимасоз, калимаҳои сохтаву мураккаб, калимаҳои аслии англисӣ, калимасозӣ, иқтибос, воивожа, пасвандҳои сифатсоз, мансубияти замонӣ, унсурҳои лугавӣ, усули омехтаи калимасозӣ

Мавқеи вожаҳои тоҷикӣ дар бунёди калимаҳои нав баррасӣ гардида, дар асоси маводи аз ду забони решаи умумӣ дошта гирдоварда хусусиятҳои пасвандҳои калимасоз ба риштаи таҳлил кашида шудааст. Дар натиҷаи таҳлил маълум гардид, ки дар забони тоҷикӣ шумори зиёди иқтибосҳои англисӣ мавҷуд мебошад, ки онҳо дар ҳуди забони асл аз ҷиҳати сохтор гуногун: сода, сохта, мураккаб ҳастанд, вале баъди ба таркиби лугавии забони тоҷикӣ дохилгардиши он ҳамчун вожаҳои сода пазируфта мешаванд. Таҳлил ва қиёси маводи гирдомада нишон медиҳад, ки иқтибосҳои англисии дар таркиби лугавии забони тоҷикӣ мавҷуда бо иддае аз пасвандҳои калимасоз ва вожаҳои мустақилмаънои тоҷикӣ ҳамроҳ шуда, як силсила калимаҳои сохтаву мураккаб ва тарзи омехтаро ба вуҷуд овардаанд.

Ключевые слова: словообразовательные суффиксы, словообразовательные окончания, составные слова, оригинальные английские слова, словообразование, заимствования, лексические элементы, метод смешанного словообразования

Обсуждается роль таджикских слов в образовании новых слов и анализируются особенности словообразовательных суффиксов на материалах двух языков с общим происхождением. Анализ показал, что таджикский язык имеет большое количество английских заимствований, которые структурно отличаются от языка оригинала: простые, составные, сложные, но после включения их в лексическую структуру таджикского языка они принимаются как простые слова. Анализ и сравнение собранных материалов показывает, что английские заимствования в лексике таджикского языка сочетаются с некоторыми словообразовательными окончаниями и самостоятельными таджикскими словами, создавая ряд сложных и смешанных слов.

Key-words: word-building suffixes, word-building inflexions, complex words, original English words, word formation, borrowings, lexical elements, mixed word-formation method

The article dwells on the role of Tajik words in the formation of new words, and the author analyzes the features of word-formation suffixes on the materials of two languages with a common origin. The analysis showed that the Tajik language has a large number of English loanwords which are structurally different from the original language: simple, compound, complex ones, but after being included into the lexical structure of the Tajik language they are accepted as simple words. Analysis and comparison of the collected materials show that English borrowings in the vocabulary of the Tajik language are combined with some derivational inflexions and independent Tajik words creating a number of complex and mixed words.

Таркиби луғавии забони англисӣ дар ҳар се давраи инкишофи он ягона набуда, дар ҷараёни мавҷудияти забони мазкур он аз қадим то имрӯз на танҳо такмил ёфтааст, балки ба таҳаввулоти алоҳидае низ дучор омадааст. Агар дар аҳди бостон доираи таркиби луғавии он дар қатори дигар забонҳои германӣ васеъ набошад (1, с. 99), пас дар даврони минбаъда он бо роҳи сохташавии вожаҳои сохтаву мураккаб ё бо усули конверсия ба вучуд омадани як қатор воҳидҳои луғавӣ тадриҷан бой шуда, барои ифодаи маъноҳои мухталиф соҳиби калимаҳои зарурӣ гардид (1, с. 164-165).

Вандҳои созандаи калимаҳои нави мансуб ба исм, сифат, ҷонишин ва монанди инҳо дар забони англисӣ низ дар тӯли мавҷудияти худ ҳам тағйироти шаклӣ, ҳам дигаргунии маъноиро паси сар кардаанд, яъне агар шаклҳои қадим ва баъдинаи қисме аз пешванд ё пасвандҳои ин забонро бо ҳамдигар қиёс намоем, маълум мегардад, ки онҳо аз лиҳози овозӣ фарқ карда, баробари ин доираи вазифаи калимасозии онҳо низ вусъат ёфтааст. Бо гузашти замон бархе аз калимаҳои мустақилмаъно ба гурӯҳи унсурҳои созандаи калимаи нав табдил ёфта, минбаъд фақат дар ҳамин вазифа мавриди истифода қарор гирифтанд. Чунончи, дар давраи нави инкишофи забони англисӣ шумори пасвандҳои калимасозии забони номбурда аз ҳисоби ба пасванд табдил ёфтани калимаҳои латиниасл ё франсавиасл афзуд (1, с. 235) ва ин боиси фароҳ гардидани захираи луғавии забони номбурда шуд.

Иддае аз чунин пасвандҳо дар баробари ҳамроҳшавияшон ба калимаҳои аслии англисӣ боз ба бархе аз вожаҳои иқтибосӣ низ илова шуда, боиси ташаккулёбии калимаҳои нави сохта мешуданд. Масалан, агар пасванди *-er*, ки он шакли тағйирёфтаи *-ere*-и қадим аст, ҳанӯз дар давраҳои миёна ва нави инкишофи забони англисӣ дар калимасозӣ ба таври басо фаъол иштирок карда, сабаби ба вучуд омадани вожаҳои зиёде шуд (1, с. 164-234). Масалан, дар забони адабии англисии муосир пасванди номбурда дар як маврид ба калима ҳамроҳ шуда, дараҷаи олии сифатро созад (*silkier, silkier*: а. Абрешиммонанд; б. мулоим, нарм (16, с. 745-1008), пас дар ҳолати дигар он сифати нисбӣ *cottager* «кулбанишин, рустой, касе, ки дар коттеҷ зиндагӣ мекунад» (16, с. 199-1008) сохтааст.

3. *cottage* а. кулба; б. хонаи берун аз шаҳр, коттеҷ (16, с. 199). – Аге исмҳои мухталиф месозад: 1. амал, натиҷа; 2. вазъ; 3. теъдод, шумор; 4. арзиш; 5. маҳал, манзил (16, с. 1008).

Қолабҳои калимаҳои мураккаби англисӣ низ мисли вожаҳои сохтаи он дар тӯли мавҷудияти худ баробари нигоҳ доштани ҳамон қолабҳои анъанавии худ боз дигаргунии муайянеро паси сар намудаанд. Агар дар даврони қадими инкишофи забони мазкур қолабҳои ин гурӯҳи воҳидҳои луғавӣ он қадар вусъат пайдо накарда бошанд ва дар қолабҳои муайян танҳо исму сифату зарф сохта шаванд (1, с. 104), пас дар даврони миёнаи вучуди он баробари идомаи қолабҳои зикргардида инчунин бо роҳи баҳамоии пешоянду исм, зарфу феъл, асоси феълыву исм силсилаи калимаҳои нави мураккаб ба вучуд омаданд (1, с. 167), дар аҳди нави инкишофи ин забон бошад, дар заминаи қолабҳое, чун сифату исм аз ибораҳо гурӯҳи калони калимаҳо бунёд ёфтанд (1, 235).

1. chequebook «китобчаи чеки банкӣ»(4,с.152).
2. silk-mill «корхонаи абрешимресӣ» (4,с.745).
3. silkstoking а. Чорӯби абрешимӣ; б. шахси сарватманд (4,с.745). Пасванди созандаи сифати феълӣ (walking рафта; loving дӯстдошта-4, 1009
4. silkworm «кирми абрешим, кирмак» (4,с.745).
5. checkerboard «тахтаи шоҳмот» (4,с.151).
6. checkmate а. Шоҳ ва мат; 2. Мачозан мағлубият (4, с.152).
7. chess-board «тахтаи шоҳмот, шатранч»(4,с.152).
8. chess-man «мӯҳраи шоҳмот» (4,с.152).
9. chess-player «шоҳмотбоз, шатранчбоз» (4,с.152).
10. lemon-drop «оби наботи лимӯӣ» (4,с.480).
11. beoard-stone (4,с.26).

Маълум аст, ки робитаҳои мухталифи байни халқҳои ҷаҳон дар иқтибосҳои луғавии забон ба таври равшан инъикос гардида, ба туфайли теъдоди чунин унсурҳои луғавӣ нақши ин ё он халқро дар пешрафти тамаддуни халқҳои дигар ба осонӣ муайян намудан мумкин аст. Ба ин нукта ишора карда, профессор Ҳ. Мачидов таъкид намудааст, ки “ҳар як калимаи иқтибосии таркиби луғавии забон гувоҳи зиндаи ин ё он ҳодисаи таърихи гузаштаи соҳибони он аст» (6,с.98).

Забони форсии тоҷикӣ аз ҷумлаи тавонотарин забонҳои олам ба шумор омада, дорои таркиби луғавии бой, имкониятҳои мухталифи баёни айни як матлаб аст. Дар бораи сарвати фаровони луғавӣ доштани ин забон мисолҳои зиёде овардан мумкин аст, вале мо ин ҷо бо ишораи як нукта маҳдуд мешавем. Донишманди барҷастаи Эрон Алиакбари Деххудо барои таълифи “Луғатнома”-аш ду миллион барга гирд овардааст. Аз ҷунин теъдоди барғаҳо нимаширо номҳои ҷуғрофиву ашхос ташкил диҳад, пас ними дигари он калимаҳои муқаррарии забон аст, яъне ин забон дар ихтиёри худ наздик ба як миллион калима дорад, ки “ин анбӯҳи вожаҳо даҳ баробари вожаҳои англисӣ дар яксад соли охир ва панҷ баробари вожаҳои кунунии он аст» (10,с.4).

Бо вучуди соҳиб буданаш ба чунин миқдори калони вожаву ифодаҳои забони форсии тоҷикӣ мисли забонҳои дигар ҳамеша аз забонҳои дигари хешу ғайрихеш воҳидҳои луғавии заруриро қабул намуда, таркиби луғавии худро аз ҳисоби онҳо боз ғанитар кардааст. Дар тӯли вучодаш ба забони модарии мо аз забонҳои Шарқу Ғарб як силсила калимаву ибораҳои ворид шуда, на танҳо дар ифодаи маъноҳои зарурӣ хизмат кардаанд, балки дар ташаккули калимаҳои сохтаву мураккаби зиёде нақши муайяне бозиданд. Яке аз ҷунин забонҳои англисӣ аст, ки аз он ба забони тоҷикӣ гурӯҳи муайяни вомвожаҳои дохил гардида, иддае аз онҳо дар калимасозӣ низ иштирок кардаанд. Аз ин ҷиҳат забони англисӣ бо тоҷикӣ шабоҳати наздик дорад, яъне як даста калимаҳои забони мо низ бо унсурҳои калимасозии англисӣ ҳамроҳ гардида, вожаҳои зиёде, мисли *Persia, Persian, Persica, Persico, Perseus, Perseid, Persea* сохтаанд (10,с.19 -134).

Маълум аст, ки забони англисӣ ба шоҳаи ғарбии забонҳои германӣ мансуб буда, худуди паҳнгардии он басо вусъатнок аст ва бо он дар кишварҳои Британияи Кабир, Ирландия, Америкаи шимолӣ, Австралия, Зеландияи Нав, инчунин дар як қатор мамлакатҳои Осиёву Африко гуфтугӯ мекунанд. Забони мазкур ба сифати забони расмии Шохигарии Муттаҳидаи Британияи Кабиру Ирландияи шимолӣ, Иёлоти Муттаҳидаи Амрикову Австралия, Зеландияи Нав ва Ирландия (дар Канада дар радиои забони франсавӣ, дар Ирландия дар қатори забони ирландӣ) истифода гардида, баробари ин, чун забони расмии Ҳиндустон (муваққатан), 15

давлати Африқо (Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ, Ҷумҳурии Федеративии Нигерия, Ҷумҳуриҳои Ганаву Угандаву Кениву Танзания ва м. инҳо) дар гардиш қарор дорад. Хулоса, бо ин забон дар ҷаҳон беш аз 400 млн мардум гуфтугӯ намуда (14, 33), он яке аз забонҳои расмиву коргузори Ташкилоти Давлатҳои Муттаҳида ба шумор меравад.

Маълум аст, ки иқтибос дорои меъёрҳои ба худ хос буда, маҳз аз рӯи онҳо тафовути вомвожаҳоро аз унсурҳои тасодуфии забон ба хубӣ дарк кардан мумкин аст. Аз байни чунин меъёрҳо забоншинос М. Ҳ. Султон дуи онҳоро ҳамчун меъёри асосӣ чудо намудааст: “1. Калима (ё ибораи) иқтибосӣ бояд ба савтиёти забони қарздиҳанда созгор бошад ва ба вижагиҳои маъноӣ ва сарфиву нахвӣи забони қарзгиранда комилан мутобиқат намояд; 2. Дар заминаи калимаи (ё ибораи) иқтибосӣ барои ифодаи падидаҳои дигар вожаҳои дигаре сохта шавад, ки боиси ғанӣ гардидани таркиби луғавӣи забон гардад» (11, 220).

Дар забони тоҷикӣ шумори зиёди иқтибосҳои англисӣ мавҷуд мебошанд, ки онҳо дар ҳуди забони асл аз ҷиҳати сохтор гуногун: содда, сохта, мураккаб ҳастанд, вале баъди ба таркиби луғавӣи забони тоҷикӣ дохилгардиашон ҳамчун вожаҳои содда пазируфта мешаванд. Масалан, тоҷикон унсурҳои луғавӣи англисиасли *чемпионат*, *стюардесса*, *актриса*, *боксер*, *экспортро*, ки дар асл аз ҷиссаҳои *чемпион+ат*, *стюард+есса*, *актр+иса*, *бокс+ёр*, *экс+порт* иборатанд (2, 100-103), ба сифати калимаҳои муқаррарии забон истифода менамоянд.

Лозим ба ёдоварист, ки мо ҳангоми муайян намудани решаи англисӣ доштани гурӯҳе аз воҳидҳои луғавӣ ба бархе фарҳангномаҳои тоҷикиву русӣ таъя намуда (2; 100;), имкони калимасозии чунин вомвожаҳоро низ дар асоси маводи дар онҳо дарҷгардида нишон медиҳем.

Таҳлил ва қиёси маводи гирдомада нишон медиҳад, ки иқтибосҳои англисии дар таркиби луғавӣи забони тоҷикӣ мавҷуда бо иддае аз пасвандҳои калимасоз ва вожаҳои мустақилмаъноӣ тоҷикӣ ҳамроҳ шуда, як силсила калимаҳои сохтаву мураккаб ва тарзи омехтаро ба вучуд овардаанд. Ба чунин вомвожаҳо, пеш аз ҳама, пасвандҳои калимасози *-ӣ*, *-ҷӣ*, *-дон*, *-нок*, *-онӣ* ҳамроҳ шуда, боиси ташаккули вожаҳои нав шудаанд. Албатта, имкони калимасозии пасвандҳои номбурда яқхела нест, бо ёрии баъзеи онҳо шумори бештар, бо ҷиссаи дигар теъдоди камтар ва қисми сеюм хеле кам воҳидҳои нави луғавӣ бунёд ёфтаанд. Яке аз чунин пасвандҳо *-ӣ* аст. Бояд гуфт, ки дар забони тоҷикӣ ду пасванди шаклан бо ҳам шабеҳи *-ӣ* вучуд дорад, ки яке исм, дигаре сифат месозад (6, с.115-116) ва ҳар дуи онҳо таърихан сарчашмаҳои гуногун доранд (13, с.215-220). Профессор Ҳасанов А. Дар хусуси гуногунрешагии пасвандҳои мазкур ва баъдан сабаби шакли ягонро гирифтани онҳо чунин навиштааст: “Мавриди тазаккур аст, ки пасванди *-ӣ*- и исмсоз асли худро аз *-ih*-и забони порсии миёна гирифтааст, ки решаи он, дар навбати худ, ба *iya- dwa*- забони эронии бостон мерасад, вале сарчашмаи пасванди *-ӣ*-и созандаи сифати нисбӣ унсури *-ik* (порсии миёнаи ашконӣ) ё *-ig* (порсии миёнаи сосонӣ) ба шумор меояд... Ҳар дуи ин пасванд аз рӯи хусусияти корбурд ё дараҷаи истифода дар забони даврони Сосониён аз ҳам тафовути кулӣ доштанд. Чунончи, агар вижагии пасванди *-ih* дар истифодаи муштараки он бо асосҳои номии соддаву сохта ва шаклҳои мураккабу таркибии ҷиссаҳои номӣ мушоҳида гардад, пас унсури калимасози *-ik* ё *-ig* яке аз пасвандҳои серистеъмолтарини сифатсози ин даврони инкишофи забони форсӣ-тоҷикӣ ҳисоб мешавад” (13, с.217-218).

Таҳлил нишон медиҳад, ки пасванди мазкур бо вожаҳои англисӣ ҳамроҳ шуда, асосан сифат сохтаанд, дар исмсозӣ онҳо фаъол нестанд. Мо ҳамагӣ як вожаи сохтаи *шефӣ*-ро ба маъноӣ “ӯҳдадорӣи ҷамъиятии муассисае барои ёрии моддӣ додан ба идора, мактаб ё муассисаи дигар” (2, 54; 104, ҷ. 2, 636) пайдо кардем, ки ин пасванд исми маънӣ сохтааст.

-И ва вариантҳои он: *-гӣ*, *-вӣ*, баръакс, ҳамчун пасванди сифатсоз аз сермаънотарин унсурҳои калимасоз ҳисоб ёфта, «...дар сохтани бештар аз бист навъи маъноии сифатҳои

нисбӣ иштирок мекунад» (6, 86-87). Воқеан, бо ёрии пасванди мазкур дар забони тоҷикӣ исмҳое бунёд мегарданд, ки онҳо мансубият (интизоми ҳарбӣ), таъинот (хонаи ҷарроҳӣ), маводи шайъсозанда (хайкали сангӣ), макон (марди кӯҳистонӣ), замон (кишти баҳорӣ), микдору андоза (манзили духонагӣ), шабоҳат (чашмони гӯсфандӣ), ранг (камзӯли чигарӣ), навъ (таъмири аврупой) ва м. инҳоро ифода мекунанд.

Маълум мешавад, ки пасванди мазкур на танҳо дар сохтани вожаҳои нав аз калимаҳои тоҷикӣ фаъол аст, балки дар бунёди чунин воҳидҳои луғавӣ аз калимаҳои англисӣ низ нақши муҳим дорад. Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ унсурҳои луғавии *карасинӣ* (бо карасин коркунанда, бо карасин сӯзанда-2, 26; 12, қ. 1, 595), *контейнерӣ* (мансуб ба контейнер, боркашонии контейнерӣ-12, қ. 1, 622), *лейбористӣ* (ҳизби корғариест дар Англия ва баъзе давлатҳои дигар, ки сиёсати ислоҳоти созишкоронаро пеш мебарад-2, 29; 12, қ. 1, 719), *рекордӣ* (он чӣ ба дараҷаи рекорд расидааст, дараҷаи аз ҳама баландтарини коре ё муваффақияте-2, 41; 12, қ. 2, 161), *танкӣ* (мансуб ба танк -2, 46; 12, қ. 2, 308), *телетайпӣ* (ба таври худнависӣ-12, қ. 2, 338) ба назар мерасанд, ки дар онҳо *-ӣ* ҳамчун муодили пасванди русии *-ный, -ский* истифода шудааст.

Маълум аст, ки вожаҳои англисӣ ба забони тоҷикӣ ба воситаи забони русӣ иқтибос гардидаанд, яъне ин воҳидҳои луғавӣ баъди ба забони русӣ воридшавияшон пасвандҳои зикргардидаи русиро қабул кардаанд (мисли *лейбористский, танковый*) ва ҳангоми тарҷумаашон ба тоҷикӣ тарҷумонҳо онро бо *-ӣ* ифода кардаанд. Калимаҳои *тендерӣ* (мансуб ба тендер, ба воситаи тендер-12, қ. 2, 339), *фолклорӣ* (мансуб ба фолклор -12, қ. 2, 406), *чартерӣ* (марбут ба чартер-12, қ. 2, 539), *комбайнӣ* (2, 27), *конвейерӣ* (2, 27), *стандартӣ* (2, 45), *каучукӣ* (2, 26), *фомилӣ* (навъе аз чой, чои сиёҳ-12, қ. 2, 406) ва м. инҳо низ аз қабилҳои ҳамаин гуна мисолҳои ҳамаҷонибаанд.

Чунон ки дида мешавад, қариб ҳамаи ин гуна унсурҳои луғавӣ дар забони тоҷикӣ дар шакли ба асл наздик ба қор бурда мешаванд. Вобаста ба ин масъала ин нуктаро зикр кардан зарур аст, ки аксари чунин воҳидҳои луғавӣ ба таркиби луғавии забонамон дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ ба воситаи забони русӣ бо нигоҳ дошта шудани хусусиятҳои овозии он забон ворид шудаанд ва ин ҳолат то имрӯз давом дорад. Аз ин ҷиҳат бархе аз забоншиносон таъкид кардаанд, ки “роҳи наҷот аз ин нобасомониҳо дар ҳамаин аст, ки калимаҳои аврупоиҳои чӣ аз тариқи русӣ ва чӣ бо роҳҳои мухталиф аз Шарқ воридшуда мутобиқи меъёрҳои талаффузи худӣ забони тоҷикӣ тағйир дода шуда, бо калимаҳои худӣ ҳамранг гардонидани шаванд” (6, 257). Чанд сол муқаддам мафҳуми “мансуб ба парламент” бо калимаи *парламентӣ* ифода карда мешуд (2, 39; 12, қ. 2, 76), вале баъдан онро ба гунаи *порлумонӣ* зикр намуданд (12, қ. 2, 76), ки, ба назари мо, ҳамаин шакли охираш ба меъёри талаффузи забонамон мувофиқ аст.

Дигар аз пасванди калимасозии ба вожаҳои англисӣ ҳамроҳшаванда *-чӣ* аст. Дар бораи мансубияти забони пасванди мазкур забоншинос Д.Саймиддинов далели фаровоне оварда навиштааст, ки *-чӣ* дар асл ба туркӣ мансуб буда, дар тӯли дуру дарози истифодааш на танҳо дар ин ё он забонҳои алоҳидаи эронӣ, балки дар аксари забонҳои миёнаву (монанди порсии миёна, суғдӣ) нави эронӣ (мисли форсии муосир, дариҳои Афғонистон, ларӣ), ҳатто яке аз забонҳои ҳиндуаврупой, яъне арманӣ мавриди истифода қарор доштааст (9, 116-118). Масалан, *ӯ* дар як маврид менависад, ки «пасванди *-чӣ* дар забони тоҷикӣ бо таъсири забонҳои туркӣ-ӯзбекӣ бар ивази қолабҳои асили суннатии воҷасозӣ тавсия пайдо карда, аз ин роҳ луғоту истилоҳоти фаровоне бо ин пасванд дар забони тоҷикӣ ворид гардидаанд» (9, 116).

Муҳаққиқони алоҳида рочеш ба тафовути *-чӣ* аз *-гар* таваққуф намуда овардаанд, ки “*-чӣ* мисли *-гар* касбу машғулиятро фаҳмонад ҳам, бештар машғулият бо қореро не, балки

машғулият бо чизеро мефаҳмонад” (15, 170), дар ҳолати сунъисохт баромадани иддае аз калимаҳои бо *-чӣ* сохташаванда истифодаи пасванди *-гар* ё калима бехтар аст (8, 8).

Воқеан, ин пасванд ба вожаҳои англисӣ ҳамроҳ гардида, калимаҳои сохтааст, ки шугли касеро ба чизе нишон медиҳанд. Унсурҳои луғавии *боксчӣ* (12, ҷ. 1, 223), *комбайнчӣ* (2, 27), *тракторчӣ* (2, 48) мисоли ҳамин гуна калимаҳои мебошанд.

Ба назари мо, як қисми чунин воҳидҳои луғавӣ дар доираи гуфтугӯ бештар ба кор мераванд. Ин аст, ки дар баъзе фарҳангномаҳои тафсири шифоҳӣ будани онҳо махсус қайд шудааст. Чунончи, *танкчӣ* аз ҷумлаи ин гуна вожаҳо ба шумор меравад (12, ҷ. 2, 308).

Пасванди *-дон*, ки яке аз унсурҳои қадими тоҷикӣ ба шумор омада, ҳанӯз дар забони порсии миёна дар калимасозӣ ширкат дошт ва дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ дар таркиби чанд вожа ба назар расида, имрӯз низ бо ёрии он беш аз панҷоҳ калимаи сохта дида мешавад (5, 63- 64), баъзан ба унсурҳои луғавии англисӣ низ ҳамроҳ гардида, вожаи наvero сохтааст. Чунончи, калимаи *карасиндон* (зарф барои андохтани карасин 2, 26; 12, ҷ. 1, 590) аз қабилӣ ҳамин гуна воҳидҳои луғавӣ аст.

Тавре ки дида мешавад, баъзан чунин морфемаҳои калимасоз, ки дар асл аз вожаҳои мустақилмаъно ба вучуд омадаанд, то андозае семантикаи худро нигоҳ доштаанд. Масалан, пасванди *-дон* дар забони форсии миёна дар шакли *-dān*, форсии қадим ба гунаи **-dāna-* ҷойгоҳ, “макон” (ҳиндуаврупоӣ **dhē-no-*) ба кор рафта, аз решаи *dā-* “ниҳодан, қарор додан” сарчашма гирифтааст. Ҳанӯз дар даврони қадим бо *-дон* сохташавии вожаи *daiva-dāna-* мушоҳида мешавад, ки маънои “ҷойгоҳи девон, маъбади девон, бутқада”-ро дошт.

-Бон, ки шакли форсии миёнаи он *-bān*, гунаи қадимаш **rāna-* ё **rāvan-* аст, низ ба қатори ҳамин гуна унсурҳои мансуб аст. Ҳоло дар забони тоҷикӣ ҳамроҳгардии пасванди мазкур ба вожаи англисии *лифт* ва бунёдшавии калимаи *лифтбон* (он ки мутасаддии кори лифт мебошад-12, ҷ. 1, 723) ба назар мерасад.

Ҳамин тариқ, имрӯз дар забони тоҷикӣ бо ёрии баъзе пасвандҳои дигар ва вожаҳои англисиасл низ ба вучуд омадани калимаҳои сохта дида мешаванд. Ба қатори чунин унсурҳои калимасоз метавон *-онӣ* (дар калимаи *стандартонӣ* “ба меъёр даровардан, ба навъи махсуси ҷавобгӯи меъёри муайян чудо кардан”-3, ҷ. 2, 266), *-нок* (дар вожаи *каучукнок*-1, 26) ва м. инҳоро дохил намуд, ки бо онҳо аҳён-аҳён воҳидҳои луғавии нав сохта шудаанд.

Нақши калимаҳои англисӣ дар ташаккули калимаҳои мураккаби тоҷикӣ низ гоҳ барҷаста ва гоҳ хира ба назар мерасад. Дар забони тоҷикӣ калимаҳои мураккаби аз ду исм ё исму сифат сохташудае, ки яке аз ҷузъҳои вожаҳои англисӣ ҳастанд, хеле кам мушоҳида мешаванд. Дар чунин қолабҳо мо аз фарҳангномаҳои тафсирии тоҷикӣ бунёдгардии унсурҳои луғавии *карасинлампа* “ҷароғи карасинӣ” (12, ҷ. 1, 590) ва *футболдӯст* (2, 85)-ро пайдо намудем. Маълум мешавад, ки вожаҳои англисӣ дар қолабҳои номбурда имкони басо маҳдуди васлшавӣ доранд. Баръакс, чунин калимаҳои қолаби исм+асоси замони ҳозираи феъл имкони нисбатан васеи баҳамой доранд. Дар қолаби мазкур одатан вожаҳои англисӣ ба сифати ҷузъи аввал ба кор рафта, ҳамчун ҷузъи дуюм бештар асоси замони ҳозираи феълҳои бозидан, рондан истифода мешаванд. Калимаҳои мураккаби *баскетболбоз* «бозигари баскетбол» (2, 64; 12, ҷ. 1, 150), *волейболбоз* «бозигари волейбол» (2, 65; 12, ҷ. 1, 282), *гандболбоз* «бозигари гандбол» (12, ҷ. 1, 298), *теннисбоз* «бозигари теннис» (2, 84; 12, ҷ. 2, 339), *футболбоз* (2, 104, ҷ. 2, 413), *хоккейбоз* “иштирокчи дар бозии хоккей” (12, ҷ. 2, 443), *комбайнрон* «ронандаи комбайн» (12, ҷ. 1, 619), *танкрон* «ронандаи танк» (12, ҷ. 2, 308), *троллейбусрон* «ронандаи троллейбус» (12, ҷ. 2, 354) аз ҷумлаи ҳамин гуна мисолҳои мебошанд.

Ба дигар феълҳои тоҷикӣ пайвастгардии унсурҳои луғавии англисӣ хел кам ба назар мерасад. Дар чунин мавридҳо баъзан истифодашавии асоси замони ҳозираи феълҳои *кашидан*, *задан*, *шикастан*, *шинохтан* мавриди истифода қарор гирифтаанд: *контейнеркаш* “мошини махсуси контейнеркашӣ” (12, ҷ. 1, 622), *танкзан* «бо танк задан, аслиҳаи танкзанӣ» (12, ҷ. 2, 308), *танксоз* «созандаи танк, мутахассиси соҳаи танксозӣ» (12, ҷ. 2, 308), *танкшикан* “нобудкунандаи танк” (12, ҷ. 2, 308), *фолклоршинос* «мутахассиси эҷодиёти даҳонии халқ» (2, 85; 12, ҷ. 2, 406) дида мешаванд.

Ба ҷуз калимаҳои мураккаб дар забони тоҷикӣ навъи махсуси вожаҳои ба назар мерасанд, ки онро муҳаққиқон “усули омехтаи калимасозӣ” ном бурдаанд (3, 125). Сабаби чунин ном гирифтани ин гурӯҳи унсурҳои луғавӣ аз он иборат аст, ки дар онҳо дар як вақт васлгардии асосҳо ва ширкати пасвандҳо ба амал меояд. Ин гуна калимаҳо одатан аз ҷиҳати мансубияташон ба ҳиссаҳои нутқ исм буда, хусусияташон аз он иборат аст, ки ба ду ё зиёда асос ва вандҳои калимасоз ҷудо мешаванд. Дар чунин калимаҳои тоҷикӣ ба сифати ҷузъи дуюм фақат асоси замони ҳозираи феълҳо иштирок намуда, ҳамчун ҷузъи нахуст корбурди исм, ҷонишини нафсии худ, истифодаи яқояи пешоянду исм ба мушоҳида мерасад. Дар қолаби шумораву исм ва пасвандҳои алоҳида бунёдгардии ин гуна воҳидҳои луғавӣ низ дида мешаванд. Агарчи дар вазифаи вандҳои калимасозии чунин вожаҳо пасвандҳои *-ӣ*, *-ак*, *-а*, *-чӣ* ба кор мераванд (3, 125-126), вале аз ҳама бештар дар чунин мавридҳо пасванди *-ӣ* нақши шоиста дорад.

Таҳлил ва муқоисаи ташаккули чунин воҳидҳои луғавӣ аз вожаҳои англисӣву тоҷикӣ моро ба чунин натиҷа овард, ки онҳо асосан дар қолаби исм+асоси замони ҳозираи феъл+ӣ ба вучуд омадаанд. Сарчашмаи ин гуна унсурҳои луғавӣ одатан таркиб ё ибора ҳастанд. Барои ба калима табдилёбии чунин қолбаҳои наҳвӣ нақши пасванди *-ӣ* басо калон аст. Ин аст, ки Л. С. Пейсиков пасвандҳое чун “*-ӣ*”-ро «пасвандҳои ибораро ба калима табдилдиҳанда» номидааст (7, 90).

Дар қолаби ишорагардида дар забони тоҷикӣ калимаҳои омехтасохти теннисбозӣ (2, 84; 12, ҷ. 2, 339), футболбозӣ (2, 85; 12, ҷ. 2, 413), хоккейбозӣ-чавгонбозии рӯи ях (12, ҷ. 2, 443), танкронӣ (12, 308), тракторронӣ (12, ҷ. 2, 354), тунелсозӣ (12, ҷ. 2, 356), фолклоршиносӣ (2, 85; 12, ҷ. 2, 406) ташаккул ёфтаанд.

Бояд гуфт, ки қариб ҳамаи чунин калимаҳо дар забони тоҷикӣ танҳо ба як маънои мушаххас ба кор мераванд, вале баъзан дар ифодаи ду маъно истифодагардии чунин вожаҳо низ ба мушоҳида мерасанд. Воҳидҳои луғавии *баскетболбозӣ* (1.бозии баскетбол; 2.машғулияти баскетболбозон-2, 64; 12, ҷ. 1, 150), *волейболбозӣ* (1.бозии волейбол; 2.мансуб ба волейбол; майдончаи волейболбозӣ-2, 65; 12, ҷ. 1, 282) аз ҷумлаи ҳамин гуна калимаҳо ҳастанд.

Ҳамин тавр, иқтибосҳои англисии дар забони тоҷикӣ мавҷуда на танҳо барои ифодаи маъноҳои мухталиф ба кор рафтаанд, балки онҳо боз дар сохташавии калимаҳои сохтаву мураккаб ва вожаҳои омехтасохт низ нақши сазовор дошта, ба ин восита таркиби луғавии забони тоҷикиро бой гардониданд.

Аз байни пасвандҳои калимасозии тоҷикӣ ба вожаҳои англисӣ пасвандҳои *-чӣ*, *-дон*, *-ӣ*, *-бон*, *-онӣ*, *-нок* ва ғайраҳо ҳамроҳ шуда, гурӯҳи муайяни воҳидҳои луғавиро сохтаанд.

Калимаҳои мураккаб бошанд, асосан дар қолаби исм+исм, исм+сифат, исм+асоси замони ҳозираи бархе аз феълҳо, мисли *бозидан*, *задан*, *рондан*, *шикастан*, *шинохтан* ва монанди инҳо сохта шудаанд.

Аз байни қолабҳои вожаҳои омехтасохт калимаҳои англисӣ асосан дар қолаби исм+асоси замони ҳозираи феъл+ӣ бо феълҳои алоҳидаи тоҷикӣ ба ҳам омада, якҷанд воҳиди луғавии нав ба вучуд овардаанд.

Пайнавишт:

1. Аракин В. Д. История английского языка. – Москва: ФИЗМАТЛИТ, 2003. - 272 с.
2. Бобомуродов Ш., Мӯъминов А. Лугати мухтасари калимасозии забони адабии тоҷик. – Душанбе: Маориф, 1983. 116с.
3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1. – Душанбе: Дониш, 1985.- 355 с.
4. Мамадназаров А. Фарҳанги англисӣ-тоҷикӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2011.- 1015 с.
5. Маҷидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди 1. Лугатишиносӣ. – Душанбе: Девашич, 2007.
6. Маҷидов Ҳ. Сеҳри сухани форсии тоҷикӣ. – Душанбе: Дақиқӣ, 2014. – 351с.
7. Пейсиков Л. С. Очерки по словообразованию персидского языка. – Москва: Изд-во Московского ун-та, 1973. - 198 с.
8. Расторгуева В. С., Д. И. Эдельман. Этимологический словарь иранских языков / В. С. Расторгуева, Д. И. Эдельман. – Москва: Восточная литература, 2000. – Т.1,327 с.; 2003. – Т. 2, 503 с.; 2007. – Т. 3, 493 с.; 2011.- Т.4, 411 с.; 2015.- Т.5, 566 с.
9. Саймиiddинов Д. Корбурди пасванди –чӣ дар забони тоҷикӣ//Паҷӯиҳои забонишиносӣ/Д.Саймиiddинов. –Душанбе: Шарқи озод, 2013. – С.114-126.
10. Саҷҷодия М. А.Вожаҳои эронӣ дар забони англисӣ. Чопи нахуст, Техрон,1364.- 244 с.
11. Султон М. Ҳ. Ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмии форсӣ-тоҷикӣ. – Душанбе: Дониш, 2008.- 334 с.
12. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Зери таҳрири Назарзода С. Ва дигарон. Ҷилдҳои 1 (949 с.); 2 (944 с). – Душанбе, 2008.
13. Ҳасанов А. Таҳаввули таърихии вожаҳои тоҷикӣ. – Хуҷанд: Ношир, 2017.- 275с.
14. Швейцар А.Д. и др. Английский язык//Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1990. – С.33-34.
15. Шукуров М. Часпаки –гар ва –чӣ//Забони мо ҳастии мост. –Душанбе: Маориф, 1991. – С.167-178.
16. Montgomery W.W. The influens of Islam of Medieval Europe. Edinburgh at the University press / W.W. Montgomery. – 1972. – 125p.

Reference Literature:

1. Arakin V.D. The History of the English Language. - M.: PHYZMATHLIT, 2003. - 272 pp.
2. Bobomurodov Sh., Muminov A. Concise Dictionary of Word-Formation of the Tajik Literary Language. - Dushanbe: Education, 1983. – 116 pp.
3. Grammar of Modern Tajik Literary Language. - V.1. – Dushanbe: Knowledge, 1985. - 355 pp.
4. Mamadnazarov A. English-Tajik Dictionary. –Dushanbe: Er-Graf, 2011. - 1015 pp.
5. Maljido N. Modern Tajik Literary Language. - V.1. Linguistics. - Dushanbe: Devashtich, 2007.
6. Majidov N. Magic of the Tajik-Persian Language. - Dushanbe: Precision, 2014. – 351 pp.
7. Peisikov L.S Essays on Word-Formation of the Persian Language. - M.: Publishing-house of Moscow University, 1973. - 198 pp.
8. Rastorgueva V.S. Etymological Dictionary of Iranian Languages / V. S. Rastorgueva, D. I. Edelman. - M.: Oriental Literature, 2000. - V. 1. - 327 pp.; 2003. - V. 2. - 503 pp.; 2007. - V. 3. - 493 pp.; 2011. - V.4. - 411 pp .; 2015. - V.5. - 566 pp.
9. Saymiddinov D. The Use of the Suffix -chi in the Tajik Language // Linguistic Studies / D. Saimiddinov. - Dushanbe: Freedom of the Orient. 2013. - pp. 114 - 126.
10. Sajjodiya M. A. Iranian Words in English. The first edition, - Tehran, 1364. – 244 pp.

11. Sultan M. H. *Formation and development of Persian-Tajik Scientific Terminology.* – Dushanbe: Knowledge, 2008. - 334 pp.
12. *Interpretative Dictionary of the Tajik Language. Edited by Nazarzoda S. et alia.* - V.1 (949 pp.) - 2 (944 pp.). - Dushanbe, 2008.
13. Hasanov A. *Historical Evolution of Tajik Words.* - Khujand: Publisher, 2017. – 275 pp.
14. Shveitsar A.D. *et alia. The English Language // Linguistic Encyclopedic Dictionary.* - M.: Soviet Encyclopedia. 1990. – pp. 33-34.
15. Shukurov M. *Suffixes -gar and -chi // Our Language Is our Existence.* - Dushanbe: Enlightenment, 1991. - pp. 167-178.
16. Montgomery W.W. *The Influence of Islam over Mediaeval Europe.* Edinburgh University Press / W.W. Montgomery. – 1972. – 125 pp.

УДК 811.111

DOI 10.24412/2413-2004-2022-1-103-111

**РОЧЕЪ БА ХУСУСИЯТҲОИ
ШАКЛҲОИ АНАЛИТИКИИ
ФЕЪЛҲО ДАР НИЗОМИ
СИҒАҲОИ ЗАБОНҲОИ
АНГЛИСӢ ВА ТОЧИКӢ**

*Ҳомидова Мунира Нӯмоновна, н.и.ф., дотсент;
Усмонова Рухиона Раҳматовна, аспиранти
кафедраи тарҷума ва грамматикаи забони
англисии МДТ “ДДХ ба номи акад. Б. Гафуров”
(Тоҷикистон, Хучанд)*

**ОБ ОСОБЕННОСТЯХ
АНАЛИТИЧЕСКИХ ФОРМ
ГЛАГОЛОВ В СИСТЕМЕ
НАКЛОНЕНИЙ АНГЛИЙСКОГО И
ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКОВ**

*Ҳамидова Мунира Нумоновна, канд. филол.
наук, доцент; Усмонова Рухиона Раҳматовна,
аспирант кафедри перевода и грамматики
английского языка ГОУ «ХГУ имени акад.Б.
Гафурова» (Таджикистан, Худжанд)*

**THE FEATURES OF
ANALITICAL FORMS OF
VERBS IN THE SYSTEM
OF MOOD IN ENGLISH AND
TAJIK LANGUAGES**

*Homidova Munira Numonovna, candidate of
philological sciences, Associate Professor; Usmonova
Ruhshona Rahmatovna, postgraduate of the department
of translation and grammar of the English language
under SEI “KhSU named after acad.B. Gafurov”
(Tajikistan, Khujand), E-MAIL: nurik150284@mail.ru*

Калидвожаҳо: *сига, сигаи хабарӣ, сигаи амр, субъюнктив I, субъюнктив II, сигаи шартӣ, сигаи пиндоишӣ*

Шаклҳои аналитикии феълҳои дар низоми сигаҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Зикр шудааст, ки то ҳол оид ба масъалаи таснифоти сига байни муҳаққиқони хориҷӣ ва ватанӣ иттифоқи ороғ вучуд надорад. Дар мақола шаи сигаи забони англисӣ – сигаи хабарӣ, сигаи амр, субъюнктив I, субъюнктив II, сигаи шартӣ, сигаи пиндоишӣ ва панҷ сигаи забони тоҷикӣ – сигаи хабарӣ, сигаи амр, сигаи шартӣ-хоҳишмандӣ, сигаи эҳтимолӣ, сигаи аудитивӣ ба риштаи таҳлил каишда шудааст. Ба таҳқиқи субъюнктив I, субъюнктив II, сигаи шартӣ ва сигаи пиндоишти забони англисӣ ва сигаҳои шартӣ-хоҳишмандӣ, эҳтимолӣ ва аудитивии забони тоҷикӣ, ки беиштар тавассути сохторҳои аналитикӣ ифода мешаванд, диққати махсус дода шудааст. Ҳар яке аз сигаҳои зикргардида сохт ва маъноҳои гуногун доранд, ки дар ҷумла мавқеи муҳимро ишғол менамоянд.

Ключевые слова: *наклонение, изъявительное наклонение, повелительное наклонение, сослагательное наклонение 1, сослагательное наклонение 2, условное наклонение, предположительное наклонение*

Рассматриваются аналитические формы в системе наклонения глаголов английского и таджикского языков. Отмечается, что у зарубежных и отечественных исследователей до сих пор отсутствует единое мнение относительно классификации наклонения. Кроме того, анализируются шесть наклонений английского языка: изъявительное наклонение, повелительное наклонение, сослагательное наклонение 1, сослагательное наклонение 2, условное наклонение, предположительное наклонение, и пять наклонений таджикского языка – изъявительное наклонение, повелительное наклонение, условное наклонение, предположительное наклонение, аудитивное наклонение. Особое внимание уделяется изучению сослагательного наклонения 1, сослагательного наклонения 2, условного наклонения и

предположительного наклонения английского языка и условного наклонения и предположительного наклонения, аудитивного наклонения таджикского языка, которые чаще всего выражаются с помощью аналитических конструкций. Каждое из этих наклонений имеет различную структуру и значение, которые играют важную роль в предложении.

Key-words: *mood, indicative mood, imperative mood, subjunctive 1, subjunctive 2, conditional mood, suppositional mood*

Analytical forms of verbs in the system of mood of English and Tajik languages are considered in the article. It is noted that there is still no consensus between foreign and native researchers regarding the classification of the mood. In addition, the article analyzes six moods of English - indicative mood, imperative mood, subjunctive 1, subjunctive 2, conditional mood, and suppositional mood and five moods of Tajik - indicative mood, imperative mood, conditional mood, suppositional mood and auditive mood. Particular attention is paid to the study of subjunctive 1, subjunctive 2, conditional mood and suppositional mood of English and conditional mood, suppositional mood, auditive mood of Tajik, which mostly often are expressed by analytical constructions. Each of these moods has a different structure and meaning that play an important role in the sentence.

Сиға воситаи грамматикии ифодаи категорияи модалият аст. Модалият категорияи функционалию семантикиест, ки муносибатҳои гуногуни гуфтор, инчунин намудҳои гуногуни тавсифи субъективонаи гуфторро ифода менамояд. Модалият универсалияи забониест, ки ба категорияҳои асосии забон дохил мешавад [3, с. 303]. Худи сиға бошад, категорияи грамматикииест, ки ба воқеият чӣ гуна муносибат доштани амали феълиро аз нуқтаи назари гӯянда ифода мекунад [3, с. 321].

Дар забонҳои муқоисашаванда кулли муҳаққиқон сиғаҳои хабарӣ ва амриро ҷудо мекунад. Яқумӣ амалеро ифода мекунад, ки воқея мебошад. Дуюмӣ бошад, ифодакунандаи амру фармон аст.

Дар сарчашмаҳои забоншиносии тоҷик ва англис микдори сиғаҳо аз 2 то 17 адад нишон дода мешаванд. Аз ҷумла, Е.А.Найда 17 адад [8], А.И. Смирнитский 6 адад [5] ва Л.С. Бархударов танҳо ду сиғаро [1] ҷудо мекунад. Алалхусус, Л.С.Бархударов мавҷудияти сиғаҳои хабариро амриро нишон медиҳад ҳалос.

Дар англисшиносии ақидаи аз ҳама маълумро профессор А.И.Смирнитский пешниҳод кардааст. Ӯ сиғаҳои хабарӣ, амрӣ ва ҷор сиғаи ғайримустақим (субъюнктив I, субъюнктив II, сиғаи шартӣ, сиғаи пиндоштӣ)-ро ҷудо мекунад.

Дар китоби “Забони адабии ҳозираи тоҷик” (қисми 1), ки барои факултетҳои филологияи мактабҳои олии ба ҳайси китоби дарсӣ тасдиқ шудааст, сиғаи хабарӣ, сиғаи амр, сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ва сиғаи эҳтимолӣ зикр шудаанд [2, с. 278].

Дар китоби “Опыт историко-типологического исследования иранских языков” зикр гардидааст [4, с. 442] дар забони тоҷикӣ 5 сиға мавҷуд аст: сиғаи хабарӣ, сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ, сиғаи амр, сиғаи аудитивӣ, сиғаи эҳтимолӣ. Англисшиносии тоҷик К.Усмонов мавҷудияти сиғаи аудитивии забони тоҷикиро дастгирӣ карда, ба он таърифи зеринро муносиб донистааст: “Ин сиға амалеро ифода мекунад, ки иҷро шудани он ба гӯянда равшану вазех нест, зеро шояд он набудааст ва дар бораи он аз рӯи шуниди худ, сухани шахси дигар ё хулосабарории мантиқӣ ба шунаванда (хонанда) маълумот медиҳад” [6, с. 154].

Дар асоси гуфтаҳои боло метавон дар забони англисӣ шаш сиға ва дар забони тоҷикӣ панҷ сиғаро ҷудо кард. Забони англисӣ: сиғаи хабарӣ, сиғаи амр, субъюнктив I,

субъюнктив II, сифаи шартӣ, сифаи пиндоштӣ. Забони тоҷикӣ: сифаи хабарӣ, сифаи амр, сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ, сифаи эҳтимолий, сифаи аудитивӣ.

Дар мақолаи мазкур таҳқиқи муқоисавии сифаҳои субъюнктив I, субъюнктив II, сифаи шартӣ ва сифаи пиндоштии забони англисӣ ва сифаҳои шартӣ-хоҳишмандӣ, эҳтимолий ва аудитивии забони тоҷикӣ, ки бештар тавассути сохторҳои аналитикӣ ифода мешаванд, сурат мегирад.

Субъюнктив I -и забони англисӣ ду шакл дорад: синтетикӣ ва аналитикӣ. Шакли синтетикӣ дар Амрико истифода мешавад. Ин шакл ба асоси масдар баробар аст. “Peace be with you, my children!” (E.L. Voynich, p.210). – Худованд амну амон, офият бахшад, ба шумо, фарзандонам (Э.Войнич, с. 210).

Шакли синтетикӣ ба шакли аористи феъли тоҷикӣ, ки инчунин синтетикист, муодил аст: be – бахшад.

Чунон ки М.А. Ганшина ва Н.М.Василевская қайд мекунанд, дар забони муосири англисӣ шакли синтетикӣ субъюнктив I босуръат аз истифода баромада истодааст. Он бештар дар шеъри классикӣ ба мушоҳида мерасад [7, с. 204]. Мисол:

*If in this heart a hope be dear,
That sound shall charm it forth again;
If in these eyes there lurk a tear,
'Twill flow and cease to burn my brain (G.G. Byron, p.18).*

Субъюнктив I дар насри баландғоя, ҳуччатҳои расмӣ, инчунин дар гунаи амрикоии забони англисӣ ҳоло дар истифода аст. Мисол:

*I still suggest that you wait..... (Th. Dreiser, p. 91).
Ruth had urged that he take a clerk's position in an office (J. London, p.64).*

Ин сифа барои ифодаи фармон, дархост, таклиф ё худ амали фарзӣ хизмат мекунанд. Он инчунин маънои майлу хоҳишро низ дорад, ки ин маъно дар забони тоҷикӣ низ дучор мешавад. Мисол:

*Success attend you (Th. Dreiser, p.106). - Муваффақият ёратон бод.
Long live sovereign Tajikistan! - Зинда бод Тоҷикистони соҳибистиқлол!*

Мушоҳидаҳои мо нишон медиҳад, ки ин шакли сифаи забони англисӣ ба забони тоҷикӣ тавассути шакли аористи феъл ифода карда мешавад, ки он ба парадигмаи сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ дохил мешавад. Мисол:

Is it necessary that I answer that question? (Ch. Dickens, p. 89). -Магар зарур аст, ки ман ба он савол ҷавоб диҳам.

“All good – you, dear old woman,” said Mr. Peggotty embracing his sister (Ibid, p.103). - “Ҳамаи некиҳо ёрат бод модархонди азиз,” – гуфт ҷаноби Пеготи хоҳари худро ба оғӯи гирифта (тарҷумаи муаллифон).

The orders are that we stay (E. Hemingway, p. 51). – Фармоиш он аст, ки мо дар ин ҷо монем (тарҷумаи муаллифон).

Азбаски субъюнктив I дар Амрико қариб аз истифода баромадааст М.А. Ганшина ва Н.М.Василевская қайд мекунанд, ки он бо шакли сифаи фарзӣ ё ҳамоиши озоди ягон феъли модалӣ бо асоси масдар иваз карда мешавад:

*He ordered that we be present (subjunctive I).
He ordered that we should be present (the suppositional mood).
We shall start tomorrow though it rain (subjunctive I).
We shall start tomorrow though it should rain (the suppositional mood).
Whoever you be, you have no right to do such a thing (subjunctive I).*

Whoever you may be, you have no right to do such a thing (modal phrase)[7, p.203].

Л.С.Бархударов ва Д.А. Штеллинг дар китоби “Грамматикаи забони англисӣ” субъюнктив I–ро бо истилоҳи “конъюнктив” ифода карда, ду шакли онро нишон медиҳанд. Якум шакли синтетикӣ: *I (you, he, we, they) go, be, have*. Онҳо қайд мекунамд, ки ин шакл бештар дар забони англисии Амрико истифода мешавад. Шакли дуҷуми аналитикӣ аз феъли ёвари «*should*» ва масдари ғайриперфектӣ ё перфектӣ таркиб меёбад: *I (you, he, we, they) should do (should have done)*. Шакли аналитикии ин сифа дар дигар сарчашмаҳои англишиносӣ, ки дастраси мо янд, зикр намешавад.

Шакли аналитикии зикршуда метавонад васеъ гардад, яъне он шакли самти мафъули дошта метавонад:

“The committee proposed that new legislation should be drafted” (E.L. Voynich, p. 156). *Кумита тавсия кард, ки қонунгузориҳои наво ба лоиҳа дароварда шавад* (Э.Л. Войнич, с.155).

Дар ин мисол ҳар ду забон воситаи аналитикиро истифода бурдааст: *should be drafted* – ба лоиҳа дароварда шавад. Дар забони англисӣ феъли “*should*” маънои “*неиниҳод, тавсия*”-ро дорад, ки ифодаи онро шакли аористи феъли тоҷикӣ ба ўҳда гирифтааст, феъли ёвари “*be*” ҳамроҳи морфемаи “*-ed*” (*drafted*) маънои мафъулро ифода мекунад, ки дар забони тоҷикӣ ин вазифа ба дӯши морфемаи “*- a*” ва феъли ёвари “*шавад*” афтодааст. Дар забони тоҷикӣ морфемаи “*-ad*” (шавад) мавҷуд аст, ки он дар забони англисӣ муодили худро надорад, зеро он ба шахси сеюми шумораи танҳо тааллуқ доштани амалро нишон медиҳад, вале дар забони англисӣ “*should*” барои ҳамаи шахсу шумора шакли якхела дорад, яъне тасриф намешавад.

Субъюнктив II низ ду шакл дорад:

1. Шакли синтетикӣ: *It’s time we ordered dinner* (Th.Hardy, p.123).-*Вақти он расидааст, ки мо хӯроки нисфирӯзӣ фармоём (тарҷумаи муаллифон).*

2. Шакли аналитикӣ: *She wished she had stayed at home* (A.S. Hornby, p.1466). – *Ў мехост, ки дар хона бимонад (яъне афсӯс хӯрд, ки дар хона намонадааст) (тарҷумаи муаллифон).*

Шакли синтетикӣ субъюнктив II ду амали ҳамзамонро дар замони ҳозира ифода мекунад:

1. *“What uncle Reed say to you if he were alive”* (Ch.Brontë, p. 63). -*Агар амаки Рид зинда мебуд ба ту чӣ мегуфт? (тарҷумаи муаллифон).*

Дар ин мисол ду амал мавҷуд аст: “*зинда будан*” ва “*гуфтан*”, ки ҳарду амали ҳамзамонро ифода мекунамд.

2. *He understood now that his father had known for a long time past....* (J. A. Galsworthy, p. 96). – *Ў ҳоло фаҳмид, ки падараш аллақайҳо инро медонист (тарҷумаи муаллифон).*

Дар ин мисол низ ду амал мавҷуд аст “*фаҳмид*” ва “*медонист*”. Амали “*медонист*” нисбати амали “*фаҳмид*” қаблан ба вукӯъ омадааст, яъне агар шакли синтетикӣ субъюнктив II ду амали ҳамзамонро (мисоли 1) ифода кунад, шакли аналитикии он амали қаблро (мисоли 2) нишон медиҳад.

Аз тарҷумаи мисолҳои боло аз англисӣ ба тоҷикӣ бармеояд, ки ҳар ду шакли субъюнктив II ба забони тоҷикӣ тавассути шакли синтетикӣ феъл баргардон мешавад. Муқоиса кунед: *were alive* – *зинда мебуд*, *had known* – *медонист*. Бо вучуди гуногун будани шаклҳои грамматикӣ дар ин ду забон онҳо ҳар ду ба амали ғайривоқеъ далолат мекунамд, яъне шаклҳои навъи “*зинда мебуд*” ва “*медонист*” ба сифаи шартӣ – хоҳишмандии забони тоҷикӣ дохил мешаванд, ки он низ мисли субъюнктив II-и забони англисӣ майлу хоҳишро ифода мекунад.

Субъюнктив II боз дар як сохтори синтаксисӣ - дар ҷумлаҳои пайрави шартӣ бо пайвандаки “*if*” истифода мешавад. Мисол: *If you hadn’t been an American, I should have warned*

---

you to keep clear a long time ago (J.A. Galsworthy, p.102). – Агар ту амрикоӣ намебудӣ, ман аллакай туро таъкид мекардам, ки худро озод ҳис кунӣ (тарҷумаи муаллифон).

Дар ин мисол “*hadn't been*” шакли аналитикии субъюнктив II аст, ки он шартӣ ғайривоқеиро ифода мекунад ва аз феъли ёвари “*had*” ва “*Participle II*”-и феъли нопурраи “*be*” таркиб ёфтааст. Феъли “*had*” амал ё ҳолати гузаштаре ифода мекунад, ки он ҳолат дар ҷумлаи болоӣ тавассути таркиби “*been an American*” ифода ёфтааст. Ғайр аз ин «*had*» ғайривоқеӣ будани амал ё ҳолатеро нишон медиҳад.

Ба забони тоҷикӣ шакли аналитикии “*hadn't been*” чун “*намебудӣ*” тарҷума шудааст, ки он шакли синтетикист. Ин шакли синтетикӣ маънои шартро, ки ба “*hadn't been*” хос аст, ифода мекунад. Аз ин бармеояд, ки дар забонҳои муқоисашаванда шаклҳои аналитикӣ ва синтетикӣ субъюнктив II гуногунанд, вале маънои ягона доранд, зеро “*намебудӣ*” ба парадигмаи сӯғаи шартӣ - хоҳишмандии забони тоҷикӣ мансуб аст. Дар қисми дуюми ин мисол шакли дигари сӯғаи ғайривоқеӣ истифода шудааст, ки он тавассути феъли ёвари “*should*” ва масдари перфектии феъли “*to warn*” сурат ёфтааст. Ин шакл оқибати шартӣ ғайривоқеиро, ки тавассути шакли субъюнктив II сохта шудааст, ифода кардааст. Ин шакли аналитикии забони англисӣ ба забони тоҷикӣ тавассути шакли синтетикӣ “*таъкид мекардам*” тарҷума шудааст. Дар забони англисӣ “*should have warned*” ба парадигмаи сӯғаи шартӣ дохил мешавад, ки дар бораи он поёнтар таваққуф мекунем, вале “*таъкид мекунам*”-и забони тоҷикӣ шакли сӯғаи шартӣ-хоҳишмандӣ аст. Аз тарҷумаи ин мисол бармеояд, ки ҳам субъюнктив II ва ҳам сӯғаи шартӣ забони англисӣ ба забони тоҷикӣ тавассути як шакли сӯға (сӯғаи шартӣ-хоҳишмандӣ) ифода карда мешавад. Дар забони англисӣ бошад, ифодаи шарт ба воситаи шакли субъюнктив II, вале хоҳиш ба воситаи шакли сӯғаи шартӣ сурат мегирад.

Шакли субъюнктив II метавонад дар самти мафъулӣ истифода шавад:

If you had been mixed up with the like of that, you would have put another foot in my house (R.L. Stevenson, p.59-60). – Агар бо ҳар гуна мурдорҳо алоқа карда гардӣ, поят аз хонаи ман канда хоҳад шуд (Р.Л. Стивенсон, с. 62).

Дар ин ҷумла «*had been mixed up*» аз панҷ воҳиди маънодор иборат аст: 1) “*had*”; 2) *be*; 3) *en*; 4) *ed*; 5) *up*.

“*Had*” ва “*en*” шакли перфектӣ месозад. “*Be*” ва “*ed*” шакли мафъулӣ бунёд мекунад. “*Up*” ҳамроҳи феъли “*to mix*” воҳиди луғавии нав месозад.

Шакли аналитикии “*had been mixed up*” ба забони тоҷикӣ тавассути шакли фоилӣ баргардонида шудааст. Таркиби “*алоқа карда гардӣ*” ба назар шакли аналитикӣ менамояд, зеро дар таркиби он феъли “*гардӣ*” мавҷуд аст, ки маънои такрорро ифода мекунад. Феъли “*гардӣ*” аз як ҷониб барои ифодаи маънои категорияи луғавии тарзи амал истифода мешавад ва аз ҷониби дигар, шакли аористи феъл мебошад. Ин феъли ёвар на ба феъли “*had*” ва на ба феъли “*been*” муодил нест.

Аз ин шарҳ бармеояд, ки шакли зикршудаи забони тоҷикӣ як маънои таркиби “*had been mixed up*” – ро ифода мекунад халос, вале бар замми ин шакли тоҷикӣ маъноеро зикр менамояд, ки он дар шакли англисӣ мавҷуд нест ва ин ҳам бошад маънои амали такроршаванда аст.

Сӯғаи дигари ғайримустақили забони англисӣ “*Conditional Mood*” аст, ки ба тоҷикӣ “*сӯғаи шартӣ*” тарҷума мешавад. Ин сӯға соф шакли аналитикӣ дошта, аз феъли ёвари “*should*” ё “*would*” + масдари перфектӣ ё ғайриперфектӣ феъли дигари маънодор таркиб меёбад. Мисол:

1) *If I were you, I should wait until your lab was finished (M. A. Wilson, p. 84).*

2) *If I had waited for one of uncle's horses I should have been too late (Th. Hardy, p.67).*

Дар мисоли якум “*should wait*” шакли сиғаи шартӣ аст, ки аз феъли ёвари “*should*” ва масдари ғайриперфектии феъли “*to wait*” сохта шудааст. Чунин шакл ба амале далолат мекунад, ки он ба амал ё ҳолати дигар (дар мисоли мо were you) ҳамзамон аст.

Дар мисоли дуюм шакли “*should have been*” истифода шудааст, ки он аз феъли ёвари “*should*” ва масдари перфектии феъли нопурраи “*to be*” иборат аст. Чунин шакл ба амал ё ҳолати қаблӣ ё гузашта далолат мекунад.

Сиғаи шартӣ ба амал ё ҳолати ғайривоқеие далолат мекунад, ки ичрои он ба набудани шарту шароити зарурӣ вобаста аст. Чунин шарту шароит тавассути чумлаи пайрави шартӣ, ки бо пайвандики “*if*” сар мешавад, ифодаи худро меёбад. Дар ин чумлаи пайрав феъл-хабар тавассути шакли субъюнктив II ифодаи худро меёбад. Дар мисолҳои болоӣ ба сифати чунин чумлаи пайрав сохторҳои синтаксисии “*if I were you*” ва “*If I had waited for one of uncle’s horses*” истифода шудаанд.

Ин ду мисолро ба забони тоҷикӣ тарҷума мекунем:

- 1) *Агар ман ба ҷои ту мебудам, то ба охир расидани кори лабораторият мунтазир мешудам.*
- 2) *Агар ман ба яке аз аспҳои амакам интизор мешудам, ман хеле дер мемондам.*

Аз тарҷумаи ин мисолҳо аён мешавад, ки шакли ғайриперфектии сиғаи шартии забони англисӣ ба забони тоҷикӣ тавассути шакли грамматикии “*мунтазир мешудам*” баргардонида мешавад. Ин навъ шаклҳоро дар китоби “Забони адабии ҳозираи тоҷик” (қисми 1) ба парадигмаи ҳам категорияи замон [2, с. 293], ҳам категорияи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ [2, с. 280] дохил кардаанд, ки баҳснок аст. Аз ҳамин сабаб дар яке аз сарчашмаҳои ба забонҳои эронӣ бахшидашуда шаклҳои навъи зикршударо ба парадигмаи “сослагательное наклонение” дохил накардаанд [4, с. 441]. Вале як хосияти забони англисиро ба инобат гирифта метавон чунин шакли грамматикиро ба парадигмаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандии забони тоҷикӣ низ дохил кард. Дар забони англисӣ низ шаклҳои навъи “*waited*”-ро дар як сохтори синтаксисӣ чун шакли замони гузаштаи номуайян ва дар муҳити дигари синтаксисӣ ба парадигмаи субъюнктив II дохил мекунад. Муқоиса кунед:

1) *She cooked, and all ate, in the kitchen, where she likewise washed, starched, and ironed clothes on all days of the week except Sundays (J. London, p. 86).*

2) *“Oh Merry,” she said, “I wish you went with us, for we had such fun! (W.S. Maugham, p. 50).*

Дар мисоли якум шаклҳои грамматикии “*cooked*”, “*ate*”, “*washed*”, “*starched*”, “*ironed*” ба амалҳои воқеӣ далолат мекунад ва ба парадигмаи замони гузаштаи сиғаи хабарӣ дохил мешаванд. Вале дар мисоли дуюм шакли грамматикии “*went*” ба амали ғайривоқеӣ далолат мекунад, зеро он ба парадигмаи субъюнктив II дохил мешавад. Аз ин рӯ ҳам дар забони англисӣ, ҳам дар забони тоҷикӣ ин навъ шаклҳо омонимӣ маҳсуб мешаванд. Бинобар он чунин шаклҳоро метавон ҳам ба сиғаи хабарӣ ва ҳам ба сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ дохил кард. Ин ҳодисаи забонӣ, то ҷое, ки муаллифон огоҳӣ доранд, то ҳол дар забоншиносии тоҷикӣ мавриди таҳқиқ қарор нагирифтааст.

Бояд зикр кард, ки сиғаи шартӣ ҳатман дар сарчумлаи чумлаи мураккабе истифода мешавад, ки чумлаи пайраваш шартӣ буда, феъл-хабараш тавассути шакли субъюнктив II ифода мегардад, яъне шартӣ ғайривоқеӣ ва оқибати он тавассути ду шакли сиғаи ғайримустақим сурат мегирад: *субъюнктив II + сиғаи шартӣ*. Онҳо аз рӯи шакл фарқ мекунад. Маънояшон ҳам гуногунанд: яке (субъюнктив II) хоҳиш ё шартӣ ғайривоқеӣ, вале сиғаи шартӣ оқибати ягон шартӣ ғайривоқеиро ифода мекунад. Дар забони тоҷикӣ низ шарт ва хоҳиш дар сохтори як чумла мавқеъ мегиранд ва азбаски он ду маъноро зери як ном муттаҳид мекунад, сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ номида мешавад. Ин сиға тавассути шакли аористи феъл (гирам, ханда кунам) ё шакли замони гузашта ба аористи “*будан*” (гирифта бошам, ханда карда бошам) ё шакли гузаштаи ҳикоягӣ (мегирифтам) ва бо аористи “*будан*” (меҳандида бошам) ва ғайраҳо ифода меёбад.

Пайдост, ки сиғаи шартӣ-хоҳишмандии забони тоҷикӣ низ шакли аналитикӣ доштааст. Мисол:

Дари бахти ту ҳам кушода мешуд, ман ба муроду мақсадам мерасидам (Ҷ. Иқромӣ, с.18).

Дар ин мисол “*кушода мешуд*” шакли аналитикист, ки аз сифати феълии қабляти феъли “*кушодан*” (кушода) ва феъли ёвари “*шудан*” дар шакли тасрифӣ таркиб ёфтааст. Маънои ин шакл шарт аст, “*ба муроду мақсадам мерасидам*” шакли синтетикӣ ибори фразеологист, ки натиҷаи шартӣ дар ҷумлаи пешин ифодашударо зикр менамояд. Дар мисоли “*Ҷ хонда истода бошад, ман ба ӯ халал намерасонам*” (Б. Фирӯз, с. 71) шакли аналитикии “*хонда истода бошад*” мавҷуд аст, ки он ба парадигмаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ дохил мешавад. Ин граммема аз феъли асосӣ дар шакли сифати феълии қабляти, феъли ёвари “*истодан*” ва феъли ёвари “*будан*” таркиб ёфтааст. Феъли “*истодан (истода)*” давомнокии амали “*хондан*”-ро зикр менамояд, феъли “*бошад*” шартро ифода мекунад.

Дар забони тоҷикӣ дигар сиғаҳои ғайримустақим шакли аналитикӣ надоранд.

Дар забони англисӣ боз як намуди сиғаи ғайримустақим мавҷуд аст, ки онро “*Suppositional Mood*” (сиғаи пиндоштӣ) меноманд. Ин сиға ҳам шакли аналитикӣ дорад. Он аз феъли ёвари “*should*”, ки дар ҳамаи шахсу шумораҳо тасриф намешаванд, сохта мешавад. Баъди ин феъли ёвар асоси масдари феъли маънодор истифода мешавад. *He insisted that both the friends should come in (Th. Hardy, p. 54).* – *Ҷ исрор кард, ки ҳарду дӯстон ба дарун дароянд (тарҷумаи муаллифон).*

Дар ин мисол “*should come in*” шакли аналитикист. Феъли ёвари «*should*» ба феъли асосии “*to come in*” маънои тавсияро илова кардааст. Феъли асосӣ маънои луғавӣ дорад ва чун феъл ба амал далолат мекунад, ки ин маънои грамматикӣ ин феъл аст.

Ба забони тоҷикӣ ин шакли аналитикӣ тавассути шакли “*дароянд*” баргардон шудааст, ки он бо таври синтетикӣ сохта шудааст. Ин шакли феълии тоҷикӣ низ тавсияро ифода менамояд.

Сиғаи пиндоштӣ метавонад шакли перфектӣ низ дошта бошад, ки он ба амали қаблӣ далолат мекунад:

He suggested that they should have gone to a movie (W. S. Maugham, p. 114). – *Ҷ изҳор кард, ки онҳо ба кино рафта бошанд даркор (тарҷумаи муаллифон).*

Дар ин ҷо “*should have gone*” шакли аналитикист. Феъли “*should*” гумонро ифода мекунад, феъли “*have*” қаблятро мефаҳмонад, феъли “*gone*” маънои луғавӣ “*рафтан*” – ро дар замони гузашта зикр менамояд. Ба забони тоҷикӣ ин шакл ба воситаи шакли аналитикӣ “*рафта бошад*” баргардонида шудааст, ки он ба сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ далолат мекунад.

Ҳамин тавр, ба ҳулоса омад, ки дар ҳар ду забонҳои муқоисашаванда сиға вучуд дорад, аммо шумораи он дар ду забон яқхела нест. Дар забони англисӣ шаш сиға ва дар забони тоҷикӣ панҷ сиға ба назар мерасад. Таҳлилҳо нишон доданд, ки субъонктив 1 ва 2 дар забони англисӣ дорои ду шакл – синтетикӣ ва аналитикӣ мебошанд. Шакли синтетикӣ субъонктив 1 тавассути масдар шакл мегирад ва шакли аналитикӣ бо ёрии феъли ёвари “*should*” ва масдари ғайриперфектӣ ё перфектӣ сохта шуда, барои ифодаи фармон, майлу хоҳиш, таклифу дархост ва амали фарзӣ хизмат мекунад. Субъонктив 1 ва 2 дар забони тоҷикӣ ба назар намерасанд, аммо субъонктив 1 аз забони англисӣ ба забони тоҷикӣ бо шакли аористи феъли тоҷикӣ баргардон мешавад. Субъонктив 2 тавассути шакли синтетикӣ ду амали ҳамзамон ва шакли аналитикии он амали қаблӣро ифода мекунад. Ҳар ду шакл ба амали ғайривоқеӣ далолат карда, маънои майлу хоҳишро ифода мекунад.

Сиғаи шартӣ ва пиндоштӣ дар ҳар ду забон танҳо шакли аналитикӣ доранд ва бо феъли ёвари “*should*” ё “*would*” (сиғаи шартӣ), “*should*” (сиғаи пиндоштӣ) ва масдари ғайриперфектӣ ё перфектӣ таркиб меёбад. Сиғаи шартӣ бештар амал ё ҳолати ғайривоқеиро далолат карда,

бинобар намудани шарту шароити лозима ба амал ба анҷом намерасад. Сиғаи пиндошти бошад барои ифодаи тавсия, гумон хизмат мекунад. Ҳам сиғаи шартӣ ва ҳам сиғаи пиндошти ба забони тоҷикӣ бо сиғаи шартӣ - хоҳишмандӣ ифода мешаванд. Дар ҷумлаи мураккаб мавқеи сарҷумларо сиғаи шартӣ ва ҷумлаи пайрави шартро субъюнктив 2 иҷро мекунад.

Пайнавишт:

1. Бархударов, Л.С. *Очерки по морфологии современного английского языка* / Л.С. Бархударов. - Москва: Высшая школа, 1975. –156 с.
2. *Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология.* - Душанбе: Ирфон, 1973. – 451 с.
3. *Лингвистический энциклопедический словарь* / Под. ред. В. Н. Ярцевой. – Москва: Советская энциклопедия, 1990. – 686 с.
4. *Опыт историко-типологического исследования иранских языков. Том 2.* – Москва: Наука, 1975. – 476 с.
5. *Смирницкий, А.И. Морфология английского языка./А.И. Смирницкий.* – Москва: Издательство литературы на иностранных языках, 1959. – 440 с.
6. *Усмонов, К. Морфология муқоисавии забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ.* / К. Усмонов. – Хуҷанд: Нури маърифат, 2015. – 230 с.
7. *Ganshina, M.A., Vasilevskaya, N.M. English Grammar* / M.A. Ganshina, N.M. Vasilevskaya. *Ninth edition revised. Higher School Publishing House, 1964.* – 540 p.
8. *Nida E. A. Morphology: the descriptive analysis of words. Ann Arbor. 1946.* – 365p.

Адабиёти бадеӣ:

9. *Войнич, Э.Л. Ғурмағас* / Э.Л. Войнич. - Душанбе: Маориф, 1982. - 320.
10. *Икромӣ, Ҷ. Асарҳои мунтахаб* / Ҷ. Икромӣ. Ҷ. 1. - Душанбе: Адиб, 1989. – 380с.
11. *Стивенсон, Р.Л. Ҷазираи ҷавоҳирот* / Р.Л. Стивенсон. - Сталинобод: Нашириёти давлатии Тоҷикистон, 1952. – 260 с.
12. *Фирӯз, Б. Агар вай мард мебуд ...* / Б. Фирӯз. – Душанбе: Адиб, 1987. - 384 с.
13. *Bronië, Ch. Jane Ere.* - M.: Higher school publisher house, 1953. –218 p.
14. *Byron, G. G. Hebrew Melodies* / G. G. Byron, Nobel Press, 2011, - 54 p.
15. *Dickens, Ch. Martin Chuzzlewit* / Ch. Dickens. - Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1951. – 482 p.
16. *Dreiser, Th. Jennie Gerhardt* / Dreiser, Th. - Moscow,1972. – 358 p.
17. *Galsworthy, J.A. Modern Comedy. Book 2* / J. Galsworthy. - Moscow: Progress Publishers, 1976. – 280 p.
18. *Hardy, Th. Far From the Madding Crowd.*//Th.Hardy. London:Pan Books LTD,1967.– 398 p.
19. *Hemingway, E. A Farewell to Arms* // E. Hemingway. L.: Prosveshenye, 1971. – 264 p.
20. *Hornby, A.S. Oxford Advanced Learner's Dictionary* / A.S. Hornby. Oxford University Press, 1989. – 1578 p.
21. *London, J. Martin Eden* / J. London. - Moscow, 1968. – 434 p.
22. *Maugham, W.S. The Moon and Sixpence*/ W.S. Maugham. - Moscow, 1972. – 180 p.
23. *Stevenson, R.L. Treasure Ireland. Third Edition* / R.L. Stevenson. - Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1963. - 280p.
24. *Voynich, E.L. The Gadfly*/E.L.Voynich.-M.:Foreign Languages Publishing House,1954.– 332 p.
25. *Wilson, M. A. My Brother, My Enemy* / M. A. Wilson – Little Brown, 1952. – 372 p.

Reference literature:

1. Barkhudarov L.S. *Outlines on the Morphology of Modern English.* / L.S. Barkhudarov. - Moscow: Higher School, 1975. – 156 pp.
2. *Tajik Modern Literary Language. Lexicology, Phonetics and Morphology.* - Dushanbe: "Knowledge", 1973, - 451 pp.
3. *Linguistics Encyclopediac Dictionary. Under the editorship of Yartseva V.N.* Moscow: Soviet Encyclopedia, 1990. – 686 pp.
4. *Experience of Historico-Typological Research of Iranian Languages.* – V.2. – Moscow: Science, 1975. – 476 pp.
5. Smirnitsky A.I. *Morphology of the English Language.* / A.I. Smirnitsky. – Moscow: Publishing-House of Literary in Foreign Languages, 1959. – 440 pp.
6. Usmonov, K. *Comparative Morphology of English and Tajik.* / K. Usmonov. – Khujand: Light of Enlightenment, 2015. – 230 pp.
7. Ganshina, M.A., Vasilevskaya, N.M. *English Grammar* / M.A. Ganshina, N.M. Vasilevskaya. The ninth edition, revised. Higher School Publishing House, 1964. – 540 pp.
8. Nida E. A. *Morphology: Descriptive Analysis of Words.* Ann Arbor. 1946. – 365 pp.

Fiction:

9. Voynich I.L. *The Gadfly* / I.L. Voynich. - Dushanbe: Enlightenment, 1982. – 320 pp.
10. Ikromi J. *Selected Works* / J. Ikromi. The 1st edition. - Dushanbe: Man-of-Letter, 1989. – 380 pp.
11. Stevenson, R.L. *Treasure Island* / R.L. Stivenson. - Stalinabad: State publishing-House of Tajikistan, 1952. – 260 pp.
12. Firuz, B. *If he Were a Man ...* / B. Firuz. – Dushanbe: Man-of-Letters, 1987. - 384 pp.
13. Brontë, Ch. *Jane Ere.* - M.: Higher School Publishing- House, 1953. –218 pp.
14. Byron, G. G. *Hebrew Melodies* / G. G. Byron, Nobel Press, 2011, - 54 pp.
15. Dickens, Ch. *Martin Chuzzlewit* / Ch. Dickens. - M.: Foreign Languages Publishing House, 1951. – 482 pp.
16. Dreiser, Th. *Jennie Gerhardt* / Dreiser, Th. - Moscow, 1972. -358 pp.
17. Galsworthy, J.A. *Modern Comedy. Book 2* / J. Galsworthy. -M.: Progress Publishers, 1976. – 280 pp.
18. Hardy, Th. *Far From the Madding Crowd.* // Th. Hardy. London: Pan Books LTD, 1967. – 398 pp.
19. Hemingway, E. *A Farewell to Arms* // E. Hemingway. L.: Enlightenment, 1971. – 264 pp.
20. Hornby, A.S. *Oxford Advanced Learner's Dictionary* / A.S. Hornby. Oxford University Press, 1989. – 1578 pp.
21. London, J. *Martin Eden* / J. London. - M., 1968. – 434 pp.
22. Maugham, W.S. *The Moon and Sixpence* / W.S. Maugham. - M., 1972. – 180 pp.
23. Stevenson, R.L. *Treasure Ireland. The third edition* / R.L. Stevenson. - Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1963. – 280 pp.
24. Voynich, E.L. *The Gadfly* / E.L. Voynich. - Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1954. – 332 pp.
25. Wilson, M. A. *My Brother, My Enemy* / M. A. Wilson – Little Brown, 1952. – 372 pp.

УДК 80

DOI 10.24412/2413-2004-2022-1-112-118

**МУНОСИБАТҲОИ ҲАМЗАМОНИ
ДАР ҶУМЛАИ МУРАККАБИ
ТОБЕЪ БО ПАЙРАВИ МУБТАДО
ВА ПУРКУНАНДА ДАР ЗАБОНҲОИ
АНГЛИСӢ ВА ТОҶИКӢ**

Ҷӯраева Мунзифа Негматовна,
докторант (PhD)- и кафедраи фонетика
ва лексикологияи забони англисии МДТ
«ДДХ ба номи акад. Б.Ғафуров»
(Тоҷикистон, Хучанд)

**ОТНОШЕНИЯ ОДНОВРЕМЕННОСТИ
В СЛОЖНОПОДЧИНЕННЫХ
ПРЕДЛОЖЕНИЯХ С ПРИДАТОЧНЫМИ
ПОДЛЕЖАЩЕГО И ДОПОЛНЕНИЯ В
АНГЛИЙСКОМ И ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ**

Джураева Мунзифа Негматовна,
докторант (PhD) кафедры фонетики
и лексикологии английского языка ГОУ
«ХГУ им. акад. Б. Гафурова»
(Таджикистан, Худжанд)

**EXPRESSION OF SIMULTANEOUS
RELATIONS IN COMPLEX SENTENCES
WITH SUBORDINATE CLAUSES OF
SUBJECT AND OBJECT IN
ENGLISH AND TAJIK LANGUAGES**

Juraeva Munzifa Negmatovna, Doctoral student
(PhD) of the department of English language
phonetics and lexicology under SEI «KhSU
named after acad. B. Gafurov» (Tajikistan,
Khujand) **E-MAIL:** mary-k-93@mail.ru

Калидвожаҳо: муносибатҳои ҳамзамонӣ, муносибатҳои ҳамзамонии ҷузъӣ, муносибатҳои ҳамзамонии кулӣ, ҷумлаҳои мураккаб, ҷумлаҳои пайрав, замон, шаклҳои худудию замонӣ

Муносибатҳои замонии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави мубтадо ва пуркунанда дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ таҳлил шудааст. Зикр шудааст, ки дар ҳолати ҳамзамонии кулӣ дар забони англисӣ ҳам дар сарҷумла ва ҳам дар ҷумлаи пайрав феъл дар замони гузаштаи номуайян- Past Indefinite низ меояд. Дар ҳолати ҳамзамонии ҷузъӣ амали ҷумлаи пайрав назар ба амали сарҷумла давомноктар мебошад ва барои ифодаи он феълҳои бохӯдуд истифода мешаванд. Маълум гаист, ки дар забони англисӣ дар ҷумлаҳои пайрави мубтадо беитар муносибатҳои ҳамзамонӣ дар ҷумлаҳои сарҷумлаи он бо ҷумлаи пайрав ба воситаи пайвандаки “that” алоқаманд гаштаанд, беитар ба назар мерасад. Собит гардидааст, ки дар ҳар ду забон ҳам дар ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва ҳам ҷумлаҳои пайрави пуркунанда беитар муносибати ҳамзамонии ҷузъӣ дида мешавад, ки дар он амали сарҷумла яққарата, кӯтоҳмуддат ва амали ҷумлаи пайрав бошад давомдор ва дарозмуддат аст.

Ключевые слова: отношения одновременности, отношения частичной одновременности, отношения полной одновременности, сложные предложения, придаточные предложения, время, видо-временные формы

Анализируются временные отношения в сложноподчиненных предложениях с придаточными подлежащего и дополнения в английском и таджикском языках. Выявлено, что в отношениях полной одновременности в английском языке и в главном и в придаточных предложениях глагол употребляется в Past Indefinite tense. В отношениях частичной одновременности действия в придаточном предложении, действие в главном предложении является более продолженным и для его выражения употребляются неопределенные глаголы. В результате анализа фактологического материала установлено, что в английском языке одновременные отношения наблюдаются в основном в придаточных предложениях подлежащего, которые вводятся союзом “that”. Установлено, что в обоих языках в придаточном предложении подлежащего и в

придаточном предложении дополнения встречаются отношения частичной одновременности, при которых действие главного предложения является кратким, однократным, а действие придаточного предложения – продолженным.

Key-words: *simultaneous relations, relations of partial simultaneity, relations of full simultaneity, complex sentences, subordinate clauses, tense, tense-aspect forms*

The article presents an analysis of simultaneous relations in complex sentences with subordinate clauses of subject or object in English and Tajik. It has been cleared out that in the relations of full simultaneity in English the verb in principle and subordinate clauses is used in Past Indefinite Tense. In the relations of partial simultaneity of actions that one of the principal clause is more continuous and unlimited verbs are used for its expression. The results of the analysis showed that in English simultaneous relations are observed mainly in subordinate clauses of subject being introduced by dint of the conjunction “that”. It is established that in both languages the relations of partial simultaneity are occurred, here with, the action of the principal clause is short, seme a factive and that one of the subordinate clause is continuous.

Муносибатҳои замонӣ яке аз масъалаҳои мубрами грамматикаи муосир ба ҳисоб рафта, дар қисмати синтаксис мавриди таҳлил қарор мегирад. Муносибатҳои замонӣ дар ҳамаи намудҳои ҷумла, ки ду ё зиёда предикатсияро доро мебошанд, аз қабili ҷумлаҳои сода бо хабарҳои чида, созмонҳои синтаксисӣ бо масдар, сифати феълӣ, герундий, инчунин ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ва пайваст ба назар мерасанд.

Масъалаи муносибатҳои замонӣ дар ҷумла дар ҳамбастагӣ бо категорияи ҳудуд ва замон аз тарафи забоншиносони ҳам хоричӣ ва ҳам дохилӣ тадқиқ шудааст.

Дар забоншиносии англисӣ дар таҳқиқи масъалаи мавриди назар М.Ю. Рябова [8] В.В. Иванова [3] ва Н.А. Кобрин [4] саҳми арзанда гузоштаанд. Дар забоншиносии тоҷик бошад, дар асарҳои Ш.Рустамов [7], Д.Тоҷиев [9], М.Н. Неъматуллоева [6] оид ба масъалаи ҳамзамонӣ корҳои илмӣ-тадқиқотӣ бурда шудааст.

Дар мақолаи мазкур муносибати ҳамзамонӣ дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва пурқунанда дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ мавриди тадқиқот қарор гирифтааст.

Муносибатҳои замонӣ-сохтори асосии категориалӣ маҳсуб ёфта, замонро дар ҷумла ифода мекунад. Муносибатҳои замонӣ ду ҳел мешавад: ҳамзамонӣ ва гуногунзамонӣ.

Профессор Ш.Рустамов бар он назар аст, ки муносибати замонӣ дар байни амалҳои ҷумлаи содаи таркиби ҷумлаҳои мураккаб чунин муносибатест, ки замони воқеъшавии амалҳои дохили ҷумларо дар ду намуди муносибати замонӣ-ҳамзамонӣ ва пайиҳамзамонӣ нишон медиҳад. Муносибатҳои ҳамзамонӣ дар як вақт, як лаҳза воқеъ гардидани амалу ҳолатро ифода мекунад. [7,25]

Англисшинос М.Ю. Рябова низ қайд мекунад, ки муносибатҳои замонӣ ду намудро дороанд. Вай муносибатҳои замонири ба ҳамзамонӣ ва пайиҳамзамонӣ ҷудо намудааст, ки дар навбати худ ҳамзамонӣ ҷузъӣ ва кулӣ мешавад. Гуногунзамонӣ бошад, аз пайиҳамзамонӣ ва қабليات иборат аст. [8,53]

Ба андешаи М.Н. Нематуллоева ҳамзамонӣ чунин вазъияти муносибати амал мебошад, ки дар он як амал бо амали дигар дар як вақт ба вуқӯъ пайваста, ҳамзамон арзи ҳастӣ дорад. [5,27]

Хулоса, муносибатҳои замонӣ чунин муносибате ҳастанд, ки дар сохторҳои ҷумлаҳои гуногун, ки якчанд амал доранд, ба мушоҳида мерасанд, тавассути шаклҳои худудию замонии феъл ва пайвандакҳо ифода ёфта, дорои ду намуд - ҳамзамонӣ ва гуногунзамонӣ мебошанд.

Чи тавре ки зикр гардид, муносибатҳои ҳамзамонӣ ба ду зергурӯҳ тақсим мешаванд: ҳамзамонии чузъӣ ва куллий. Ҳамзамонии чузъӣ дар вақте дида мешавад, ки сарҷумла бо амали ҷумлаи пайрав дар лаҳзаҳои гуногуни вақти амали сарҷумла ба вуқӯъ мепайванданд. Ҳамзамонии куллий вақте дида мешавад, ки амали сарҷумла бо амали ҷумлаи пайрав дар як вақти муайян мегузарад.

Мисол: Вақте ки аз пеш ҳаммоми тӯқумдӯзӣ мегузаштааст, аз гӯлаҳи ҳаммом садо мебаромадааст. [15,25]

George Merry was standing at the door spitting over some bad tasted medicine. [10,22].

Дар ҷумлаи аввал пайвандаки “**вақте ки**” дар ҷумлаи пайрав истифода шудааст. Феъл-предикатҳои “**мегузаштааст**” ва “**мебаромадааст**” амалҳои ифода мекунанд, ки дар як вақт ба вуқӯъ пайвастанд, синхронӣ, яъне ҳамзамон иҷро шудаанд ва муносибати ҳамзамонии куллиро ифода менамоянд.

Дар ҷумлаи англисӣ низ муносибати ҳамзамонии куллий дида мешавад, зеро “**was standing**” амали давомдорро ифода намуда, “**spitting**” низ давоми ҷумлаи содаи аввал ба ҳисоб рафта, амали давомдор мебошад. Муносибати ҳамзамонӣ ифодагари дар як лаҳзаи вақт ба вуқӯъ пайвастанӣ ду амал мебошад.

Акнун муносибати ҳамзамониро дар ҷумлаи пайрави мубтадо ва пурқунанда дида мебароем. Ҷумлаи пайрави мубтадо аз рӯи шакл ва маъно ҷумлаи содаест, ки дар забони англисӣ тавассути пайвандакҳои *if, whether, that*, ҷонишинҳои *who, what, which*, зарфҳои *why, where, how, when* ба сарҷумла алоқаманд мегардад. Дар забони тоҷикӣ бошад, ҷумлаи пайрав ба сарҷумла тавассути пайвандаки “**ки**” алоқаманд мешавад.

Дар ҷумлаҳои пайрави мубтадо мумкин аст муносибати ҳамзамонӣ мавҷуд бошад, яъне амали ҷумлаи пайрав метавонад бо амали сарҷумла ҳамзамон бошад, яъне, баробар ба вуқӯъ пайвандад.

Мисол: ... what I believed in I wished to behold. [12,67]

Дар мисоли дар боло овардашуда феъли сарҷумла “**believed**” яъне “**боварӣ дорам**”, ва феъли ҷумлаи пайрав “**wished**”, “**орзумдам**” муносибати куллиро ифода карда истодаанд.

Дар забони тоҷикӣ ҷумлаи пайрави мубтадо бо сарҷумла ба воситаи пайвандаки *ки* алоқаманд шуда, ба саволи *чӣ ё кӣ* ҷавоб мешавад. Дар ҷумлаи пайрави мубтадо сарҷумла танҳо зоҳиршавии аломатро мефаҳмонад, вале соҳиби аломат дар ҷумлаи пайрав ифода меёбад:

Мисол: Дар ин ҷо сухан дар бораи салаватхонаҳои ҳаррӯза меравад, ки баъзе онҳо дар мадрасаи Мири Араб буданд. [14,196].

Амали ҷумлаи пайрав метавонад бо амали сарҷумла ҳамзамон бошад, яъне баробар ба вуқӯъ пайвандад. Дар баъзе ҳолатҳо амали ҷумлаи пайрав метавонад амали сарҷумларо пайравӣ кунад.

Дар ҳолати ҳамзамонии куллий дар забони англисӣ чунин шаклҳои худудию замони феъл истифода бурда мешаванд: дар сарҷумла феъл дар шакли замони гузаштаи номуайян- Past Indefinite ва дар ҷумлаҳои пайрав низ феъл дар шакли замони гузаштаи номуайян Past Indefinite меояд:

Мисол: What was unwholesome to him he regarded as unfit for anybody. [10,8]

Ҷумлаи пайрави мубтадо аксаран дар аввали ҷумла меояд. Дар баъзе мавридҳо он метавонад пас аз сарҷумла ояд. Дар ин ҳолат мубтадои сарҷумла тавассути ҷонишини “**it**” ифода мегардад:

Мисол: It was very possible he fancied himself that he was working there indeed. [13, 127].

Ҷумлаи болоӣ ҷумлаи пайрави мубтадо мебошад, ки дар он сарҷумла “**It was very possible he fancied himself**” дар аввали ҷумла омада, ҷумлаи пайрав бошад, “**that he was working there indeed**” пас аз сарҷумла омадааст. Мубтадои сарҷумла бо ҷонишини “**It**” ифода ёфтааст.

Дар ин навъи ҷумлаҳои пайрав низ муносибати ҳамзамонӣ тавассути шаклҳои феълӣ дар замони Past Indefinite ифода мешавад. Таҳлили мисолҳои ҷамъоварда собит менамояд,

ки дар забони англисӣ ҳам дар сарҷумла ва ҳам дар ҷумлаи пайрав асосан замони гузаштаи номуайян Past Indefinite истифода бурда мешавад:

Мисол: ...it was the first break in the perfect ease and harmony that reigned between them on this ideal holiday. [12,24].

Дар ҷумлаи боло амали сарҷумла “*was break*” ва амали ҷумлаи пайрав “*reigned*” дар замони гузаштаи номуайян Past Indefinite истифода бурда шудааст.

Дар ҳолати ҳамзамонии ҷузъӣ амали ҷумлаи пайрав назар ба амали сарҷумла давомноктар мебошад. Барои ифодаи амали давомдор бештар феълҳои боҳудуд истифода мешаванд:

Мисол: It was just at this time that Gandalf reappeared after his long absence. [11,89]

It was not until even the dusty cloud was no longer to be seen, that the gathers dispersed. [13,58]

Дар ҷумлаи пайрави мубтадои аввал “*Gandalf reappeared*” ва дар ҷумлаи дуум “*cloud was no longer to be seen*” ҳамзамонии ҷузъӣ ба назар мерасад ва феълҳои боҳудуд буда, ҳолати ҳамзамонии ҷузъиро ифода мекунад.

Дар натиҷаи таҳлили мисолҳои боло ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки дар забони англисӣ дар ҷумлаҳои пайрави мубтадо бештар муносибатҳои ҳамзамонии ҷузъӣ дар он ҷумлаҳое, ки дар сарҷумлаи он ҷонишини “*it*” истифода бурда шудааст, ба назар мерасад.

Дар ҷумлаи пайрави мубтадои забони тоҷикӣ низ муносибатҳои ҳамзамонии ҷузъӣ ва кулӣ дида мешаванд ва онҳо тавассути шаклҳои гуногуни худудию замонии феъл ифода мегарданд.

Дар ҷумлаи пайрави зерин замони гузаштаи наздик ва дар ҷумлаи пайрав замони гузаштаи ҳикоягӣ истифода бурда шудааст:

Мисол: Маълум буд, ки ӯ дар ин кори бемехнат ҳам сиёҳбахт буда, кораш пеш намерафт. [15,30].

Дар ҷумлаи пайрави зерин ҳам дар сарҷумла ва ҳам дар ҷумлаи пайрав замони гузаштаи ҳикоягӣ истифода бурда шудааст:

Меғуфтанд, ки дар хунари ҷўбтарошӣ ва кандакорӣ дар Бухоро ҳам монандаш кам ёфт мешуд. [15, 38].

Ҳамин тариқ, дар забони тоҷикӣ шаклҳои феъли замони гузаштаи наздик ва замони гузаштаи ҳикоягӣ барои ифодаи муносибати ҳамзамонӣ истифода бурда мешаванд.

Дар забони англисӣ ҷумлаи пайрави пуркунанда ба хабари сарҷумла ё ҷумлаи пайрави дигаре тобеъ шуда, ба он чун объекти бевосита ё бавосита хизмат мекунад. [6,45]. Он бо хабари сарҷумла ё ҷумлаи пайрави дигар бо ёрии яке аз пайвандакҳои навъи *that, least, it*, ҷонишинҳои *who, which, what*, зарфҳои *why, where, when, how* ё бе ягон восита, тавассути оҳанги гуфтор алоқаманд мегардад. Дар забони тоҷикӣ одатан сарҷумла ва ҷумлаи пайрав бо пайвандаки “ки” пайваст мешавад.

Мисол: Emma soon saw that her companion was not in the happiest humour. [11,51].

I didn't understand that it was really you speaking until near the end. [12,152].

Ман мехостам, ки маънии пурраи ҳамаи байтҳоеро, ки медонистам, фаҳмида гирам. [15,93].

Дар ҷумлаҳои пайрави пуркунанда дар ҳар ду забон муносибатҳои ҳамзамонӣ мавҷуд аст, ки он низ дар ду навъ муносибат: ҳамзамонии кулӣ ва ҳамзамонии ҷузъӣ воমেҳӯрад. Дар забони англисӣ ҳангоми ҳамзамонии кулӣ дар сарҷумла ва ҷумлаи пайрав чунин шаклҳои худудию замонии феъл истифода бурда мешаванд.

• Хабарии сарҷумла ва ҷумлаи пайрав дар шакли замони Past Indefinite ифода шуда метавонад:

He saw that the man turned in the saddle. [11, 234]

She hardly knew how to suppose that she could be an object of admiration to so great a man [11,21].

• Сарчумлаи хабар тавассути феъл дар замони Past Indefinite ва дар чумлаи пайрав ба воситаи замони гузаштаи давомдор (Past Continuous) ифода шудааст:

Мисол: Mrs. Hurst, running away told us that you were coming out. [11,22].

I had not the smallest doubt that you were telling falsehoods, she answered quietly. [14, 168]

I became aware that someone was handing me; lifting me up and supporting me in a sitting posture. [12,29].

Дар чумлаҳои боло хабарҳои сарчумлаҳо “**told, had not, became aware**” буда, хабари чумлаҳои пайрав “**were coming out, were telling, was handing**” мебошад ва дар як вақт ба вуқӯъ пайвастанд.

Дар ҳолати ҳамзамонии чузъӣ низ шаклҳои гуногуни худудию замонии феъл дар чумлаи пайрав истифода бурда шудааст. Дар вазъияти ҳамзамонии чузъӣ амали сарчумла нисбат ба амали чумлаи пайрав кӯтоҳмуддаттар мешавад.

• Дар ҳамзамонии чузъӣ амали сарчумла ва чумлаи пайрав метавонад бо шакли феълии замони гузашта ифода ёбад. Ба сифати хабари сарчумла феъли бохӯдуд дар замони гузаштаи номуайян, ки амали якқарата ва анҷомёфтаре ифода мекунад, истифода бурда мешавад. Дар чумлаи пайрав бошад, хабар тавассути феъли беҳӯдуд дар замони гузаштаи номуайян истифода бурда мешавад. Дар чумлаи зер амали сарчумла **said** бо амали чумлаи пайрав **lived** дар замони гузаштаи Past Indefinite tense номуайян ифода карда мешавад.

Мисол: He then said she was the daughter of a French opera- dancer, Celine Varens and lived with her. [11,124]

Дар забони тоҷикӣ бошад замони гузаштаи наздик истифода бурда шудааст:

Баъд аз ним соат ӯ дид, ки модар аз вазнинии бор қадаш ҳам бо дили қавӣ ва ором дар таги дарвозаи фабрика истода буд.[15,21].

Дар ҳолати ҳамзамонии чузъӣ низ шаклҳои гуногуни худудию замонии феъл дар чумлаи пайрав истифода бурда шудааст. Дар вазъияти ҳамзамонии чузъӣ амали сарчумла нисбат ба амали чумлаи пайрав кӯтоҳмуддаттар мешавад.

Дар ҳолати дигар, яъне дар ҳамзамонии чузъӣ хабар дар сарчумла тавассути феъли бохӯдуд дар забони гузаштаи номуайян- Past Indefinite, ки амали якқарата ва анҷомёфтаре ифода мекунад, истифода бурда мешавад. Дар чумлаи пайрав бошад хабар тавассути ҳам феъли бохӯдуд ва ё беҳӯдуд дар замони гузаштаи давомдор- Past Continuous ифода шуда, амали давомнокро мефаҳмонад:

Here they were interrupted by Lady Catherine, who watched what they were talking of. [11,72].

Elizabeth saw what he was doing, and at the first convenient pause turned to him with an arch smile, and said [11,71].

Дар чумлаи аввал **were interrupted** ва дар чумлаи дуюм **saw** дар замони гузаштаи Past Indefinite истифода шудааст ва **watched** ва **was doing** дар замони гузаштаи номуайян ва давомдор Past Indefinite ва Past Continuous барои ифодаи ҳамзамонии чузъӣ истифода бурда шудааст.

Дар забони тоҷикӣ чумлаи пайрави пурқунанда барои эзоҳи сарчумла омада, маънои онро аз ҷиҳати объекти амал пурра мекунад. Вобаста ба ҳамин чумлаҳои пайрави пурқунанда ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешаванд:

1) чумлаи пайрави пурқунанда, ки барои пурра намудани хабари сарчумла меоянд:
Падарам музди хизмати созандагонро дода, онҳоро гусел мекард, ман аз ӯ хоҳиш

кардам, ки созандагонро ба рафтани намонад, чунки онҳо ба ман бисёр хуш омада буданд [14,с.16].

Ҷумлаи пайрави пуркунанда ба чунин сарҷумла тобеъ шуда меояд, ки хабари он ба зикри объекти амал эҳтиёҷ дорад. Чунончи, дар ҷумлаи «**Ман аз ӯ хохиш кардам**» хабари «**хохиш кардам**» аз ҷиҳати маъно нопурра ва эзоҳталаб аст, онро аъзои пайрави пуркунанда ва ё ҷумлаи пайрави пуркунанда пурра мекунад.

2) ҷумлаҳои пайрави пуркунанда, ки барои эзоҳ додан ва кушодани мазмуни аъзои пайрави пуркунандаи бо ҷонишинҳои ишоратӣ ифодаёфтаи сарҷумла истифода бурда мешаванд: **Ҳар ду инҳо маслиҳат кардаанд, ки ман имрӯз ба инҳо ҳалвои равшани гирифта диҳам** [14,с.24].

Дар ин ҷумла мазмуни сарҷумла “**маслиҳат**”- ро ҷумлаи пайрав эзоҳ медиҳад.

Барои ифодаи муносибатҳои ҳамзамонӣ шаклҳои гуногуни худудию замони феъл истифода бурда мешаванд:

ЗГҲ+ЗГҲ: Ман мехостам, ки маънии пурраи хамаи байтҳоеро, ки медонистам ё мешунидам, фаҳмида гирам.

ЗГН+ЗГН: Мо ба деҳаи Болои Рӯд расида дидем, ки дар он ҷо бачои он деҳаи ободе, ки то дирӯз буд, як харобаи ваҳшатоваре пайдо шудааст [15,с.386].

ЗГНақлӣ+ЗГНақлӣ: Падарам гуфт, ки навозандагон хуб навохта истодаанд ва онҳо ба ман низ бисёр хуш омадаанд [15,с.16].

Дар ҷумлаи боло феъли “**кард**” дар ЗГН буда, амали яккартаре ифода мекунад, феъли ҷумлаи пайрав “**истодаанд**” дар забони тоҷикӣ амали давомдор буда, бо ЗГНақлӣ ифода шуда, муносибати ҳамзамониро нишон медиҳад.

Хулоса, муносибатҳои замонӣ дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ яке аз муаммоҳои рӯзмарраи забоншиносӣ мебошад. Муносибатҳои замонӣ ба ҳамзамонӣ ва гуногунзамонӣ ҷудо шуда, дар ҷумла ба воситаи пайвандакҳо, мувофиқати замонию худудии феъл-предикатҳо ифода мегарданд. Ҳамзамонӣ бошад, ба кулӣ ва ҷузъӣ ҷудо мешавад. Ҷумлаҳои пайрави пуркунанда ва мубтадо ҷумлаҳои пайрави серистеъмолтарин махсуб ёфта, дар ҳар ду забон ҳам барои ифодаи муносибати ҳамзамонӣ истифода бурда мешаванд. Таҳлили мисолҳо нишон дод, дар ҳар ду забон ҳам дар ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва ҳам дар ҷумлаҳои пайрави пуркунанда бештар муносибати ҳамзамонии ҷузъӣ дида мешавад, ки дар он амали сарҷумла яккарата, кӯтоҳмуддат ва амали ҷумлаи пайрав бошад, давомдор ва дарозмуддат аст.

Дар забони англисӣ дар ҷумлаҳои пайрави мубтадо муносибатҳои ҳамзамонӣ дар ҷумлаҳои, ки сарҷумлаи он бо ҷумлаи пайрав ба воситаи ҷонишини “that” алоқаманданд, бештар ба назар мерасад.

Ихтисораҳо:

ЗГН- замони гузаштаи наздик; ЗГҲ- замони гузаштаи ҳикоягӣ; ЗГНақлӣ- замони гузаштаи нақлӣ

Пайнавишт:

1. *Блох М.Я. Высшая школа. Теоретические основы грамматики: учебник/ М.Я. Блох. - 4-е изд., испр. – Москва, 2004. – 239 с.*
2. *Бархударов Л.С, Поченсов Г.В. Сложноподчиненные предложения в английском языке. – Москва : Высшая школа, 1981.- 264 с.*
3. *Иванова В.В. Теоретическая грамматика современного английского языка: учебник.- Москва: Высшая школа, 1981.- 285 с.*

4. Кобринa Н.А., Коршеева Е.А. Грамматика английского языка: учебник- Санкт-Петербург, 1999.- 355 с.
5. Нематуллоева М.Н. Типология выражения таксисных отношений. - Душанбе: Ирфон, 2001.-132 с.
6. Усмонов К.У. Назарияи грамматикаи забони англисӣ. - Хуҷанд, 2009. – 100 с.
7. Рустамов Ш. Ҷумлаҳои мураккаб бо пайрави сабаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1968.- 118 с.
8. Рябова М.Ю. Временная референция в английском языке: дисс... д-ра филол. наук. – Кемерово, 2004.- 352 с.
9. Тоҷиев Д.Т. Воситаҳои алоқаи ҷумлаҳои мураккаби тоҷиб дар забони адабии тоҷик.- Душанбе: Дониш, 1967.- 156 с.

Адабиёти бадеӣ:

10. Austen Jane. *Pride and Prejudice*. Oxford University press, 1995 - 102 pp.
11. Bronte Charlotte. *Jane Eyre*- Moscow, 1965. - 124 pp.
12. Dickens Ch. *Adventures of Oliver Twist*. – Moscow, 1949. - 327 pp.
13. Tolkien J.R.R. *The Lord of Rings. All parts*- Islamabad, Pakistan, 1967. - 352 pp.
14. Айни С.Ёддоштҳо, қисми I, Сталинобод: Нашириёти давлатии Тоҷикистон, 1950. – 352 с.
15. Чалил Р. Маъвои дил. - Душанбе: Дониш, 1983.- 386 с.

Reference literature:

1. Blokh M. Ya. *Theoretical Grounds of Grammar: manual // M. Ya. Blokh. The 4-th edition, revised*. – M.:, 2004. – 239 pp.
2. Barhudarov L. S., Pochensov G. V. *Complex Sentences in the English Language*. – M.: Higher School; 1981. – 264 pp.
3. Ivanova V. V. *Theoretical Grammar of Modern English: manual*. – M: Higher School, 1981. – 285 pp.
4. Kobrina N. A., Korsheyeva Ye. A. *Grammar of the English Language: manual*. – Spb., 1999. – 355 pp.
5. Negmatullayeva M. N. *Typology of Taxis Relations Expression*. Dushanbe: Cognition, 2001. – 132 pp.
6. Usmonov K. U. *Theoretical Grammar of the English Language*. – Khujand, 2009. – 100 pp.
7. Rustamov Sh. *Complex Sentences with Subordinate Clauses of Cause in Modern Tajik Literary Language*. Dushanbe: Knowledge, 1968. – 118 pp.
8. Ryabova M. Yu. *Temporal Reference in the English Language. Doctoral dissertation in philology*. Kemerovo, 2004. – 352 pp.
9. Tojiyev D. T. *Relations between Principal and Subordinate Clauses in Complex Sentence in the Tajik Literary Language*. Dushanbe: Knowledge, 1967. – 156 pp.

Fiction:

10. Austen Jane. *Pride and Prejudice*. Oxford University press, 1995. - 102 pp.
11. Bronte Charlotte. *Jane Eyre*- Moscow, 1965. - 124 pp.
12. Dickens Ch. *Adventures of Oliver Twist*. – Moscow, 1949 - 327 pp.
13. Tolkien J.R.R. *The Lord of rings. All parts*- Islamabad, Pakistan, 1967. - 352 pp.
14. Aini, S. *Reminiscences*. – P.I. – Stalinabad: Tajik State Publishing-House, 1950. – 352 pp.
15. Jalil. P. *The Voice of Heart*. – Dushanbe: Knowledge, 1983. – 386 pp.

**10 02 22 ЯЗЫКИ НАРОДОВ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН ЕВРОПЫ, АЗИИ,
АФРИКИ, АБОРИГЕНОВ АМЕРИКИ И АВСТРАЛИИ**
**10 02 22 LANGUAGES OF FOREIGN COUNTRIES PEOPLES OF EUROPE,
ASIA, AFRICA, NATIVES OF AMERICA AND AUSTRALIA**

УДК 80

DOI 10.24412/2413-2004-2022-1-119-125

**МУҚОИСАИ ШАКЛҲОИ
НАҚЛИИ ЗАМОНИ
ГУЗАШТАИ ФЕЪЛИ ЗАБОНИ
ТОЧИКӢ ВА ЯҒНОБИ**

Самадов Рамазонӣ Саидназарович,
докторант Ph.D-и кафедраи забони
точикӣ, МДТ “ДДХ ба номи акад.
Б.Гафуров” (Тоҷикистон, Хуҷанд)

**СРАВНЕНИЕ
ПОВЕСТВОВАТЕЛЬНЫХ ФОРМ
ПРОШЕДШЕГО ВРЕМЕНИ
ТАДЖИКСКИХ И ЯГНОБСКИХ ГЛАГОЛОВ**

Самадов Рамазони Саидназарович,
докторант PhD кафедры таджикского
языка ГОУ «ХГУ им. акад. Б. Гафурова»
(Таджикистан, Худжанд)

**COMPARISON OF THE
NARRATIVE FORMS OF
THE PAST TENSE OF TAJIK
AND YAGNOBIAN VERBS**

Samadov Ramazoni Saidnazarovich, Doctoral
student (PhD) of the department of the Tajik
language under the State Educational
Institution (SEI) “KhSU named after. acad. B.
Gafurov” (Tajikistan, Khujand),
E-MAIL: rahmon.rahim@bk.ru

Калидвожаҳо: забони ягнобӣ, забони тоҷикӣ, шаклҳои нақлиӣ феъл, гузаштаи дури нақлӣ, аугмент, замони гузаштаи ҳикоягии нақлӣ, гузаштаи дури давомдор, феълҳои ғридиҳанда

Роҳҳои сохта шудани шаклҳои нақлиӣ феъл дар забонҳои тоҷикӣ ва ягнобӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Таъкид гардидааст, ки роҷеъ ба ин масъала то кунун тадқиқоти алоҳида сурат нагирифтааст. Шаклҳои замони гузаштаи нақлиӣ сода, ҳикоягии нақлӣ, дури нақлӣ ва дури давомдори (муайян) нақлӣ дар забонҳои мазкур мавриди муқоиса қарор дода шуда, хусусиятҳои сохтори онҳо дар муқоиса бо ҳамдигар ошкор сохта шудаанд. Муаллиф аз таҳлил ба хулосае омадааст, ки имконияти истифодаи шаклҳои нақлиӣ феъл нисбат ба забони ягнобӣ дар забони тоҷикӣ васеъ буда, шакли ҳикоягии нақлӣ дар забони ягнобӣ ба чашм намерасад. Шаклҳои боқимонда дар забонҳои мавриди таҳлил бо баъзе хусусиятҳои онҳо аз ҳамдигар фарқ мекунад.

Ключевые слова: ягнобский язык, таджикский язык, совершенные глагольные формы, совершенное преждепрошедшее время, аугмент, повествовательно-совершенное прошедшее время, совершенное прошедшее время, вспомогательные глаголы

Проанализированы способы построения совершенных форм глагола в таджикском и ягнобском языках. Подчеркивается, что данная проблема до сих пор не становилась объектом отдельного исследования. Проведено сопоставление форм простого повествовательного глагола прошедшего времени, простого прошедшего времени глагола изъявительного наклонения, простого совершенного времени глагола, а также формы продолженного прошедшего времени глагола в указанных языках. Выявлены их структурные особенности в сравнительном плане. Анализ показывает, что возможности

употребления перфектных форм глагола в таджикском языке значительно шире, чем в ягнобском языке, а определенная перфектная форма глагола в ягнобском языке не встречается. Остальные формы глагола в анализируемых языках отличаются друг от друга некоторыми специфическими особенностями.

Key-words: *Yagnobian language, Tajik language, Perfect verbal forms, Past Perfect tense, augment, narrative Perfect tense, Pre-Past Perfect tense, auxiliary verbs*

The article presents an analysis of the ways of building perfect forms of the verb in Tajik and Yagnobian languages. It is underscored that the given problem has not been an object of a separate research up to nowadays. The author conducts an analysis of the forms of simple narrative verb in the Past Tense, Simple Past of the verb in the indicative mood, Simple Past Perfect of the verb; the forms of the verb in the Past Continuous Tense in the languages mentioned. Their structural peculiarities in comparative aspect are elicited. The analysis shows that the potentialities of perfect verb forms usage in the Tajik language are much broader than in the Yagnobian language and the definite perfect form of the verb doesn't occur in Yagnobian. The rest forms of the verb in the analyzed languages differ from one another with certain specific peculiarities.

Таҳқиқи муқоисавии забонҳои эронӣ аз ҷумлаи масоили проблемавии илми эроншиносӣ ба шумор меравад. Агар дар заминаи забонҳои ба ҳам хеш тадқиқот сурат бигирад, муҳимияти бештарро қасб менамояд, зеро чунин баррасӣ имконият медиҳад, ки умумият ва тафовути забонҳои тадқиқшаванда дар дастури онҳо мушаххас гардад. Профессор З. Мухторов таъя ба андешаи профессор В.С. Расторгуева матлаби зеро баён намудааст: “Маводи фаровони илмиву назарие, ки доир ба эроншиносӣ фароҳам оварда шудааст, месазад, ки ҷамъбаст ва қабл аз ҳама, баррасии муқоисавию таърихии онҳо ба сомон расонида шавад. Бидуни чунин кор таҳқиқи минбаъдаи забонҳои эронӣ мушкилиҳои муайянеро метавонад рӯбарӯ орад. Дар баробари ин, имрӯз зарурати коркарди назарии дақиқ ва ҳамаҷаҳади маводи ҷамъовардашуда пеш омадааст” [15, с. 14].

Имрӯзҳо зарурате ба миён омадааст, ки вижагиҳои сарфию нахвии забони тоҷикӣ бо дигар забонҳо муқоиса карда шуда, баъзе паҳлӯҳои онҳо равшан гардад. Ҷунончи, академик М. Шакурӣ қайд мекунад, ки “... қайҳо боз зарурате пеш омадааст, дастури (грамматика) муқоисавии забони тоҷикӣ ва арабӣ, русӣ, англисӣ тартиб дода шавад. Чунин дастури забон, барои ин ки тавонем аз сарватҳои бепоёни забонҳои дигар бештар ва огоҳона баҳраманда шавем, аҳамияти калон хоҳад дошт” [21, с. 23].

Дар Тоҷикистон дар баробари забони тоҷикӣ, ки ба гурӯҳи забонҳои ғарбии эронӣ дохил мешавад, як силсила забонҳои ба истилоҳ шарқӣ: забони яғнобӣ ё суғдии нав, забонҳои зергурӯҳи шуғнонӣ-рӯшонӣ (шуғнонӣ, рӯшонӣ, хуфӣ, бартангӣ, рошорвӣ ва сариқӯлӣ) ва язғулумӣ, вахонӣ, ишкошимӣ мавриди истифода қарор доранд.

Забоншинос Ҳ. Султон Тоҷикистонро “ганҷинаи забонҳои ориёӣ” номида бар он назар аст, ки “... дар баробари фароҳам овардани шароит барои рушду таҳкими ҳамаҷонибаи ин забонҳо (забонҳои эронии дар Тоҷикистон мавҷуда -С.Р.), аз ҷумла бунёди пайкараи забони тоҷикӣ, ҳамчунон зарур аст, пайкараи ҳамаи забонҳои шарқии эронӣ, ки дар кишвари мо истифода мешаванд, ба вучуд оварда шавад [16, с. 5].

Забонҳои тоҷикӣ ва яғнобӣ дар худ як қатор хусусиятҳои забонҳои кӯҳани эрониро ҳифз кардаанд. Агар ба решаи аслии ин ду забон нигарем, бунёди ҳар дуи онҳо идомаи як забони кӯҳан, яъне ориёӣ буда, он, дар навбати худ, ба гурӯҳи забонҳои ҳиндуаврупоӣ мансуб аст.

Аз лиҳози вижагиҳои забонӣ онҳо ба ҳамдигар наздикии зиёд доранд, ки онро метавон дар системаи феъл бараъло мушоҳида кард. Агар ба гузаштаи дур нигарем, замони гузаштаи феъли забонҳои тоҷикӣ ва яғнобӣ тавассути аугмент (унсури грамматикӣ замонсоз, ки аз замони ҳозираи феъл замони гузашта месохт) бунёд мегардид. Дар забони порсии миёна, ки забони тоҷикӣ идомаи он аст, аугмент аз байн рафта, аз сабаби дар забони суғдӣ мавҷуд будани аугмент, он дар забони яғнобӣ бо баъзе тафовутҳо побарҷо монд. Бояд тазаккур дод, ки аугмент танҳо дар шаклҳои сода ва ҳикоягии замони гузаштаи феъли забони яғнобӣ хифз гардидааст. Дигар шаклҳои феълӣ, баҳусус шаклҳои нақлии феъл бидуни аугмент ташаккул меёбанд.

Бояд зикр кард, ки категорияи замон ва роҳу воситаҳои ифодаи он дар забонҳои хеш, аз ҷумла тоҷикӣ ва яғнобӣ, то кунун мавриди таҳқиқи алоҳида қарор нагирифтааст. Пажӯҳиши муқоисаи шаклҳои нақлии феъли забони тоҷикӣ ва яғнобӣ боис бар он мегардад, ки имконияти забонҳои мазкур дар ифодаи замон нишон дода шавад. Аз ин рӯ, омӯзиши мавзӯи мазкур дар заминаи маводи забонҳои тоҷикию яғнобӣ комёб месозад, ки доир ба ин зухуроти забонӣ амиқу дақиқ маълумот пайдо карда шавад.

Шаклҳои нақлӣ амалеро мефаҳмонад, ки гӯянда воқеъ гардидани онро аз нақли шахси дигар шунидааст. Дар ин маъно қор фармуда шудани шакли нақлӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ серистеъмол гардидааст. Ин шакл натиҷаи амал ва инчунин ба воситаҳои хулосабарории мантиқӣ аз амал огоҳ гардиданро низ мефаҳмонад.

Дар бархе аз сарчашмаҳо замони гузаштаи нақлии феъл дар истилоҳи забонишиносӣ “перфект” низ ном бурда мешавад [4, с. 351; 9, с.71; 18, с. 35; 20, с.32].

Дар забонишиносии тоҷик шаклҳои нақлии феъл мавриди пажӯҳиши донишмандон қарор гирифта, паҳлуҳои гуногуни он муайян гардидааст. Аз ҷумла, забонишиносон Л. Бузургзода ва Б. Ниёзмухаммадов дар китоби “Морфологияи забони тоҷикӣ”, ки соли 1941-ум ба чоп расидааст, шаклҳои гузаштаи содаи нақлӣ, гузаштаи нақлии давомдори ҳикоягиро муайян намудаанд [5, с. 51-52].

Дар дастурҳои минбаъдаи забони адабии тоҷикӣ чор шакли нақлии замони гузаштаи феъл муайян ва тасниф гардидааст, ки инҳо гузаштаи нақлии содда (хондааст), гузаштаи нақлии ҳикоягӣ (мехондааст), гузаштаи нақлии дур (хонда будааст), гузаштаи нақлии дури муайян (хонда истода будааст) мебошанд [6, с. 132-134; 7, с. 203-217; 8, с. 288-302; 9, с. 281-296; 10, с. 71-96; 12, с. 45; 19, с. 45-46].

Шаклҳои нақлии феъл мисли дигар шаклҳои замони гузаштаи феълӣ дар забони яғнобӣ аз назари муҳаққиқон дур намондааст. Аз ҷумла, академик М.Н. Боголюбов дар забони яғнобӣ шаклҳои сода, нақлӣ (перфект), плюсквамперфект ва ҳикоягии феълро бо зикри шахсу шуморааш тасниф намудааст [4, с. 351-352]. Номбурда мавҷуд будани замони гузаштаи нақлиро дар забони яғнобӣ дар мисоли шакли нақлии феъли **вуҳак** (“будан”) нишон додааст.

танҳо

1. вутаим (будаам).
2. вутаишт (будай).
(будаед)
3. вутах, вута (будааст)

чамъ

1. вутаом (будаем).
2. вутаот (гӯиши ғарбӣ; вутаос: шаркӣ)
3. вутаор (будаанд).

Профессор А. Л. Хромов се шакли замони гузаштаи феъл; сода, ҳикоягӣ ва перфектро бо шахсу шумораҳояшон тасниф намудааст [18, с. 35-36].

Аз лихози сохтор замони гузаштаи нақлӣ дар забони тоҷикӣ ва яғнобӣ шабеҳи ҳамдигар буда, онҳо аз шакли феъли ҳоли (сифати феълии) феъли асосӣ бо иловаи бандакҳои хабарӣ сохта мешаванд.

танҳо

1. ман кардаам.
2. ту кардай.
3. вай (ӯ) кардааст.

чамъ

1. мо кардаем.
2. шумо кардаед.
3. онҳо кардаанд.

Ман шояд гапзаниро фаромӯш **кардаам**? [2, с. 6]. Ё пир шудай ё хушёрӣ хизбиरो гум **кардай**, Парвонаи Шопур. Баста! [2, с. 227]. Дареғи сиёҳмушкин! Нонаш ҳалол бод касеро, ки чунин курангро тарбият **кардааст** ва насиб кунад ба харидори он [2, с. 238]. Мо одат **кардаем**, агар ба шарҳу тавзеҳи илмӣ чизе ақламон нарасад, онро афсонаву мавҳумот мегӯем [3, с. 144]. Вай боғи паси ҳамро худатон бунёд **кардаед** гуфта шунидем, меҳмонҳо, аз афташ, аз ҳамин наздикиҳо — аз деҳаҳои гирду атроф буданд, ки пурсиданд аз падараш [14, с. 114].

Гузаштаи нақлии сода дар забони яғнобӣ ба шахсу шумора чунин тасниф мешавад:

танҳо

1. ман нистаим “ман нишастаам”.
2. ту нистаишт “ту нишастай”.
3. ах нистах “ӯ нишастааст”.

чамъ

1. мох нистаом “мо нишастаем”.
2. шумоҳ нистаот “шумо нишастаед”.
3. ахтит нистаор “онҳо нишастаанд”.

Авокай шаҳриш и кофир посчоҳ **вутах**- дар он шаҳр як кофир подшоҳ **будааст** [11, с. 156]. Ман хепи катим **нистаим**- ман дар хонаи худам **нишастаам**. Ду одами исо раҳшиниса ғари так **нипистаор**- ду нафар як сол то субҳ дар тағи кӯҳ **хобиданд**.

Аз ин ҷо бармеояд, ки дар забонҳои яғнобӣ ва тоҷикӣ шакли нақлии феъл вобаста ба шахсу шумора чунин бандакҳо мегиранд:

1. –им; -ам	1. -ом; -ем
2. –ишт; -й	2. –от; -ед
3. –х; -аст	3. -ор; -анд

Шакли замони гузаштаи ҳикоягии нақлӣ бошад, дар забони тоҷикӣ аз шакли замони гузаштаи нақлӣ бо иловаи пешванди **ме**- сохта мешавад, ки, чунин шакли феълӣ дар забони яғнобӣ ба чашм намерасад:

танҳо

1. ман мехондаам.
2. ту мехондай.
3. вай мехондааст.

чамъ

1. мо мехондаем.
2. шумо мехондаед.
3. онҳо мехондаанд.

Ҳиё. Ман ин кас катӣ ба кино **мерафтаам**! [17, с. 93]. Ба занаш телефон мекардааст, хонааш **мерафтааст**, фиреб хӯрд, як бор не, чанд бор, садзабону садрӯя будааст [14, с. 79].

Замони гузаштаи дури нақлӣ аз сифати феълии замони гузашта бо пасванди **-а** ва феъли **будан** дар шакли замони гузаштаи нақлӣ сохта мешавад. Шакли мазкур амали дар гузашта воқеъшударо мефаҳмонад, ки натиҷаи ин амал дар гузашта аён буд. Ин

шакл дар нақл кардан аз гуфтаи шахси дигар, дар хулосабарории мантиқӣ низ қор фармуда мешавад [6, с. 138]

танҳо

1. ман рафта будаам.
2. ту рафта будай.
3. вай рафта будааст.

ҷамъ

1. мо рафта будаем.
2. шумо рафта будаед.
3. онҳо рафта будаанд.

Аммо ман эҳтиётро фаромӯш карда, иштиҳои худро хеле қалон сар дода будаам [17, с. 67]. Сабзагул рост **гуфта будааст**, деру дур нагузашт, ба сари бачаҳои эрка, талбидаю харидааш рӯзи сиёҳ омад, дарду доғи онҳо сар шуд, лат меҳӯранд, пеш-пешӣ по мешаванд бачаҳои, “сағера” меғӯянд онҳоро хама! [14, с. 91]. Ҳар чӣ қаблан **навишта будаед**, пайдо карда хондааст [2, с. 406]. Аммо ба курси савдо хама бачаҳои пушташон зӯр **омада будаанд**, онҳо дукаса зӯр зананд ҳам, дохил карда натавонистанд! [3, с. 92].

Дар забони яғнобӣ бошад, замони гузаштаи дури нақлӣ аз феъли ҳол, сифати феълии замони гузашта бо пасванди **-та** ва шакли феъли ёвари **вуҳак** (“будан”) сохта мешавад.

танҳо

1. ман шавта вутаим (ман рафта будаам).
2. ту шавта вутаиит (ту рафта будай).
3. ах шавта вутах (ӯ рафта будааст).

ҷамъ

1. мох шавта вутаом (мо рафта будаем).
2. шумош шавта вутаот (шумо рафта будаед).
3. ахтит шавта вутаор (онҳо рафта будаанд).

Холаким ғови пойи шавта вутах- тағоям ба чаронидани говҳо рафта будааст. Ақойпим китоб жойта вутаом- ҳамроҳи бародарам китоб хонда будаем. Виротипим иёқай арқ иқта вутаишт- ҳамроҳи бародарам дар як чо қор карда будай.

Замони гузаштаи дури давомдор (муайян) аз шакли феъли ҳоли (сифати феълӣ) феъли асосӣ ва шакли гузаштаи дури феъли ёридиҳандаи **истодан** таркиб меёбад. Дар ин гуна таркиб феъли ёридиҳандаи **истодан** маънои давомнокии амал, ёридиҳандаи **будан** гузаштаи дурро мефаҳмонад.

танҳо

1. рафта истода будаам.
2. рафта истода будай.
3. рафта истода будааст.

ҷамъ

1. рафта истода будаем.
2. рафта истода будаед.
3. рафта истода будаанд.

Дар ҳамин вақт падарам, ки аз кӯча **омада истода будааст**, бо ман рӯ ба рӯ вохӯрд ва овози модарамро, ки ханӯз “кист? кист?”- гӯён фарёд мекард, шунида...[1, с. 476]. Чунбулмаҳдум дар вақти баён кардани воқеа ҳеҷ гоҳ масъалаи пули киро ва низоеро, ки бар болои ин масъала дар байни худхошон ва аробакаш бархоста буд, ба забон намегирифт ва воқеаро чунон нишон меод, ки гӯё онҳо дар аробаи ин аробакаш нишаста аз мазор **омада истода будаанд** [1, с. 513].

Дар ташаккули замони гузаштаи дури давомдори (муайян) нақлии забони яғнобӣ дар киёс бо тоҷикӣ феъли ёридиҳандаи **истодан** истифода намешавад.

танҳо

1. шаваким вута (рафта истода будаам).
2. шавакт вута (рафта истода будай).
3. шавақи вута (рафта истода будааст).

ҷамъ

1. шавакмох вута (рафта истода будаем).
2. шавакишин вута (рафта истода будаед).
3. шавакишинт вута (рафта истода будаанд).

И со холаким Ҳисор шавакш вута- як сол тағоям ба Ҳисор рафта истода будааст. Тав гала кишак вута- ту гандум кошта истода будай. Виротим дарах дахшак вута- шиками бародарам дард карда истода будааст.

Аз муқоисаи шаклҳои нақлиҳои феъли ду забони хеш тоҷикӣ ва яғнобӣ ба натиҷае расидан мумкин аст, ки дар забони тоҷикӣ истифодаи онҳо васеътар мебошад. Шакли ҳикоягии нақлӣ дар забони яғнобӣ ба чашм нарасида, боқимонда шаклҳои агарчи дар забони яғнобӣ мавҷуданд, аз забони тоҷикӣ бо баъзе хусусиятҳои фарқ мекунанд.

Пайнавишт:

1. Айнӣ С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм)/ С. Айнӣ. Иборат аз як китоб. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. – 680 с.
2. Баҳманёр. Сармаддеҳ. Шоҳанишоҳ (маҷмӯаи ҳикояҳо ва роман)/ Баҳманёр. – Душанбе: Адиб, 2013. – 472 с.
3. Баҳром Ф. Агар вай мард мебуд: Повестҳо/Ф.Баҳром. – Душанбе: Адиб, 1987. — 384 с.
4. Боголюбов М.Н. Ягнобский язык / М.Н. Боголюбов // Языки народов СССР. Индоевропейские языки. Главный редактор В.В. Виноградов. – Москва: Наука, 1966. - С. 342-361.
5. Бузургзода Л., Ниёзмӯхаммадов Б. Морфологияи забони тоҷикӣ/ Л. Бузургзода, Б. Ниёзмӯхаммадов. - Сталинобод, 1941. - 68 с.
6. Грамматикаи забони тоҷикӣ (фонетика ва морфология). Ҷилди 1.- Сталинобод: Наирдавлтоҷ, 1956. – 232 с.
7. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1985. - 358 с
8. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология. Қисми I. Васоити таълимӣ. – Душанбе: Ирфон, 1973. - 450 с.
9. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми I. Лексикология. Фонетика. Морфология. – Душанбе: Ирфон, 1982. – 462 с.
10. Керимова А.А, Расторгуева В.С. Система таҷикского глагола / А.А. Керимова, В.С. Расторгуева. - Москва: Наука, 1964. - 288 с.
11. Лурье П.Б. Ягнобская сказка об Али и Имаме Махди / П.Б. Лурье //Новоиранские языки и тексты. – Москва, 2015. – С. 154-163.
12. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб / Н. Маъсумӣ. Ҷилди 2. Наири дуввум.–Душанбе: Адиб, 2005. – 351 с.
13. Мирбобоев А. Муқаддимаи филологияи эронӣ/ А. Мирбобоев. – Душанбе, 2015. – 342 с.
14. Мирзоев К. Дар орзуи падар/К.Мирзоев.Повест ва ҳикояҳо. – Душанбе: Адиб, 1990. – 400 с.
15. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ / З.Мухторов. –Душанбе: Ҳумо, 2003. – 152 с.
16. Султон Ҳ. Забони тоҷикӣ ва ҳувияти миллӣ / Ҳ. Султон // Адабиёт ва санъат. – 2021. -7-уми октябр. – С. 4-5.
17. Толис П. Тобистон. Повест ва ҳикояҳо / П. Толис. – Душанбе: Адиб, 2009. – 128 с.
18. Хромов А.Л. Ягнобский язык / А.Л. Хромов. – Москва: Наука, 1972. – 210 с.
19. Ҳалимиён С. Феъл (қуниш) / С. Ҳалимиён. Дастури таълимӣ. – Душанбе: Дониш, 2013. – 126 с.
20. Ҳасанов А. Таърихи забони тоҷикӣ (давраи миёна) / А. Ҳасанов. Комплекси таълимӣ-методӣ. – Ҳуҷанд, 2014. – 83 с.

-
21. Шакурӣ М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад (наири сеғум) / М. Шакурӣ. - Душанбе: Ирфон, 2005. - 400 с.

Reference Literature:

1. Aini S. *Reminiscences (four parts) / S. Aini. In one volume.* - Dushanbe: Central Scientific Editorial Office of the Tajik National Encyclopedia, 2009. - 680 pp.
2. Bahmanyar. *Sarmaddeh. Shakhinshakh (collection of short stories and one novel) / Bahmanyar.* - Dushanbe: Man-of-Letters, 2013. - 472 pp.
3. Bahrom F. *If he Were a Man (Narratives) / F. Bahrom* - Dushanbe: Man-of-Letters, 1987. - 384 pp.
4. Bogolyubov M.N. *The Yagnobian Language / M.N. Bogolyubov // Languages of the USSR Peoples. Indo-European Languages. Editor-in-chief: V.V. Vinogradov.* - M.: Science, 1966. - pp. 342-361.
5. Buzurgzoda L., Niyozmuhammadov B. *Morphology of the Tajik Language / L. Buzurgzoda, B. Niyozmuhammadov.* - Stalinabad, 1941. - 68 pp.
6. *The Grammar of the Tajik Language (Phonetics and Morphology).* - V.1. - Stalinabad: State Publishing-House, 1956. - 232 pp.
7. *The Grammar of Modern Tajik Literary Language.* - Dushanbe: Knowledge, 1985. - 358 pp
8. *Modern Tajik Literary Language. Lexicology, Phonetics and Morphology. Part 1. Educational text-book.* - Dushanbe: Cognition, 1973. - 450 pp.
9. *Ibidem.* 1982. - 462 pp.
10. Kerimova A.A., Rastorguyeva V.S. *The System of the Tajik Verb / A.A. Kerimova, V.S. Rastorguyeva.* - M.: Science, 1964. - 288 pp.
11. Luryie P.B. *Yagnobian Fairy-Tale about Ali and Imam Mahdi / P.B. Luryie // New Iranian Languages and Texts.* - M. 2015. - pp. 154-163.
12. Masumi N. *Selected Works / N. Masumi.* - V.2. *The second edition.* - Dushanbe: Man-of-Letters, 2005. - 351 pp.
13. Mirboboyev A. *Introduction into Iranian Philology / A. Mirboboev.* - Dushanbe, 2015. - 342 pp.
14. Mirzoyev K. *The Dream about Father / K. Mirzoyev. Narrative and Short Stories.* - Dushanbe: Man-of-Letters, 1990. - 400 pp.
15. Mukhtorov Z. *The History of the Tajik Language / Z. Mukhtorov.* - Dushanbe: Humo, 2003. - 152 pp.
16. Sultan Kh. *The Tajik Language and National Mentality / Kh. Sultan // Literature and Art.* - 2021. - October 7. - pp. 4 - 5.
17. Tolis P. *Summer. Narrative and Short Stories / P. Tolis.* - Dushanbe: Man-of-Letters, 2009, - 128 pp.
18. Khromov A.L. *The Yagnobian Language / A.L. Khromov.* - M.: Science, 1972. - 210 pp.
19. Khalimiyon S. *The Verb (action) / S. Khalimiyon. Educational text-book.* - Dushanbe: Knowledge, 2013. - 126 pp.
20. Hasanov A. *The History of the Tajik Language (the Middle Period) / A. Hasanov. Educational-Methodical Complex.* - Khujand, 2014. - 83 pp.
21. Shakuri M. *Proper Usage of Word (the third edition) / M. Shakuri.* -Dushanbe: Cognition, 2005. - 400 pp.

УДК 80

DOI 10.24412/2413-2004-2022-1-126-131

СОИБИ ТАБРЕЗӢ Ҳасанзода Абдуҷамол (Абдуҷамол Ҳасанов),
ВА МАӢНОӢОИ МАЧӢУЛИ доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи
ЯК ФЕӢЛИ МАӢМУЛ забони тоҷикии МДТ «ДДХ ба номи акад.Б.
Ғафуров» (Тоҷикистон, Хучанд)

СОИБ ТАБРИЗИ И ЗАБЫТЫЕ Ҳасанзода Абдуҷамол (Абдуҷамол Ҳасанов), д-р
ЗНАЧЕНИЯ ОДНОГО ЧАСТО филол. наук, профессор кафедры таджикского
УПОТРЕБЛЯЕМОГО языка ГОУ «ХГУ имени Б. Гафурова»
ГЛАГОЛА ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА (Таджикистан, Худжанд.)

SOIB TABREZI AND *Hasanzoda Abdujamol (Abdujamol Hasanov), Dr. of*
FORGOTTEN MEANINGS *Philology, Professor of the department of the Tajik*
OF ONE FREQUENTLY *language under the State Educational Institution (SEI)*
USED VERB OF THE *"KhSU named after academician B. Gafurov"*
TAJIK LANGUAGE *(Tajikistan, Khujand), E-MAIL: abdujamol58@mail.ru*

Калидвожаҳо: эҷодиёти Соиби Табрeзӣ, сабки ҳиндӣ, феъли шунидан, маъно, фарҳангномаҳо, забони форсии Эрон, шоиру нависандагони асримиёнагӣ ва муосир, лаҳҷаҳо

Вижагиҳои маъноиву қорбурди феъли шунидан дар ашъори яке аз бузургтарин намояндагони сабки ҳиндӣ Соиби Табрeзӣ мавриди таҳлил қарор гирифтаас. Бо мақсади маҳсули тафаккури ҳуди шоири номбурда будану набудани иддае аз маъноҳои он забони ашъори ӯ бо осори пешиниёну баъдинаҳои ин адиб қиёс карда шудааст. Аз таҳлилу қиёси ин масъала муаллиф ба бардоште расидааст, ки дар осори ниёгон шунидан ба панҷ маъно ба қор рафтааст, вале баъдан бархе аз маъноҳои феъли тазакқурёфта ба ҳукми фаромӯши рафтааст. Ин аст, ки қорбурди унсури лугави мазқур ба иддае аз чунин маъноҳо аз ҷониби адибони муосир ба пиндори баъзе пажӯҳишгарон ҳамчун иштибоҳи эшон ҳисобида шудааст. Дар заминаи маводи гирдоварда нишон дода шудааст, ки шунидан дар осори асримиёнагӣ афзун ба маънои «дарк кардани овоз бо узви шунавоӣ» инчунин дар баёни маъноҳои дигар, амсоли «бӯйидан», «итоат кардан», «хучум кардан» ва м. инҳо дар гардиши қарор дошт.

Ключевые слова: творчество Соиба Табризи, индийский стиль, глагол **шунидан**, смысл, словари, средневековые литераторы, современные диалекты

Анализируются смысловые и функциональные особенности использования глагола **шунидан** (слышать) в творчестве одного из выдающихся представителей индийского стиля, Соиба Табризи. Проведен сопоставительный анализ языка творчества Соиба с произведениями предшествующих и последующих литераторов с целью уточнения, какие значения рассматриваемого глагола относятся к поэтическому мышлению поэта, а какие нет. На основе сопоставительного анализа сделан вывод, что в произведениях предков Соиба глагол **шунидан** используется в пяти значениях, некоторые из которых с течением времени были преданы забвению. Именно поэтому отдельные исследователи считают ошибочным использование современными литераторами ныне забытых значений указанного глагола. На основе фактологического материала и данных словарей доказывається, что в средневековых памятниках глагол **шунидан**, кроме распространенного значения «восприятие звука органами слуха», использовался ещё и в значении «обонять», «подчиняться», «нападать» и т.д.

Key-words: *Soib Tabrizi's creation, Indian style, the verb "shunidan", sense, dictionaries, mediaeval men-of-letters, contemporary dialects*

The article presents an analysis of semantic and functional peculiarities of the use of the verb "shunidan" (шунидан) in the creation of one of the outstanding representatives of Indian style Soib Tabrizi. The author of the article conducts a comparative analysis of the language of Soib's creation with the works of preceding and subsequent men-of-letters with the aim of specification pursuing the target of determining which meanings of the verb considered pertain to the poetic thinking of Soib, but which ones don't. Proceeding from the comparative analysis, the author of the article comes to the conclusion that in the literary productions belonging to Soib's ancestors the verb "shunidan" is used in five meanings some of which were given to oblivion in the course of time; due to this fact namely the use of non-forgotten meanings of the verb in question is considered as erroneous by today's men-of-letters. Designing on the premise of the factological material and data of dictionaries, the author proves that in mediaeval monuments the verb "shunidan" besides having the spread meaning with the seme "perception of sound by the organs of hearing" was used additionally with such suggestiveness as "to have a fine olfactory perception", "to obey", "to attack" and etc.

Таркиби луғавии ашъори яке аз симоҳои барҷастаи адабиёти садаи XVII Мирзо Муҳаммадалии Соиб хеле ғаниву рангоранг буда, муҳассаноти осори ӯ ба истифодаи шоир аз осори пешиниёнаш ва баҳрабардорияш аз шакли шифоҳии забони давронаш рабт дорад. Соиби Табрeзӣ маҳз тавассути қорбурди ин гуна аносири луғавии забон тавонистааст, ки андешаҳои баланди пешқадамонаи ҳешро ба ҳайси намояндаи беназири сабки ҳиндӣ баён наояд.

Дар ашъори шоир дар радифи дастаи калони аносири луғавии дар ҳар даври замон маъмул як силсила вожаҳое мавриди истифода қарор гирифтаанд, ки дар даврони баъдӣ аз хотирҳо фаромӯш шуданд. Иддае аз чунин унсурҳои луғавӣ ба дараҷае ба ҳукми фаромӯши рафтаанд, ки истифодаи онҳо аз ҷониби соҳибзабонон ҳамчун ифодаи ғалат маҳкум карда шуданд. Дар ин мақола мо перомунӣ як намунаи ин гуна воҳиди луғавӣ- феъли *шунидан*, ки Мирзо Соиб онро ҳам ба маънои маъмул, ҳам маҷҳур ба қор бурдааст, таваққуф қарданӣ ҳастем.

Дар бархе фарҳангномаҳои тафсирий доро будани феъли *шунидан*, ки онро ниёгон ба ҷуз гунаи тазаккурёфта боз дар шаклҳои *шунидан \ шанидан \ \ шинидан \ шунудан \ шунавидан \ шунофтан* истифода қардаанд [2, ҷ.10, с. 14534-14535; 4, ҷ. 3, с. 565; 5, ҷ. 2, с. 667; 16, ҷ. 3, с. 1916-1917], танҳо ба як маънои мушаххас ишора гардида, оварда мешавад, ки он «истимоъ қардан, ба гӯш гирифтани, суханро гӯш қардан, чизеро гӯш қардан» [12, ҷ. 2, с. 605; 13, ҷ. 2, с. 659]-ро мефаҳмонад.

Аз байни гунаҳои мухталифи феъли мазкур шакли аслии он *шунавидан* буда, қаринаҳои дигар: *шунидан \ шанидан \ \ шинидан \ шунудан \ шунофтани* зери таъсири ҳодисаҳои алоҳидаи овой, ба хусус табдилу таҳфиф зуҳур намудаанд [8, с. 197-198; 16, ҷ. 3, с. 1916-1917].

Дар ашъори Соиб ба маънои «даркнамоӣ бо узви шомма» ба қор рафтани *шунидан* бисёр ба мушоҳида мерасад. Чунончи, дар аксари байтҳои ғазали шоир феъли мавриди таҳлил маҳз ба маънои «истимоъ бо гӯш» истифода шудааст:

***Аз зери хок нолаи мо метавон шунид,
Беруни боғ низ наво метавон шунид. [11, с. 380]¹***

---

¹ Соиб. Мунтахабот. Мураттибон: З. Аҳрорӣ, Ш. Лоиқ. –Душанбе: Ирфон, 1980. -703 с. Ҷамаи байтҳои шоҳид аз ҳамин нашр аст, аз ин рӯ минбаъд танҳо саҳифаи байтҳо зикр хоҳанд шуд.

Мавриди дигари корбурди феъли тазаккурёфта бо вожаи бӯ \ бӯй ҳамроҳ омадани он буда (бӯи чизеро шунидан), дар чунин ҳолатҳо феъли зикргардида маънои «дарк намудани чизеро бо узви бӯёй» ифода мекунад:

***Пир гардидиву кишти амалат зард нашуд,
Бӯи кофур шунидиву дилат сар нашуд. [с. 350]***

Дар робита ба чунин маънои феъли зикршуда ёдовар шуданим, ки сермаъноии вожаҳо ба ҳайси яке аз хусусиятҳои муҳимтарини системаи луғавии забон дар ҳама замон пойдор монда [1, с. 87], одатан ин вижагӣ ба унсурҳои луғавии дар ҳама даврон фаъоли забон хос аст.

Феъли шунидан дар қатори гурӯҳи калони аносири луғавии аслии тоҷикӣ яке аз вожаҳои басо куҳан ба шумор омада, истифодаи онро дар матнҳои даврони пешазмелодӣ метавон дучор гардид. Дар сангнавиштаҳои даврони Ҷаҳоманишӣ *āxšnūta* ҳамчун вожаи сохта аз пешванди *ā-* ва сифати феълии замони гузаштаи *xšnūta-* иборат буда, гунаи асоси замони ҳозирааш *āxšnava* махсуб шуда, аз решаи *xšnāv-* «хушнуд будан, шод будан» (аслан шодмона, дӯстона пазируфтган) ибтидо гирифтааст. Идомаи ин феълро дар форсии миёна метавон ба гунаи *āšnūtan* (асоси замони гузашта *āšnūt-*) дучор омад [4, ҷ. 3, с. 565; 8, с. 197-198; 16, ҷ. 3, с. 1916-1917].

Маҳз ҳамин тӯлонӣ будани «умр»-и шунидан мӯчиби фароҳ гардидани маънояш шудааст:

***Паёми дӯст зи боди баҳор мешунавам,
Зи чоки синаи гул бӯи ёр мешунавам. [с. 605]***

Соҳиби маҳорати баланд будани Соиби Табрэзиро аз ин нукта метавон пай бурд, ки ӯ дар доираи айни як ғазал *шуниданро* ба ду маъно: «истимоъ бо гӯш» ва «эҳсос намудан бо узви шомма» мавриди истифода қарор додааст:

***Ҳар кӣ гуфтори савоб аз сари гафлат шунавад,
Мояи ҷаҳл шавад, ҳарчи зи ҳикмат шунавад...
Ҳамчун нарвона ҷигарсӯхтае мебояд,
Ки зи хокистари мо бӯи муҳаббат шунавад. [с. 404]***

Дар ғазали мазкур *шунидан* бештар ба маънои «истимоъ бо гӯш» омада, ҳамагӣ як дафъа ба маънои «дарк кардани бӯй бо шомма» омадааст. Вобаста ба ду маъно истифодашавии феъли мазкур ишора намудани як нукта бамаврид аст. Маълум аст, ки имконоти маъноифодакунии ин ё он вожа мутобиқ ба дараҷаи баҳамоияш бо аносири луғавии дигар вусъат меёбад [6, с. 13]. Ин аст, ки ҳангоми дар як маврид дар натиҷаи васл шудани *шунидан* бо калимаи *гуфтор* маънои «истимоъ бо гӯш» ва дар ҳолати дигар ба туфайли ҳамроҳ гардиданаш бо вожаи бӯ \ бӯй маънои «эҳсос бо узви бӯёй»-ро ифода намудааст.

Барои аксари соҳибзабонони имрӯза маҳчур будани маънои охири ин феъл- «эҳсос намудан бо узви шомма»-ро метавон бо ду далел собит кард: 1) дар чанде фарҳангномаҳои тафсирии муосири тоҷикӣ [12, ҷ. 2, с. 605; 13, ҷ. 2, с. 659] ба чунин маъно истифодашавии феъли номбурда қайд нашудааст. Ҳатто дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» байни маънои аввалу сонии ин феъл тафовутро надидани мураттибон дар он зоҳир мешавад, ки байти зерини Шоҳинро, ки дар асл маънои «дарк кардан бо узви бӯёй»-ро дорад, барои маънои «эҳсоси садо бо гӯш» овардаанд:

***Зи бод мешунавам бӯи нофаҳои татор,
Магар кулолаи мушкин кушод зи сар кушуд нигор. [12, ҷ. 2, с. 605]***

Ҳатто муҳаққиқ ва фарҳангшиноси тавонои Эрон А. Деххудо низ дар «Амсолу ҳикам»-и ҳеш танҳо маънои «гӯш кардан, суҳанро шунидан» доштани ин феълро ёдовар гардида, ҳамчун далел байтҳои шоҳидро аз Фирдавсӣ (3 байт), Асадӣ (2 байт) ва ду нафари дигар, инчунин масали машҳури *шунидан кай бувад монанди диданро* зикр намудааст [2, ҷ. 2, с. 1032-1033].

2) Ҳатто бархе муҳаққиқони номвари тоҷик зимни таҳлили забони иддае аз ашъору осори аҳли адаби садаи XX, ё нимаи дуюми қарни XX ва ибтидои асри XXI, ки ибораи *бӯ шуниданро* ба маънои мавриди таҳлил- «даркнамой бо узви бӯёӣ» ба қор бурдаанд, ғалат ба шумор овардаанд. Масалан, адабиётшиноси маъруф, профессор А. Сайфуллоев дар мавриди истифодаи ин ибора аз ҷониби Лоиқ Шералӣ чунин навиштааст: «Дар шеъри «Ватан» чунин сатре ҳаст: «*Бӯи кароҳатовари борут бишинавам*». Байни мубтадою хабар аз ҷиҳати маънӣ ин чо...муносибат нест, зеро бӯйро намешунаванд, балки мешаманд. Шунидан ба овоз, садо дахл дорад.» [10, с. 259].

Забоншиноси номӣ, профессор Б. Камолиддинов низ ба ифодаи *бӯи чизеро шунидан* дар ҷумлаи зайли як нависанда: «...агар бӯи нафъеву мансаберо шунаванд, боз зиёдтар (чунин қорқоро) мекунанд» эрод гирифта овардааст, ки «аз таносуби маъно бармеояд, ки бӯи чизе мебарояд, ё паҳн мешавад, аммо овозеро мешунаванд...» [7, с. 39].

Аммо аз таҳлили чанд байти Соиб аён аст, ки *шуниданро* аҳли адаб ба ҷуз маънои «истимом бо гӯш» боз дар баёни маънои «эхсоснамой бо узви шомма» ханӯз дар асри XVII истифода мекардаанд. Гузашта аз ду маънои тазаккурёфта *шунидан* дар осори гузаштагонаном ба чанд маънои дигар мустаъмал будааст ва чунин семантикаи фаровон доштани он дар чанде аз фарҳангномаҳо ба қайд омадааст: Доиюлислом ду маънои ин феъл: 1) идрок қардани овоз бо қувваи гӯш; 2) идрок қардани бӯи чизеро таъкид намудааст: Чун зуқом ҳастам, бӯи намешунавам [4, ҷ. 3, с. 565]; Доро Начот ишора қардаст, ки *шуниданро* адибони даврони асримиёнагӣ дар баёни маъноҳои: 1) дарки садо ба воситаи гӯш ва ҳисси шунавоӣ; 2) хабардор шудан, иттилоъ ёфтани огоҳ шудан; 3) дарки бӯи, бӯйидан ба қор бурдаанд [5, ҷ. 2, с. 667]; М. Муин овардааст, ки феъли номбурда дорои маъноҳои: 1) гӯш додан, бодикқат дарк қардани савт ба василаи сома; 2) дарк қардани бӯи чизе, истишмом қардан, бӯйидан; 3) *маҷозан* итоат қардан, фармон бурдан аст [9, ҷ. 2, с. 2084] аст.

Аз қайд ишораҳои А. Деххудо бармеояд, ки маъноҳои *шунидан* афзун аз пиндори луғатнигорони тазаккурёфта аст. Лозим ба қайд аст, ки аз байни маъноҳои фаровони ин феъл онро аҳли адаби асримиёнагӣ, беш аз ҳама, дар ифодаи ду маъно, ки яке “дарк қардан бо узви шунавоӣ” ва дигаре “эхсос намудан бо узви бӯйӣ” аст, мавриди истифода қарор додаанд. Ба маънои нахуст ин феълро аз шоироне чун Дақиқӣ сар қарда то Рӯдақиву Унсуриву Масъуди Саъду Амир Хусраву Ҷомӣ... – хулоса ёздаҳ шоир ба қор бурдаанд. Қорбурди он дар осори мансур низ, амсоли «Калила ва Димна», «Тазкират-ул-авлиё», «Гулистон» ва м. инҳо ба мушоҳида мерасад.

Аз қайди дигари А. Деххудо бармеояд, ки *шуниданро* дар баёни маънои «бӯйидан, бӯй қардан, бӯй бурдан, ҳис қардани бӯй, ба машом расидани бӯй...» шоироне, монанди Фирдавсӣ (навад асби ӯ бӯи асбон шунид...), Фигонии Шерозӣ (...он гул, қ-аз он шамими вафо метавон шунид) ва нависандагоне, мисли Исмоили Ҷузҷонӣ (бошад, ки манфази бинӣ гирифта ва баста шавад ва бӯи ганд нашнавад), Саъдӣ (...ҳар кӣ нашнадааст рӯзе бӯи ишк), Ҷофиз (бишнавад, эй Хоҷа, агар з-он ки машоме дорӣ) ба қор бурдаанд.

Бино ба ишораи луғатнигори номбурда, маънои дигари ин феъл «пазируфтани, қабул қардан, итоат қардан, фармон бурдан» буда, ба ин маъно онро Мавлавӣ истифода қардааст:

Пил чун дар хоб бинад ҳиндро,

Пилбонро нашнавад, орад даго.

Маънои ҷаҳоруми ин феъл «фаҳмидан, фаҳм қардан, дарёфтани» будааст ва далели ба чунин маъно гардиш қардани *шунидан* байти зерини Фирдавсӣ аст:

Зи лашқар забонваре барғузид,

Ки гуфтори Қисро бидонад шунид.

Шуниданро ниёгон дар ифодаи маънои «хучум кардан» низ корбаст намудаанд [2, ҷ.10, с. 14534-14535].

Аз ин гуна қайду ишораҳо мусаллам мегардад, ки истифодаи *шунидан* ба маънои «даркнамоӣ бо узви бӯёӣ» аз ҷониби Лоик ё ягон шоиру нависандаи дигар иштибоҳ набуда, он корбурди беш аз ҳазорсола дорад. Лозим ба ёдоварист, ки феъли мавриди таҳлилро на танҳо шоири номбурда, балки боз онҳое, мисли Ҳасан Ирфон, Фарзона, Баҳманёр мавриди истифода қарор додаанд, ки аз адабиёти беш аз ҳазорсолаи мо огоҳии комил доранд [14, ҷ. 1, с. 149; 17, с. 190, 206].

Гузашта аз ин, агарчи чунин маънои маҳчури феъли номбурда ҳоло дар шакли меъриии забон ба назар намерасад, ё кам дучор мешавад, вале дар лаҳҷаҳои алоҳидаи тоҷикӣ гардиши фазол дорад [18, с. 98].

Сеюм ин ки *шуниданро* ба маънои «эҳсос бо узви шомма», бино ба иттилои П. Н. Хонларӣ, форсизабонони Эрон низ ба кор мебардаанд [15, с. 227].

Ба ин тариқ, феъли *шунидан* дар даврони тӯлонии мустаъмал буданаш бо гузашти замон аз сермаъноӣ ба маҳдудмаъноӣ майл кардааст. Иддае аз маъноҳои он, ки дар осори ниёгон гардиши вусъатнок дошт, дар замони ҳозира фаромӯш шуданд ва ба дараҷае маҳчур гардиданд, ки хонандаи имрӯза дар шарҳи бархе аз абёт ё порчаҳои мансури асримиёнагӣ дучори иштибоҳ мегардад.

Чунин маъноҳои маҳчур ё матруки ин гуна аносири луғавӣ агарчи дар забони адабии муосири тоҷикӣ гардиши кам доранд, вале дар бархе ғӯишҳои он ҳамчун аносири фазоли луғавӣ дар истифодаанд.

Пайнавишт:

1. *Апресян В.Ю. Двойные семантические роли в исходных и переносных значениях многозначных глаголов // Вопросы языкознания. – Москва: Наука, 2017. – № 2. – С. 7-32.*
2. *Деҳхудо А. Амсолу ҳикам. Ҷилди 2, ҷопи шашум. – Техрон: Чопхонаи Сипехр, 1363. – 1170 с. (Пословицы и поговорки. Т.2, изд. 6. – Тегеран : Типография сипехр, 1363).*
3. *Деҳхудо А. Луғатнома. Ҷилди 10. – Техрон: Муассисаи интишороти ва ҷопи Донишгоҳи Техрон, 1373. – 15 482 с. (Луғат–наме. Т.10. Издательство Тегеранского университета, 1373. – 15 482 с.).*
4. *Дошюлисом. Фарҳанги Низом. – Техрон, ҷопи дувум, 1363. – 758 с. (Словарь Низама. – Тегеран, изд. второе, 1363. – 758 с.).*
5. *Доро Начот. Фарҳанги Доро. Луғатномаи барҷидаи тафсири ва решашинохтӣ (дар ду ҷилд). Ҷилди 2. Н-Я. – Душанбе: 2021. 697 с. (Словарь Доро. Краткий толковый и этимологический словарь. В двух томах. Т.2. Н-Я).*
6. *Иомдин Б.Л. Многозначные слова в контексте и вне контекста // Вопросы языкознания. – Москва: Наука. – 2014. – № 4. – С. 87-103.*
7. *Камолитдинов Б. Хусни баён. – Душанбе: Маориф, 1989. – 117 с. (Стиль изложения).*
8. *Мансури Я., Ҳасанзода Ҷ. Баррасии решашиносии афзол дар забони форсӣ. Зери назари Б. Саркоротӣ. – Техрон: Интишороти Фарҳангистон, 1387. – 367с. (Этимологический анализ глаголов в персидском языке. Под редакцией Б. Саркоротӣ).*
9. *Муин М. Фарҳанги форсӣ. Ҷилди 2. Техрон: Амири кабир, 1375. – 2774 с. (Персидский словарь).*
10. *Сайфуллоев А. Аркони сухан. – Душанбе: Маориф, 1985. – 271 с.*
11. *Соиб. Мунтахабот. Мураттибон: З. Аҳрорӣ, Ш. Лоик. – Душанбе: Ирфон, 1980. – 703 с. (Избранное).*

12. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. – Москва: Советская энциклопедия, 1969. - 949 с. (Словарь таджикского языка. Т.2).
13. Фарҳанги тафсири забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. – Душанбе. – 944 с. (Толковый словарь тадж. яз.Т.2).
14. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик (фарҳанги фразеологӣ) / М. Фозилов. – Душанбе: Нашириёти давлатии Тоҷикистон. Ҷилди 1, 1963. – 952 с.(Фразеологический словарь современного тадж.яз.).
15. Хонларӣ П. Н. Забониносии ва забони форсӣ / П. Н. Хонларӣ. - Техрон. – 301 с. (Языкознание и персидский язык).
16. Ҳасандӯст М.Фарҳанги решаиносии забони форсӣ. Ҷилди 3. (Этимологический словарь персидского языка).
17. Ҳасанзода А. Асолати забон ва маҳорати баён. – Хучанд: Ношир, 2018. – 515 с.
18. Ҳасанов А. Унсурҳои лугавӣ ва сарфию наҳви осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ). – Хучанд: Нури маърифат, 2003. – 253 с.

Reference Literature:

1. Apresyan V.Yu. *Duplicated Semantic Roles in Initial and Transferred Meanings of Polysemantic Verbs* \\\ *Issues of Linguistics*. -M.: Science, 2017, № 2. - pp. 7-32.
2. Dehkhudo, A. *Proverbs, Sayings and Aphorisms. Volume 2, the sixth edition*. - Tehran: Sypehr Printing-House, 1363 hijra. – 1170 pp.
3. Dehkhudo A. *Dictionary. V.10*. - Tehran: Tehran University Publishing-House, 1373 hijra. - 15482 pp.
4. *Doiyulisom. Nizom`'s Dictionary*. -Tehran, the second edition, 1363. - 758 pp.
5. *Doro, Najot. Doro`s Dictionary. Brief Interpretation and Etymology Dictionary (in two volumes). Volume 2. H-Y.* - Dushanbe: 2021. - 697 pp.
6. Iomdin B.L. *Polysemantic Words in Context and out of Context* \\\ *Issues of Linguistics*. - M.: Science, 2014, № 4. - pp. 87-103.
7. Kamoliddinov B. *The Style of Reproduction*. - Dushanbe: Enlightenment, 1989. - 117 pp.
8. Mansuri Ya., Hasanzoda Dj. *Etymological Analysis of Verbs in the Persian Language. Under the editorship of B.S. Sarkoroti*. –Tehran: Academic Edition, 1387 hijra. – 367 pp.
9. Muin M. *Persian Dictionary*. – V.2. - Tehran: The Great Emir, 1375 hijra. - 2774 pp.
10. Sayfulloyev A. *Stems of Word*. –Dushanbe: Enlightenment, 1985. – 271 pp.
11. *Soib. Selected works. Compilers: Z.Ahrori, Sh. Loik*. –Dushanbe: Cognition, 1980. - 703 pp.
12. *Tajik Language Dictionary*. - V.2. - M.: Soviet Encyclopedia, 1969. - 949 pp.
13. *Interpretative Tajik Language Dictionary. V.2*. - Dushanbe, - 944 pp.
14. Fozilov M. *Phraseological Dictionary of Modern Tajik Language / M. Fozilov*. - Dushanbe: Tajik State Publishing House. V.1, 1963. - 952 pp.
15. *Khonlari P.H. Linguistics and Persian Language / P.H. Khonlari*. - Tehran. – 301pp.
16. *Hasandust M. Etymological Dictionary of the Persian Language. V.3*.
17. *Hasanzoda A. Issues of Tajik Language*. –Khujand: Publisher, 2018. - 515 pp.
18. *Hasanov A. Lexical and Grammatical Elements of the Literary Productions Appertaining to the X-th – the XIII-th Centuries in Northern Vernaculars (West Ferghanian Region)*. - Khujand: Light of Enlightenment, 2003. - 253 pp.

**ЧАНД МУЛОҲИЗА
ДАР БОРАИ ЯК
ВОҲИДИ ФРАЗЕОЛОГӢ**

Шарипова Шахзода Мирзоганиевна, омӯзгори кафедраи назария ва амалияи забони англисии факултети забонҳои хориҷии МДТ “ДДХ ба номи акад. Б.Гафуров” (Тоҷикистон, Хуҷанд)

**НЕКОТОРЫЕ
СООБРАЖЕНИЯ ОБ
ОДНОЙ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ
ЕДИНИЦЕ**

Шарипова Шахзода Мирзоганиевна, преподаватель кафедры теории и практики английского языка ГОУ «ХГУ имени акад. Б.Гафурова» (Таджикистан, Худжанд)

**SOME CONSIDERATIONS
CONCERNING ONE
PHRASEOLOGICAL UNIT**

Sharipova Shakhnoza Mirzoganievna, assistant of the department of theory and practice of the English language under the SEI "KhSU named after academician B. Gafurov" (Tajikistan, Khujand) **E-MAIL: shahzodakhonum@mail.ru**

Калидвожаҳо: “Маснави маънавӣ”-и Ҷалолуддини Румӣ, воҳидҳои фразеологӣ, воҳидҳои фразеологӣ кӯтоҳшуда, гунаҳои воҳидҳои фразеологӣ, реалия, кабоб, сих

Яке аз ҳодисаҳои хеле ҷолиби забонӣ-дар гунаи мухаффаф ё кӯтоҳшуда корбасти гардидани воҳидҳои фразеологӣ дар мисоли ВФ **на сих сӯзад, на кабоб** мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Вижагиҳои истифодаи ВФ мазкур дар асоси маводи фарҳангҳои тафсирии асрҳои миёна ва муосир, фарҳангҳои ибораҳои рехта, фарҳангҳои зарбулмасалу мақол ва лугатҳои дузабонаи тоҷикӣ-русӣ, русӣ-тоҷикӣ, форсӣ-русӣ, русӣ-форсӣ ба таҳлил кашида шудааст. Зикр гардидааст, ки ВФ реалияҳои давраи муайяни таърихи халқро инъикос мекунанд ва бо мурури замон дар баъзе мавридҳо робитаи байни маънои таҳтуллафзии ВФ ва маънои маҷозии он пурра аз байн меравад. Гунаи аслии ВФ-и мавриди таҳқиқ “**на сих сӯзад, на кабоб хом монад**” бо мисол аз “Маснави маънавӣ”-и Ҷалолуддини Румӣ ошкор карда шудааст. Ибтот шудааст, ки дар натиҷаи ҳазфи ё афтидани хабари номии ҷумлаи содаи дуҷумла (**хом монад**) ҷумлаи мураккаби пайвасти, ки ВФ аз он иборат аст, амали хабари ҷумлаи якум (**сӯзад**) ба ҷузъи боқимондаи ҷумлаи дуҷум (**кабоб**) паҳн шудааст, ки ин боиси номавзунӣ ва номутобикати идроки ВФ дар зехни хонанда мегардад.

Ключевы слова: “Поэма о скрытом смысле” (Маснави маънавӣ) Джалалуддина Руми, фразеологические единицы, сокращенные фразеологические единицы, варианты фразеологических единиц, реалии, кебаб, вертел

Проанализировано одно из интереснейших языковых явлений – употребление сокращенных фразеологических единиц – на примере популярной ФЕ “**на сих сузад, на кабоб**” (рус. соот. **и волки сыты и овцы целы**). Рассмотрены особенности использования этой ФЕ на основе материалов средневековых и современных толковых и фразеологических словарей, двуязычных русско-таджикских, таджикско-русских, персидско-русских и русско-персидских словарей. Отмечается, что ФЕ отражают реалии определенной исторической эпохи и с течением времени в некоторых случаях связь между дословным и иносказательным значениями полностью исчезает. Установлен полный вариант ФЕ: “**чтобы ни шампур не сгорел, ни мясо не осталось**”

недожаренным” на примере из “Маснави ма’нави” Дж. Руми. Доказано, что в результате сокращения именного сказуемого во втором простом предложении (**хом монад**) в составе сложносочинённого предложения, из которого состоит ФЕ, действие сказуемого из первого предложения (**сузад**) распространяется на оставшуюся часть второго предложения (**кебаб**), что обуславливает возникновение логического несоответствия и неувязки в восприятии ФЕ.

Key-words: “The Poem about the Concealed Sense” (Masnavi Manavi) by Djaloliddin Rumi, phraseological units, contracted phraseological units, variants of phraseological units, realias, kebab, skip

The article presents one of the most interesting linguistic phenomena, that of a use of contracted phraseological units, on the example of the popular PHN “Ha cux suzad, na kebab” (literal translation from Russian – “Both wolves are replete and sheep are intact”. The author considers the peculiarities of this Ph U usage, proceeding from the materials of mediaeval and modern interpretation dictionaries: Bilingual Russian-Tajik, Tajik-Russian, Russian-Persian and Persian-Russian dictionaries. It is marked that PhUs reflect realias of a certain historic epoch, the life of people and in the course of time in some cases association between word-for-word and allegoric meanings passes away completely. On the example from Dj.Rumi’s “Masnavi Manavi” the author restores the full variant of the PHN “Neither a skip is burned nor meat remains underroasted”. It is proved that due to contraction of the nominal predicate of the second simple sentence (хом монад) in a compound sentence the PhU consists of the action of the predicate of the first sentence (сузад) which is spread to the rest part of the second sentence (kebab) and this fact preconditions logical non-correspondence and lack of coordination in the perception of PHN.

Воҳидҳои фразеологӣ мисли зарбулмасалу мақолҳо воқеият ё реалияҳои зиндагири инъикос мекунанд. Реалияҳо инъикоси ба худ хоси воқеият мебошанд, ки бевосита ба ҷомеаи муайян, фарҳангу анъанаҳои он иртибот доранд. С.Влахов ва С.Флорин таҳти истилоҳи реалия калима ё ибораҳои мефаҳманд, ки “хусусиятҳои аз ҳама хоси ҳастӣ, фарҳанг, ҷаҳоншиносии халқи муайяно дарбар мегиранд. Бо реалия (асосан дар мағни филологӣ) предмету шайъи аз лиҳози моддӣ мавҷуд буда ё мавҷуд набударо ифода мекунанд... Реалия–предмет маъноӣ васеъ дорад ва азбаски он унсури воқеияти ғайризабонист, на ҳамеша дар ҷаҳорҷубаи реалия–калима ҷойгир мешавад (с.7-8).

Олими фразеологияшиноси тоҷик Ҳ. Мачидов зикр кардааст, ки “Дар маъноӣ таҳтуллафзии (бо истилоҳи дигар прототипи) фразеологизм ҳамеша реалияҳои муайян, ходисаҳои таърихӣ ё асотирӣ, одатҳои алоҳидаи маишӣ, хурофоти мазҳабӣ ва ғайра ифода меёбад” (3,с.52). Дар баъзе мавридҳо воқеияти бо воҳиди фразеологӣ ифода ёфта, баъди маъноӣ маҷозӣ пайдо кардани ВФ ва чун воҳиди яқлукху тайёри забон мавриди истифода қарор гирифтани он маъноӣ таҳтуллафзиашро гум мекунад ё маъноӣ мазкур ба мадди дувум мегузарад. Олими номбурда дар бораи маъноӣ маҷозӣ пайдо кардани ВФ сухан ронда зикр кардааст, ки “қолаби дохилӣ-маъноӣ таҳтуллафзӣ (этимологӣ) аломати фразеологӣ аст. Он ба мундариҷаи семантикаи фразеологӣ дохил намешавад, вале дар баробари он вучуд дорад. Қолаби дохилӣ ба инкишофи минбаъдаи семантика ба ҳайси замина хизмат мекунад. Маҳз дар асоси қолаби дохилӣ семантикаи фразеологӣ ба вучуд меояд, низоми семантикаи фразеологӣ инкишоф меёбад, маъноҳои нави иловагӣ пайдо мешавад (4, с.112-113).

Масалан, вақте ки мо ягон одами таҷрибадорро маккорро “**фалонӣ гурги борондида аст**” меғӯем, на гург ва на борон ва на гургеро, ки борон дидааст, ба хотир намеорем.

Маънои аслии ин воҳиди фразеологӣ пурра аз байн рафтааст. Дар мавридҳои дигар, воқеият ӯ реализе, ки асоси воҳиди фразеологиро ташкил мекунад, тағйир меёбад ва бо мурури замон яке аз ҷузъҳои ВФ низ дигаргун мешавад. Барои мисол ВФ “**барои кайке гилемро сӯхтан**”-ро мегирем.

Аҳмақон сарвар шудастанду зи бим,

Оқилон сарҳо кашида дар гилем. (2, 4, 1452)

Дар байти ғавқ вожаи **гилем** ба маънои “**ҷомаи дурушти аз пашми буз ва ғӯсфандон бофта шуда, чакман**” (22,1,с.203) ӯ ба қавли фарҳангшиноси дигар ба маънои “**порчаи захими пашмӣ**” (8,с.6236) омадааст. Ҳасани Анварӣ дар таъйиди маънои дувум аз “Асрор-ут-тавҳид” ҷумлаи зеринро овардааст: “**Чун рӯзе чанд баромад, ба маҷлиси шайх шудам ва гилеме пӯшида доштам**”. Возеҳ аст, ки вожаи **гилем** дар ин матн бо маънои ҳозираи он, яъне “**фарш, қолин**” иртиботе надорад. Ин нуқта дар тарҷумаи русии ин байти Мавлавӣ возеҳтар намоён мешавад:

Глупцы стали вождями и от страха,

Мудрые завернули головы в гилемы. (5,4, 1452)

Мутарҷими русӣ вожаи **гилем\гелимро** бидуни тарҷума оварда, дар поварақ шарҳи зеринро пешкаш кардааст: “**гелим- грубая шерстная ткань**”. (5,4,1452) Бо гузашти айём калимаи **гилем** маънои **фарш, қолин, палосро** ба худ гирифтааст ва ВФ ба гунаи “**барои кайке пӯстинро сӯхтан/насӯхтан**” тағйири ҷузъ кардааст.

Дар ФЗТ ду маънои калимаи **гилем** зикр шудааст: 1. **Ҷомаи дурушти аз пашми буз ва ғӯсфанд бофта шуда, чакман**; 2. **Навбӯ аз палоси пашмин, фарш**. (22,1, с.263) Дар таъйиди маънои аввал ду мисол, яке аз “Таърихи Наршаҳӣ” ва дигаре аз эҷодиёти Саъдӣ (**Қулоҳи саодат яке бар сараш/ Гилеми шақоват яке дар бараш**) ва ба тасдиқи маънои дувум низ аз “Гулистон”-и Саъдӣ ҷумлаи зерин оварда шудааст: “**Даҳ дарвеш дар гилеме бихуспанду ду подшоҳ дар иқлиме нагунҷанд**”. (22,1,263)

Аз мисолҳои, ки барои таъйиди маъноҳои вожаи **гилем** дар ФЗТ омадааст ва аз байти Румӣ метавон ба хулоса расид, ки дар асри ХII вожаи **гилем** ба ҳар ду маъно мустағмал будааст ва аз байн рафтани маънои аввал (**ҷомаи пашмӣ**) ва маънои **фарш, қолин, палосро** касб кардани вожаи мазкур дертар ба вуқӯ пайваستاаст.

Дар ин мақола тасмим гирифтём мулоҳизаҳои худро оид ба ВФ “**на сих сӯзад, на кабоб**” баён намоем ва ҳатталимкон сайри таърихии ин ВФ-ро ба риштаи таҳлил кашем. Дар баъзе лугату фарҳангҳо ибораи мавриди таҳкикро ба қатори зарбулмасал ӯ мақол мебароранд, дар фарҳангҳои дигар бошад, онро воҳиди фразеологӣ меноманд. Дар мақола мо “**на сих сӯзад, на кабоб**”-ро ҳамчун ВФ мавриди баррасӣ қарор медиҳем. Лозим ба таъкид аст, ки фразеологияшиноси маъруфи тоҷик М.Фозилов воҳиди мавриди баҳсро дар баробари воҳидҳои дигари дар ҳамин қолаб сохта шуда, аз қабилӣ **на дар бел меистаду на дар панҷшоҳа, на дар табақ меистаду на дар кафлес** (27, 1, с.682), **на сар дорад на дум**, (27,1,674) ба қатори ВФ дохил кардааст. Барои маълумоти бештар дар ин бора хонандагон метавонанд ба китоби Ҳ.Маҷидов муроҷиат кунанд (3).

Пеш аз ҳама зикр кардан лозимааст, ки ВФ-и мавриди баҳс се вариант ӯ гуна дорад. Дар аксари фарҳангҳои тоҷикӣ он дар гунаи “**на сих сӯзад, на кабоб**” омадааст. Истисно ФЗМА аст, ки дар он ду гунаи воҳиди мазкур оварда шудааст: 1. **На сих сӯзад, на кабоб**; 2. **На сих бисӯзад, на кабоб**. (26,2, с.361) Дар ҳамаи фарҳангҳои форсӣ –русӣ ва русӣ-форсӣ гунаи “**на сих бисӯзад, на кабоб**” зикр шудааст. Танҳо дар китоби ЗМТ гунаи “**на сих сӯзаду на кабоб**” омадааст. (12, с.130) Гунаҳои мазкур аз лиҳози маъно айнияти комил

доранд. Боз як гунаи манзуми ВФ мавриди таҳлил дар “Хирадномаи Искандарӣ”-и Низомӣ омадааст, ки дар бораи он поёнтар истода мегузарем. Дар тарҷумаи ўзбекӣ ин ВФ дар гунаи **сих ҳам насўзду кабоб ҳам** омадааст.

Дар поён ВФ-и мавриди назарро дар фарҳангҳои тоҷикӣ ва луғатҳои русӣ-тоҷикӣ ва тоҷикӣ-русӣ, яъне фарҳангҳои дар Тоҷикистон ба ҷоп расида, дар фарҳангҳои форсӣ, яъне дар Эрон нашр шуда ва фарҳангҳои дузабонаи форсӣ, ҳамчунин дар фарҳангҳои тафсирии тоҷикии форсӣ аз назар мегузаронем.

ВФ **на сих сўзад, на кабоб** ҳам дар ФИР ва ҳам дар ФЗМА омадааст. Дар ФЗМА шарҳи зерини ВФ пешниҳод шудааст: 1. Вақте дар коре нафъи ҳар ду тараф дар назар гирифта шавад, ин зарбулмасалро мегўянд. 2. Масъаларо аз рӯи адолат ҳал бояд кард. (26, с.2с.361) Дар таъйиди маъноҳои мазкур М.Фозилов панҷ мисол, аз ҷумла чор шохиди манзум ва як порчаи мансур овардааст:

*Ақдрову нуқдро ҳамчун тарозу рост дор,
Ҷаҳд кун то дар миён на сих сўзад, на кабоб. (Амтор)*

*Гуфта ногуфта кунад аз фатҳи боб,
То аз он на-й сих сўзад, на-й кабоб. (Мавлавӣ)*

*Бар дили пуроташам тире зи миғсонат нишаст,
Он чунон кун, ҷони ман, на сих бисўзад на кабоб. (Ибни Ямин)*

*Ҳар нафасе нафаскаше бояд, лек,
Он моя, ки на сих бисўзад, на кабоб. (Яғмои Ҷандақӣ)*

Мисоли насрӣ аз романи “Дохунда”-и С.Айнӣ мебошад ва азбаски ҳаҷман калон аст, аз овардани он худдорӣ кардем.

Дар охири ин моддаи луғавӣ М.Фозилов бо аломати “ишора” байти зерини Низомиро овардааст:

*Миёнҷӣ чунон кун ба рағйи савоб,
Ки ҳам сих бар ҷо бувад, ҳам кабоб (26,2,с.361).*

Байти шохид аз Низомӣ дар “Хирадномаи Искандарӣ”, дар фасли “Таълими Хизр дар гуфтани дoston” омадааст. Возеҳ аст, ки Низомӣ бино ба тақозои вазн ба ВФ тағйирот даровардааст. Дар асоси ин байт бо боварии комил гуфтан мумкин аст, ки дар охири асри XI (соли таълифи асар 1197-1204) ВФ-и мавриди баҳс дар гунаи имрӯза, яъне дар шакли муҳаффаф истифода мешудааст.

Дар ФИР муаллиф шарҳи ВФ-ро каме тағйир додааст: “Дар коре манфиати ҳар ду тарафро дар назар доштан, дар ҳалли масъалае ҳаққонӣ ва бетарафна рафтор кардан” (27 1,с.677) Барои тасдиқи маънои мазкур се мисоли мансур аз “Ҷавонӣ”-и Толис, “Дохунда” ва “Марги судхӯр”-и Айнӣ оварда шудааст. (27, 1, с.674-675)

Дар ФЗТ на дар моддаи луғавии **сих** ва на дар **кабоб** ВФ-и мазкур наомадааст. Дар ФТЗТ дар шарҳи калимаи кабоб бо ишораи зарбулмасал “**на сих сўзад, на кабоб**” – на ин зарар бинад, на он мазкур аст. (23, 1, с.599) Воҳиди фразеологӣ мавриди тадқиқ дар “Луғати нимтафсилӣ барои забони тоҷикӣ” –и устод Айнӣ наомадааст. ВФ-и маврид назар дар гунаи “**на сих сўзад, на кабоб**” дар ҳамаи луғатҳои тоҷикӣ-русӣ (дар шарҳи моддаҳои луғавии **сих, кабоб**) ва русӣ-тоҷикии (дар шарҳи вожаи **волк**) дар даврони шӯравӣ оварда шудааст. Тафовути ҷузъӣ танҳо дар тарҷумаи ин воҳиди фразеологӣ ба забони русӣ ба назар мерасад. Масалан, дар ЛТР-46 дар шарҳи вожаи **кабоб** омадааст: **На сих сўзад, на кабоб**-не сгорит ни мясо, ни вертел, посл. ср.русск.: и волки сыты, и овцы целы. (13,1,с.) Дар моддаи луғавии **сих**

дар ЛТР-54 тарчумаи каме дигари русии ВФ оварда шудааст: “ни сгорят ни вертел, ни шашлык (14, с.360)” Дар ФТ ба Р ВФ “**на сихсӯзад, на кабоб**” ду бор ҳам дар шарҳи моддаи луғавии кабоб (24, с.20) ва ҳам сих (24, с.545) зикр гардида, муодили русии “и волки сыты, и овцы целы” бо аломати **посл. бе** тачумаи тахтуллафзӣ омадааст.

Дар фарҳангҳои тафсирии забони форсӣ, аз қабилҳои ЛД, ФФМ, ФА, ФБС, ФФ воҳиди фразеологӣ мазкур наомадааст. Устод Алиакбари Деххудо дар ҷилди чоруми АҲФ воҳиди фразеологӣ мавриди таҳлилро бо шавоҳиди шеърӣ ва як муодили ҳиндӣ зикр кардааст: “**На сих** би сӯзад, **на кабоб**-агар товон ва зиёне аст, бар ҳар ду тараф баробар паҳн шавад”. Мисолҳо аз Мавлавӣ ва Ибни Ямин дар боло дар иқтибос аз ФЗМА-и Фозилов зикр гардиданд. Дар китоби Деххудо муодили ҳиндӣ шабеҳ ба ВФ-и мавриди баҳс оварда шудааст: “**Мор бимирад ва асо нашканид**”(10,4,с.)

Сайид Муҳаммадалӣ Доиюлислом дар шарҳи вожаи **сих** бо ишораи “ом, дар тақаллум ва назму наср” ВФ **на сих бисӯзад, на кабобро** оварда шарҳ додааст. (11,3,с.443)”. Ҳамин муаллиф дар моддаи луғавии **кабоб** баъди шарҳ бо ишораи амсол байти зеринро ба тариқи шоҳид овардааст:

*Коре бикун баҳри савоб,
Ни сих бисӯзад, на кабоб.*

Дар ФРФ-и Восканян ВФ мавриди назар ва муодили русии он омадааст. (9, с.75) Муратғибони ФР ба Ф тарчумаи тахтуллафзӣи ВФ “**на сих сӯзад, на кабоб**”-ро дар моддаи луғавии **волк** дар гунаи **ни вертел не сгорит, не кебаб** овардаанд. (16, с.106) Дар ФФБа Р баъди шарҳи ВФ –и мавриди назар дар моддаи луғавии **сих** шоҳиди зерин омадааст: “**Коре бикун, ки на сих бисӯзад, на кабоб**, посл. делай так, чтобы ни вертел не сгорел, ни шашлык” (соотв. делайте так, чтобы и волки были сыты, и овцы целы) (16, с.78)

Дар фарҳангҳои тафсирии ба мо дастраси қуруни вусто- ФЧ, ФР, БҚ, ҒЛ, ЧХ вожаҳои **сих** ва **кабоб** ва мутаносибан ВФ **на сих сӯзад, на кабоб** зикр нашудааст.

Лозим ба таъкид аст, ки воҳиди фразеологӣ “**на сих сӯзад, на кабоб**” аз забони тоҷикӣ ба маънои мустаъмалаш ба забони ўзбекӣ низ гузаштааст:

-**Сих ҳам қўямасин, кабоб ҳам**-ҳеч кимга, ҳеч қайсӣ тамонга зарар бўлмасан, иш икки томон учун беозор битсин.

- Билмасиз мӣ нима? – раис уларни келиштирмоқчӣ бўлдӣ, – келинг, сих ҳам қўямасинг, кабоб ҳам деганлари дег иккалашга беш баҳо бериб қўя қоламиз майлаш-мӣ? (21, 5, с.589)

-**Сих ҳам насӯзад, кабоб ҳам** – ба ягон кас, ба ягон тараф зарар нарасад, ба ҳар ду тараф кор беозор сурат гирад.

- Медонед-чӣ? – онҳоро ба муросо оварданӣ шуд раис,- биёед **сих ҳам насӯзад, кабоб ҳам** гуфтагӣ барин, ба ҳардуяшон баҳои панҷ гузорему монем, майлаш-мӣ?

Дар УРС дар моддаи луғавии **кабоб** ВФ **сих ҳам қўямасин, кабоб ҳам** мазкур аст ва муодили русии он бо аломати погов. чтобы и вертел не сгорел и шашлык также; соотв. **чтобы и волки были сыты и овцы целы** омадааст. (20, с.136)

Дар назари аввал дар мантиқи ин воҳиди фразеологӣ ҳалале ба назар намерасад, зеро маънои тахтуллафзӣи он дар ҳамин гуна гӯё возеҳ мебошад: оташи кӯраро тавре муштанил қардан ва сихи гӯштзадаро тавре пухтан лозим аст, ки ҳам сих насӯзад, ҳам кабоб. Вақте ба ҷузъи якуми ибора тааммуқ мекунем, ҳалали мантиқии он возеҳу равшан мегардад:

насӯхтани кабоб фаҳмо аст, вале насӯхтани сих чи маъно дорад? Барои равшанӣ андохтан ба халали мантиқӣ чузъҳои таркибии ин воҳиди фразеологиро ба риштаи таҳлил мекашем.

Дар шарҳи вожаи **кабоб** дар байни ҳамаи муаллифони фарҳангҳои тафсири иттифоқи ороъ ба назар мерасад. Барои мисол, Муҳаммад Муин кабобро чунин шарҳ додааст: “гӯшти китъа-китъа шуда ва бар рӯи оташ бирён карда”. (15, 2, с.)

Шарҳи вожаи **сих** бошад, тааммуқи бештарро тақозо мекунад. Дар ФЗТ, ФТЗТ, “Луғат”-и Айнӣ, ФФ ба Р, ФТбаР вожаи сих бо шарҳи (албатта бо ихтилофоти чузъӣ) зерин омадааст. “Мили борики оҳанини нӯгтез, мили оҳане, ки порчаҳои гӯштро ба он гузаронида, дар оташ кабоб мекунад.” (23,2,с.258) Ба забони русӣ низ вожаи **сих** “вертел, шампур, заостренный железный прут” шарҳ дода шудааст. (24, с.549). Дар ЛД, ФФМ, ФФ таъкид шудааст, ки сих милаи кабобпазӣ, **чӯбӣ** (таъкиди мо – Ш.Ш.) ё филиззӣ аст.

Маҳз ҳамин нукта, яъне аз чӯб сохта шудани сихи кабобпазӣ халали мантиқиеро, ки дар зехни инсон ҳангоми хондан ё шунидани ВФ-и **на сих сӯзад, на кабоб** ба миён меояд, рафъ менамояд. Гап дар сари он аст, ки аз чӯб сохта шудани сих маънои таҳтуллафзии ВФ **на сих сӯзад, на кабобро** мушаххас месозад. Чузъи аввали ВФ **на сих сӯзад** маънои зеринро дорад: оташи кӯраи кабобпазӣ бояд ба андозае бошад, ки на сихи чӯбӣ даргирад ва на кабоб сӯзад. Дар ФР на ВФ мавриди таҳқиқ ва на моддаҳои луғавии сих ва кабоб зикр нашудаанд, вале Абдуррашиди Татавӣ дар шарҳи вожаи **сихак** менависад: “**Сихак** мусағғари сих ва қисме аз кабоб, ки гӯштро реза кунанд ва бар сихҳои кӯчаки чӯбин кунанд ва бар рӯи тоба ва санг бирён кунанд.” (19, с.635) Аз ин гуфтаҳо ба хулосае омадан мумкин аст, ки то замони таълифи ин фарҳанг, яъне то соли 1644 сихро ҳанӯз аз чӯб месохтаанд. Бо вучуди шарҳи дар боло омада, дар ин гунаи ВФ ғайриқаноатмандии мантиқӣ дар бобати сӯхтани кабоб эҳсос мешавад.

Чи тавре ки дар боло зикр шуд, дар аксари фарҳангҳои ибораҳои рехта ё зарбулмасалу мақол байти Чалолуддини Румӣ “Гуфта нагуфта кунад аз фатҳи боб/ То аз он на-й сих сӯзад, на-й кабоб” ба тариқи мисоли иқтибос мешавад. Чалолуддини Румӣ дар дафтари шашуми “Маснавии маънавӣ” дар “**Ҳикояти ғуломи ҳинду, ки бо худовандзодаи худ пинҳон ҳаво оварда буд**” фаслери таҳти унвони зерин овардааст: “**Сабр фармудани хоча модари духтарро, ки ғуломро зачр макун. Ман ўро бе зачр аз ин тамаъ бозоварам, ки на сих сӯзад, на кабоб хом монад**”. (2,6,с.101) гунаи комили ин ВФ-ро зикр қадааст. Мутаассифона гунаи комили воҳиди фразеологӣ мазкурро дар дигар осори хаттии ниёгон, ки дар дастраси мо қарор дорад, дучор нашудем. Гунаи дар сарлавҳа омадаи ВФ ҳамаи номавзунӣ номутобиқатии мантиқиро, ки дар зехни инсон аз варианти **на сих сӯзад, на кабоб** пайдо мешавад, рафъ менамояд. Худи ВФ низ дар ин гуна возеҳӣ мавзунӣ ва мантиқи комил ҳосил мекунад: оташи кабобпазӣ бояд ба андозае бошад, ки на сих сӯзад ва на гӯшт хом монад. Ба ибораи дигар, дар ин ҷо сухан дар бораи сӯхтани гӯшт намеравад, чи тавре ки ин фаҳмиш аз гунаи кӯтоҳшудаи ВФ **на сих сӯзад, на кабоб** бар меояд.

Мавриди зикр аст, ки ба тариқи ихтисор истифода шудани ҳам ВФ ва ҳам зарбулмасалу мақол ва ҳикмату андарзҳо то ҳол мавриди таҳқиқи махсус қарор нагирифтааст. Албатта, мутахассисони соҳа дар ин бора мулоҳизаҳо баён кардаанд. Масалан Ҳ.Мачидов менависад: “Дар протсессии тасвири воқеа барои ба мазмуни ягон фразеологизм илова намудани тобишҳои нави семантикӣ ва обу ранги бадеӣ баъзан чузъ ва унсурҳои грамматикӣ фразеологизм иваз ё партофта мешаванд, гоҳо ин ё он чузъи ВФ афтода мемонад, ки дар натиҷа семантикаи умумии фразеологизм тағйир наёбад ҳам, фразеологизм ба тобиши нави экспрессивӣ соҳиб мешавад...Вариантҳои ВФ-и забон

бештар дар натиҷаи ивазшавӣ, иловашавӣ ва афтидани унсурҳои лексикиву грамматикӣ фразеологизм ба вучуд меоянд. (4, с.59) Масалан воҳиди фразеологӣ машҳури “**Аз як даст қарсақ намебарояд**”-ро гирем, ки ба маънои “барои бомуваффақият ба анҷом расонидани коре иттифоку иттиҳод лозим аст, одами танҳо кореро ба анҷом расонида наметавонад” қорбасти мегардад. (27, 2,с.475) Дар забони тоҷикӣ боз ду варианти ин ВФ мавҷуд аст: “Қарсақ аз ду даст мебарояд” ва “Қарсақ аз ду тараф” (27, 2,с.542). Устод Бадеуззамони Фурузонфар дар “Шарҳи осор ва аҳволи Мавлоно” аз китоби “Маориф”-и падари Румӣ – Баҳоулвалад иқтибосе овардааст, ки дар он варианти дигари ВФ мазкур омадааст: “...**ки ҳаргиз аз як даст бонг наояд**” (6, с.53). Б.Фурӯзонфар дар таъйиди таъсири “Маориф”-и Баҳоулвалад дар ташаккули афкори Мавлоно байти зеринро аз “Маснавии маънавий” овардааст:

*Ҳеч бонги каф задан ояд бадар,
Аз яки дастӣ ту бе дастӣ дигар?*

Дар забони муосири тоҷикӣ калимаи “бонг” ба маънои “садои бо ҳам задани ду кафи даст”, яъне қарсақ ё кафқӯбӣ аз истеъмол баромадааст. Дар ФЗТ низ маъноҳои **бонгу хурӯш, бонги дар, бонги мурғ, бонги нӯш, бонг задан** ин вожа мазкур аст. (22, 1, с.201)

Қорбасти ВФ ва зарбулмасалу мақолҳо дар шакли кӯтоҳшуда дар забонҳои дигар низ ба мушоҳида мерасад. Масалан, ВФ-и хеле маъруфи русии “**ни рыба, ни мясо**”-ро гирем, ки нисбат ба одамони мавқеи мустақкам ва қатъӣ надошта истифода мешавад. Тоҷикон то имрӯз ин ВФ-ро ба забони русӣ қор мефармоянд, ҳарчанд муодили тоҷикии он “**на дузди бозор, на шайхи мазор**” мавҷуд аст. (17, с.981) Кам қасоси медонанд, ки варианти пурраи он “**ни рыба ни мясо, ни кафтан ни ряса**” аст. (7) Қисми дувуми ин ВФ эҳтимол бо сабабҳои зерин ҳазф шуда бошад: сабаби аввал он аст, ки дар қисми дувуми ВФ ҳамон маънои қисми як такрор шудааст; сабаби дувум, аз афташ, тамоюли ҳамаи забонҳо ба кӯтоҳбаёнӣ мебошад.

Сабаби ихтисор шудани ВФ ё аз он афтодани ин ё он чӯз, эҳтимол, пеш аз ҳама, дар вазнинии талаффуз бошад, зеро ВФ-ро одамоне дар омади гап баро тақвияти ягон фикру мулоҳизаҳояшон истифода мебаранд. Сониян, азбаски дар баъзе ВФ, ки аз ду қисм иборатанд, дар қисми дувум мулоҳизаи дар қисми аввал ифода ёфта ё такрор мешавад ё тақвият меёбад, дар забони зинда ба сабаби қасрати истеъмол як қисми ВФ ҳазф мешавад, зеро қисми аввал ҳамон маъноро медиҳад. Масалан, гирем ВФ “Аҳмади порина”-ро, ки ба маънои “монанди пештара, чи хеле ки буд, ҳамон тавр мондааст, бетағйир” (27, 1,с.52) истифода мешавад. Гунаи аслии ВФ “Аҳмади порина, савдогари Кармина” аст, ки бо мурури замон қисми дуҷуми он ихтисор шудааст¹.

Барои дар бораи таҳфифи ВФ ба ягон ҳулосаи қатъӣ омадан, теъдоди ҳатталимкон бештари чунин воҳидҳои фразеологиро гирд оварда, ба риштаи таҳлил кашидан лозим аст. Дар асоси гуфтаҳои боло дар бобати ВФ “на сих сӯзад, на кабоб” баъзе мулоҳизаҳоро баён кардан мумкин аст:

¹ Гунаи пурраи ин ВФ-ро ба муаллиф котиби масъули маҷаллаи илмӣ-назариявии “Аҳбори ДДБХСТ” Самеев А. гӯшзад намуда, таъкид карданд, ки варианти “Аҳмади порина, савдогари Кармина”-ро соли 1967 дар Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон ба номи В.И.Ленин аз муаллимашон Абдурахмон Бухоризода шундаанд.

- байти Низомии Ганҷавӣ имкон медиҳад ба хулоса оем, ки дар асри XII дар байни халқ аллакай гунаи ихтисоршудаи ВФ-и на сих сӯзад, на кабоб роиҷ будааст. Агар чунин намебуд, Низомӣ онро дар китобаш намеовард;

- ҳамзамон дар нимаи дувуми асри XIII, яъне дар солҳои таълифи “Маснави маънавий” ҳам гунаи муҳаффаф ва ҳам гунаи пурра дар истифода будааст. Ба ибораи дигар дар як давраи муайяни таърихӣ дар забони тоҷикӣ ҳар ду гунаи ин ВФ дар истеъмол қарор доштааст;

- барои муайян кардани дар қадом давраи таърихӣ пайдо шудани гунаи муҳаффафи ВФ – и мавриди таҳлил мероси хаттии асрҳои X-XII ва, махсусан, осори мансурро аз ин нигоҳ бо диққат омӯхтан лозим аст, зеро дар назм истифода бурдани гунаи пурраи ВФ «на сих сӯзад, на кабоб хом монад» мушкилтар аст. Ҳарчанд, байти Ҷавҳири Низомӣ собит месозад, ки барои шоири соҳибиктидор ин вазифаи иҷронашаванда нест;

- муайян кардани он, ки гунаи пурраи ВФ-и мавриди назар то қадом аср баъди Румӣ дар истеъмол будааст, ҳамчунин тадқиқи ёдгориҳои манзуми мансури баъди қарни XIII-ро тақозо менамояд.

Рӯйхати ихтисораҳо:

АҲД-Амсол ва ҳиками Алиакбари Деххудо; БҚ-Фарҳанги “Бурҳони қотей”; ҒЛ-Фарҳанги “Ғиёс-ул-луғот”; ЗМТ-зарбулмасал ва мақолҳои тоҷикӣ; ЛРТ-Луғати русӣ-тоҷикии соли 1985; ЛТР – Луғати тоҷикӣ-русии соли 1946; ЛРТ-Луғати тоҷикӣ-русии соли 1954; ЛД-“Луғатнома”-и Деххудо; ҶРС- Ҷузбекско-русский словарь; ҶТИЛ- Ҷзбек тилининг эзоҳли луғати; ҶБС-Фарҳанги бузурги суҳан; ҶЗМА-Фарҳанги зарбулмасал, мақол, ва афоризмҳои забони тоҷикӣ; ҶЗТ- Фарҳанги забони тоҷикӣ; ҶИР- Фарҳанги ибораҳои рехта; ҶН – Фарҳанги Низом; ҶР-Фарҳанги Рашидӣ; ҶРҶ- Фарҳанги русӣ-форсии Восканян; ҶТЗТ-фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ; ҶТР-Фарҳанги тоҷикӣ ба ба русӣ; ҶФМ – “Фарҳанги форсӣ”-и Муин; ҶҶ- Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ;

Пайнавишт:

1. Влахов С., Флорин С. *Непереводимое в переводе.-М.:Международные отношения, 1980.-340 с.*
2. *Замонӣ Қарим. Шарҳи ҷомеи “Маснави маънавий”. Дар ҳафт муҷаллад.- Техрон, 1392.*
3. *Маҷидов Х. Фразеологическая система современного таджикского языка. – Душанбе, 2006.- 406 с.)*
4. *Маҷидов Х. Фразеологияи забони ҳозираи тоҷикӣ.- Душанбе, 1982- 102с.*
5. *Руми Ҷалалалдин Муҳаммад. Поэма о скрытом смысле. В 2-х томах.-М.: Вече, 2013.*
6. *Фурӯзонфар Бадеузамон. Рӯзгор ва осори Мавлоно. -Душанбе, 2007.-252 с.*
7. (<https://godliterary.ru/articles/2016/08/17/9-izvestnykh-fraz-kotorye-oznachayut-ne-to> (дата обращения: 28.12.21)

Список словарей:

8. *Анварӣ, Ҳасан. Фарҳанги бузурги суҳан.Дар 8 ҷилд. – Техрон: Суҳан, 1381.*
9. *Восканян К.Я. Русско-персидский словарь. – М.: Русский язык, 1986,-830 с.*
10. *Деххудо Алиакбар. Амсолу ҳикам. Дар 4 ҷилд.-Техрон: Амири Кабир, 1364.*
11. *Дошӯлисом Сайид Муҳаммадалӣ. Фарҳанги Низом. Дар панҷ ҷилд.-Техрон,1364.*
12. *Таджикские пословицы и поговорки. Составители А.Писарчик, С.Тоҷиддинов, М.Ҳомидҷонов. – Сталинобод: Таджикское гос. Из-во, 1960. – 227с.*
13. *Таджикско-русский словарь.Под общей ред. академика Е.Н.Павловского.Т.1-Сталинобод-Тошкент, 1946.-339с.*

14. *Таджикско-русский словарь. Под ред. М.В.Раҳимӣ ва Л.В.Успенской.* - М.: Из-во иностранных и национальных словарей, 1954.-780с.
15. *Муин М. Фарҳанги форсӣ. Дар шаш ҷилд.* – Техрон: Амири Кабир, 1375.
16. *Овчинникова И.К., Фуругиян Г.А., Бади Ш.М. Русско-персидский словарь.* – М.: Советская энциклопедия, 1965.-1092с.
17. *Русско-таджикский словарь. Под ред. члена-корреспондента АН СССР. М.С.Асимова.* - М.: Русский язык. 1985.- 1280с.
18. *Садрӣ Афшор Ғуломхусайн ва диг. Фарҳанги форсӣ. Дар се ҷилд.* - Техрон: Современная культура, 1388
19. *Татавӣ Абдурашид. Фарҳанги Рашидӣ. Бо эҳтимом ва пешгуфтори Акбари Бехдорванд.* – Техрон, 1386.-
20. *Узбекско-русский словарь.* – М., 1959.-839с.
21. *Толковый словарь узбекского языка. В 5 томах.* -Тошкент: Гос. научное из-во, 2006.
22. *Фарҳанги забони тоҷикӣ. Зери таҳрири М.Шукуров, А.Капранов, Р.Ҳошим, Н.А.Маъсумӣ. Дар 2 ҷилд.* - М.: Советская энциклопедия, 1969.
23. *Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Дар ду ҷилд.* - Душанбе: Бухоро, 2015.
24. *Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ. Зери таҳрири Д.Саймиiddинов, С.Д.Холматова, С.Каримов.* – Душанбе, 2006.-784с.
25. *Фарҳанги форсӣ ба русӣ. Таҳти таҳрири Ю.А.Рубинчик. Дар 2 ҷилд.* - М.: Советская энциклопедия, 1970.-Қ.1,799с.; Қ.2, 864с.
26. *Фозилов М. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикӣ. Дар се ҷилд. Қ.2.* - Душанбе: Ирфон, 1977.-368с.
27. *Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик. Дар ду ҷилд. Ҷилди 1.* Душанбе: Нашириёти давлатии Тоҷикистон, 1963.-952с.; Қ.2, Душанбе: Ирфон, 1964.-802с.

Reference Literature:

1. *Vlakhov S., Florin S. The Non-Translatable in Translation.* - М.: International Relations, 1980.-340 pp.
2. *Zamoni Karim. Full Commentary to "Masnavi Manavi". In seven volumes.* - Tehran: The News, 1392 hijra
3. *Madjidov Kh. Phraseology of Modern Tajik Language.* - Dushanbe, 2006. - 406 pp.
4. *Madjidov Kh. Phraseology of Modern Tajik Language.* - Dushanbe, 1982. - 102 pp.
5. *Rumi Djalal ad-Din Mukhammad. The Poem about the Concealed Sense. In two volumes.* - М.: Veche, 2013
6. *Furuzonfar, Badeuzzamon. The Life and Creation by Mavlono.* – Dushanbe, 2007. – 252 pp.
7. (<https://godliterary.ru/articles/2016/08/17/9-izvestnykh-fraz-kotorye-oznachayut-ne-to>)
(Date of appeal: 28.12.21)

The List of Dictionaries

8. *Anvari, Hasan. The Big Interpretation Dictionary. In 8 Volumes.* – Tehran: Word, 1381 hijra
9. *Voskanyan K. Ya. Russian-Persian Dictionary.* – М.: Russian Language, 1986. – 830 pp.
10. *Dehhudo, Aliak. Proverbs and Sayings. In 4 Volumes.* – Tehran: The Great Emir, 1364 hijra
11. *Doryulishom Sayid Mukhammadali. Nizom`s Dictionary. In five volumes.* – Tehran, 1364 hijra
12. *Tajik Proverbs and Sayings. Compilers: A. Pisarchik, S. Tadjiddinov, M. Homidjohnov.* – Stalinabad: Tajik State Publishing-House. 1960. – 227 pp.

13. *Tajik-Russian Dictionary. Under the general editorship of academician Ye. N. Pavlovsky. Vol 1. – Stalinabad-Tashkent, 1946. – 339 pp.*
14. *Tajik-Russian Dictionary. Under the editorship of M. V. Rahimi and L. V. Uspenskaya. – M.: Publishing-House of Foreign and National Dictionaries, 1954. – 780 pp.*
15. *Muin M. Persian Dictionary. In six volumes. – Tehran: The Great Emir, 1375 hijra*
16. *Ovchinnikova I. K., Furughiyan G. A., Badi Sh. M. Russian-Persian Dictionary. – M.: Soviet Encyclopedia, 1965. – 1092 pp.*
17. *Russian-Tajik Dictionary. Under the editorship of correspondent-member of the USSR AS M.S. Asimov. – M.: Russian Language, 1985. – 1280 pp.*
18. *Sadri Afshor Gulomkhusayn et alia. Persian Dictionary. In three volumes. – Tehran: Modern Culture, 1388 hijra*
19. *Tatavi, Abdurashid. Rashidi Dictionary. Recension and preface: Akbar Behdorvand. – Tehran, 1386 hijra*
20. *Uzbek-Russian Dictionary. – M., 1959. – 839 pp.*
21. *Interpretation Dictionary of the Uzbek Language. In 5 volumes. – Tashkent: State Scientific Publishing-House, 2006*
22. *Tajik Interpretation Dictionary (in Tajik). Under the editorship of M. Shukurov, A. Kapranov, R. Khoshim, N.A. Masumi. In 2 Volumes. – M.: Soviet Encyclopedia, 1969*
23. *Tajik Interpretation Dictionary. In two Volumes. – Dushanbe: Bukhara, 2015*
24. *Tajik-Russian Dictionary. Under the editorship of D. Saymiddinov, S. D. Kholmatova, S.Karimov. – Dushanbe, 2006. – 784 pp.*
25. *Persian-Russian Dictionary. Under the editorship of Yu. A. Rubinchik. I two volumes. – M.: Soviet Encyclopedia, 1970, №1 – 799pp; №2 – 864 pp.*
26. *Fozilov M. The Dictionary of Tajik Proverbs, Sayings and Aphorisms. In three volumes. - V.2. – Dushanbe: Cognition, 1977. – 368 pp.*
27. *Fozilov M. The Dictionary of Phraseological Combinations of Modern Tajik Language. In two Volumes. – V.1. – Dushanbe: State Publishing-House. 1968. – 952 pp. – V.2. – Dushanbe: Cognition, 1967. – 802 pp.*

УДК 80

DOI 10.24412/2413-2004-2022-1-142-150

ЧАНД МУЛОҲИЗА *Шокиров Туграл Сирочович, д-р илмҳои*
ДАР БОРАИ ИСТИЛОҲИ *филол., профессори кафедраи забони*
“ИЧТИМОИГАРДОНӢ” *тоҷикии ДДХБСТ (Тоҷикистон, Хучанд)*

НЕКОТОРЫЕ *Шокиров Туграл Сирочович, д-р филол.*
СООБРАЖЕНИЯ О ТЕРМИНЕ *наук, профессор кафедры таджикского*
“СОЦИАЛИЗАЦИЯ” *языка ТГУПБП (Таджикистан, Худжанд)*

SOME CONSIDERATIONS *Shokirov Tugral Sirojevich, Dr. of Philology,*
ON THE TERM *Professor of the Tajik Language department*
“SOCIALIZATION” *under TSUBLP, (Tajikistan, Khujand),*
E-MAIL: shokirov1953@mail.ru

Калидвожаҳо: *истилоҳоти байнисоҳавӣ, истилоҳосозӣ, истилоҳи*
“ичтимоигардонӣ,” вариантҳои истилоҳ, маънои истилоҳот, тарҷумаи истилоҳот

Истилоҳи “ичтимоигардонӣ” (“социализация”) ва вариантҳои он ба риштаи таҳлил кашида, дар бораи тарҷумаи истифодаи истилоҳот изҳори ақида шудааст. Зикр гардидааст, ки истилоҳот аз қадимулайём яке аз воҳидҳои асосии лексикаи забон буда, ба инкишофи таърихӣ ва такмили он саҳми вижа мегузоранд. Истилоҳоти байнисоҳавӣ чун омилҳои гановати забон ва истифодаи онҳо аз нуқтаи назари пайдоиш, маъно ва ҳаҷм дорони аҳамияти махсус дорад. Зарурати муносибати ҷиддӣ ва босалоҳияти мутахассисон ба истифодаи лексикаи махсус ба мақсади нигоҳ доштани мутабиқати ишфоҳӣ (вербалӣ), соҳавӣ ва илмӣ таҳқиқ шудааст. Дар акси ҳол истилоҳот якмаъноияширо аз даст дода сермаъноӣ касб мекунад ва дар натиҷаи духӯрагӣ нофаҳмо мешавад ва таъинотиширо иҷро карда наметавонад.

Ключевые слова: *междотраслевые термины, терминообразование, термин*
«социализация», варианты термина, значение терминов, перевод термина

Представлен анализ термина «социализация» и его вариантов, выражаются конкретные взгляды на перевод и использование терминов. Отмечено, что термины издревле являются одними из основных лексических единиц языка и вносят особый вклад в его историческое развитие и совершенствование. Особенно большое значение имеют междотраслевые термины как фактор богатства языка и их использование с точки зрения происхождения, значения, объема. Подчеркивается необходимость серьезного и осознанного подхода специалистов к использованию специальной лексики с целью сохранения её вербальной, отраслевой и научной идентичности, иначе термин, утратив однозначность, приобретает многозначность и допускает разночтения, поэтому становится непонятным, неприемлемым и не может выполнять своё назначение.

Key words: *interbranches terms, term-building, the term “socialization”, variants of a term,*
meaning of terms, translation of terms

The author of the article presents an analysis of the term “socialization” and its variants, concrete viewpoints concerned with the usage of special words. It is marked that terms were ones of the main lexical units of language since ancient times and they make their own contribution into their historic development and improvement. Of especially great importance are

---

interbranches terms as a factor of richness of language and level of its usage under the angle of origin, meaning, volume. The author underscores a necessity of grave and conscientious approach of specialists to the use of special lexicon with the aim of preserving its verbal, branch and scientific identity; to say it otherwise, when a term having lost its monosemanticity acquires polysemy and admits different interpretations it becomes non-understandable, non-acceptable and unable of performing its designation.

Илм бояд доимо баробари чома пеш равад ва улуми чомашиносӣ бояд рушди чомааро пешгӯй кунад. Аз ин ҷост, ки барои иҷрои чунин рисолат он аз чома барвақттар ба оянда вуруд гардида, роҳи инкишофро мунаввар бояд гардонад. Бесабаб нест, аз замонҳои қадим иҷтимоиёт чун маҳаку қутбнамои рушди давлату чома эътироф гардидааст. Баҳри ифодаи бақои манзалати худ иҷтимоиёт аз роҳу воситаҳои гуногун истифода мебарад, ки истилоҳот ба қорбасти онҳо аз ҳамин ҷумла мебошад. Дар ҳар даври замон истилоҳоти тамоми соҳа, аз ҷумла иҷтимоиёт, дар рушду такомул буда, гарави пешравӣ маҳсуб меёбад, зеро вобаста аз авомили айниву зехнӣ истилоҳот низ тағйири маънову шакл менамояд, ки ин амри воқеист. Аммо яке аз муҳимтарин вазифаи қоршиносони ҳар як соҳа, аз ҷумла улуми чомашиносӣ, қорқарди истилоҳоти амиқу илман дақиқи соҳа мебошад. Маҳз истилоҳот ва истифодаи дурусти онҳо омилҳои асосии ифодаи мафҳумоти илмӣ маҳсуб меёбанд.

Истилоҳот дар забон бо роҳу усули **вандбандӣ, маънодигарқунӣ, калимасозӣ, иборабандӣ, иқтибосқирӣ ва ихтисоршавӣ** ба вуҷуд меоянд ва маъмултаринаш калимасозиву вандбандӣ мебошад [12, с.48].

Мусаллам аст, ки истилоҳот аз лиҳози қормади забонӣ, доираву дараҷаи истеъмол, сохтору маъно гуногун буда, танҳо дар сурати ақсари истилоҳотро ташқил додани истилоҳоти аслии ҳар як забон луғоти маҳсули он қанбаи миллӣ пайдо қарда метавонад. Ҳамчунин забонери наметавон дарёфт, ки танҳо аз ҳисоби вожаҳои миллӣ тарқибии луғавиашро қаномандӣ бақшида бошад ва забони тоқикӣ истисно нест.

Бо расидан ба истиқлолияти сиёсӣ ва қабули Қонуни Қумҳурии Тоқикистон “Дар бораи забони давлатии Қумҳурии Тоқикистон” раванди миллигардонии истилоҳоти илмӣ низ хеле рушд пайдо намуд. Дар натиҷа таъии муддати ниҳоят кӯтоҳ шумораи зиёди калимаву истилоҳоти русиву байналмилалӣ бо муодилҳои арабиву қорсӣ, асли иваз қарда шуданд ё бархе бо роҳи калимасозӣ ба қор дароманд. Қунин вазъ дар соҳаи фалсафа, сиёсатшиносӣ ва иҷтимоиёт низ ба мушоҳида расид.

Бояд қайд қард, ки дар тамоми соҳаи илму ҳаёт давраи гузариши истилоҳоқарӣ ва илмӣ гардонидани забони тоқикӣ аён аст. Фаромӯш набояд қард, ки ҳар соҳа вежақҳои худро дорад. Масалан, дар соҳаи фалсафа, иқтисодиёт, сиёсатшиносӣ ва муносибатҳои байналмилалӣ зарур нест, ки ҳамаи истилоҳот қаросар миллӣ қарда шаванд, зеро тақозои соҳа чунин аст. Вале аз ин суиистифода низ савоб нест. Аз ин ҷост, ки дар ин соҳа тавозуни истилоҳот зарур аст, аммо ин роҳи расидан ба ҳадақро душвору муракқаб ва муносибати қоршиносиро муқталиф гардонидаст. Қунин муносибат боиси нобасомонии қорбаст ва бенизомии истеъмоли истилоҳот шудааст. Ҳоло бархе аз истилоҳот аз ду то панҷ муқодифу муодил ва гуна доранд, ки яке аз онҳо калимаи русиву байналмилалии “**сотсиализатсия**” мебошад.

Аслан истилоҳи маққур чун шумораи зиёди истилоҳоти илмӣ аз даврони шӯравӣ мерос мондааст. Дар он давра қорқурди чунин калима душворие надошт, зеро маъмулан

чунин вожаҳо бидуни тағйирот мавриди истифода қабул мегардиданд ва қариб касе ба ҷанбаи миллии он аҳамияте намерод, чунки шиор "интернатионализм" буд.

Ба илм калимаи мазкур тавассути соҳаи иқтисодиёт ворид гашта, доираи истеъмолашро васеъ кардааст.

Социализация дар сарчашмаҳои русӣ 31 таъриф дорад [16]. Аммо ҳама бар онанд, ки ин истилоҳ дар забони англисӣ аз калимаи латинии *socialis* (ичтимоъ) гирифта шуда, чун исми амал дар шакли англисии *socialization* (социализация) интишор ёфтааст. Он раванди амалиёти азхудкунии маҷмӯи барномаҳои фаъолият ва рафтори хоси анъанаи фарҳангии муайян, инчунин раванди аз ҷониби фард аз худ намудани дониш, арзишҳо ва меъёрхоест, ки саъю кӯшиш ва майлу рағбати фард, гурӯҳ ё ҷомеаро ифода менамояд. Он падидаест, ки дар соҳаҳои фалсафа, сотсиология (ичтимоиёт), психология, педагогика, таърих ва этнография омӯхта мешавад [16].

Дар забони тоҷикӣ мутобикан **ҷамъиятӣ, иҷтимоӣ ва ҷомеашавӣ, иҷтимоишавӣ** баргардон шудааст. Дар "Русско-таджикский словарь"-и нашри соли 1949 ин вожа чунин тарҷума шудааст: «Социализация эк., полит. Социализация (умумикунӣ, мулки ҷамъиятӣ, социалистикунӣ)» [3, с.792]. Мураттибони "Русско-таджикский словарь"-и нашри соли 1985 ин калимаро бидуни ягон шарҳу эзоҳ ва тарҷума ҷой додаанд; «Социализация-социализация» [4, с.1050].

Метавон гуфт, ки ин калима ҳанӯз аз ҳамон замонҳо муодили саҳеҳи тоҷикиашро наёфта будааст.

Дар сиёсатшиносӣ иқтисодиёти муосир **сотсиализатсия** яке аз муҳимтарин истилоҳот маҳсуб ёфта, бо гунаҳои **сотсиаликунонӣ, иҷтимоикунонӣ, иҷтимоисозӣ, иҷтимоишавӣ, иҷтимоигардонӣ, иҷтимоигароӣ, ҷомеагароӣ, ҷомеапазирӣ** ифода меёбад ва яқинан ҷавобгӯи талабот нест. Албатта, дар назари аввал ҳамаи инҳо наздикмаъноанд, вале маълум аст, ки яке аз асоситарин талаботи истилоҳот маҳз **якмаънову якгун** будани он аст. Дорой муродифу муодил будани истилоҳот ин қасрати он аст. Вале тавре, ки аз калимаҳои боло мебинем, як истилоҳи байналмилалӣ бо 7 вожаи тоҷикӣ ифода карда мешавад ва ин хилофи талаботи истилоҳсозист. Умумияти ин калимаҳо дар он аст, ки дар ҳамашон калимаи **ичтимоӣ** ҷузъи асосӣ мебошад. Ҷузъи дуоми онҳо боиси гуногуншавии истилоҳ гаштааст.

Аслан **ичтимоъ** муодили арабии вожаи "**социаль**"-и байналмилалӣ аст. Аз ин калима ду мафҳуми дигар **социальная** (сотсиалӣ-ичтимоӣ) ва **социализация** (социализатсия – сотсиализатсия, иҷтимоишавӣ) ба вучуд омадааст.

Калимаи **ичтимоъ** дар "Фарҳанги забони тоҷикӣ" танҳо чун "**ҷамъ шудан, гирд ва фароҳам омадан**" [7, ҷ.2, с. 522] маънидод шудааст.

Мураттибони "Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ" бар зами тафсири боло маъниҳои дигар илова намуда, бо маъниҳои бештар тафсир додаанд: **Иҷтимоъ "1. гирд омадан, ҷамъ шудани одамон барои иҷрои коре. 2. гурӯҳи ҷамъомадагон, дастаи гирдихамомадаи одамон. 3. ҷамъият, ҷомеа** [8, ҷ.1, с.570]. Вожаҳои бо ин калима сохташударо низ оварда тафсир кардаанд: «**Иҷтимоиюн-қун.** онҳое, ки тарафдори сотсиализм буданд, сотсиалистон; **Иҷтимоият,** аҳли ҷамъият; ҷамъият; **Иҷтимоона,** қун. ҷамъомад- базму зиёфатҳои талабагони мадрасаҳои Бухоро (*бо пули шарикӣ*)» [8, ҷ.1, с.569-570].

Калимаи **ичтимоӣ** аз лиҳози сохтор сохта буда, аз исми **ичтимоъ** бо илова кардани пасванди калимасози **-ӣ** бунёд ёфта, дар "Фарҳанги забони тоҷикӣ" ба назар нарасид. Дар "Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ" ҷой дода шудааст: «**ичтимоӣ 1. мансуб ба иҷтимоъ.**

2. марбут ба ҳаёти одамон ва муносибати онҳо дар ҷамъият; ҷамъиятӣ; **аҳволи иҷтимоӣ** мавқеъ ва вазъи шахс дар ҷомеа, гурӯҳ ё оила; **баромади иҷтимоӣ** мансубият ба ягон синф ё табақа (*аз рӯи таваллуд*); **бимаи иҷтимоӣ** суғурта барои таъмин будан дар пиронсолӣ, дар ҳолатҳои рӯй додани корношоямӣ, ҳодисаҳои тасодуфӣ ва ғ.» [8, ҷ.1, с.569].

Дар «Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ» калимаи **иҷтимоӣ** «**общественный, социальный; аҳволи иҷтимоӣ** социальное положение **ва иҷтимоӣ** 1. собрание, сбор, сход; 2. общество; общественность» тарҷума гардидааст [9, с.577]. Вале калимаи **иҷтимоишавӣ** ё гунаҳои он дар фарҳангҳои тафсири ва тарҷумавии умумӣ мавҷуд нестанд. Ба фикри мо ин яке аз сабабҳои то имрӯз набудани муодили дурусти калимаи истилоҳи мавриди таҳлил дар забони тоҷикӣ мебошад. Бинобар он мавриди баррасии маъноиву луғавӣ қарор додани гунаҳои мавҷуда аз манфиат холӣ нест.

Маводи фарҳангҳо шаҳодат медиҳанд, ки дар замони шӯравӣ истилоҳи **сотсиализатсия** дар забони тоҷикӣ айнан иқтибос шуда, дар истифода будааст. Танҳо аз нимаи дуоми солҳои 80-уми садаи ХХ, ки давраи пурталотуми болоравии ҳувияти миллӣ буд, он бо калимаи **сотсиаликунонӣ** ва **иҷтимоикунонӣ** иваз карда шуд, яъне ба асоси вожа бар ивази пасванди калимасозии **-затсия(изатсия)-и** англисӣ ё анҷомаҳои «**-ание ва –ение**»-и русӣ феъли **-кунӣ** ва **-кунонӣ**, ки аз масдари **кунонидан** баромадааст, илова карда, калимаи нав сохта, ҳамчун нимтаҳтуллафзия ба истифода даровардаанд ва онро имрӯз ҳам қор мефармоянд: «**Он далеле, ки равандҳои иҷтимоикунонӣ ва фардикунонии инсон дар зери таъсири омилҳои беруниро иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва таъсири хусусиятҳои хосси равонию зеҳнӣ сурат мегиранд, матлуб нестанд**». [2, с.17].

Албатта ба истилоҳи байналмилалӣ ҳамроҳ қардани унсурҳои тоҷикӣ тибқи қолаби калимасозии замон буда, вале ҷавобгӯи руҳияи давр набудааст. Аз ин ҷост, ки ҷузъи аввалаш низ иваз карда шуда, таҳтуллафзияи наверо (**иҷтимоикунонӣ**) роиҷ қардаанд, вале назокати забони тоҷикӣ ба ҳисоб гирифта нашудааст. Роҷеъ ба ин масъала академик М. Шақурӣ (Шуқуров) дар китоби дастурии хеш «Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақома дорад» навиштаанд: «Дар забони тоҷикӣ бисёре аз он калимаҳое, ки бо «-кунӣ» омадаанд, низ ба назари мо, суханро оддӣ мекунад ва аз ҷодаи табиат берун мебаранд, як нишонаи ба шаклҳои вайронӣ дурушт одат қардани мо мебошанд [10, с.89-90]. Эшон пешниҳод намудаанд, ки яке аз вазифаҳои асосӣ ба қадри имкон маҳдуд қардани ин ва ҷунин унсурҳо бояд бошад. Бинобар ин ҳар ду гуна ҳам қобили қабул буда наметавонанд, зеро пасвандҳои «-кунӣ, -кунонӣ ва -кунонидан» низ аз ҷумлаи «шаклҳои вайронӣ дурушт» мебошанд.

Гунаи дигари ифодагари ин мафҳум **иҷтимоишавӣ** будааст: «**Ҳамаи намоёндагони «зоти одам» сифатҳои хосса ва умумиинсонии субъектшавии худро дар фаъолияти муносибатҳои ҷамъиятиашон пайдо мекунад. Ин протсесс дар илм **сотсиализатсия**, яъне иҷтимоишавӣ ном дорад. Ҳар як фарди биологии ба дунё омада, аз рӯзи аввали зиндагӣ то охири умраш, сарфи назар аз он, ки инро мехоҳад ё намехоҳад, ба маҷрои сотсиализатсия – иҷтимоишавӣ ё инсоншавӣ ворид шуда, ҳамчун шахс худро ба сифати субъекти амалиёти фаъолияти хеш ташаккул медиҳад**» [5, с.147]. Ногуфта намонад, ки ҷумлаҳои мисоли овардаамон хеле таҳрирталаб ва андешаҳои муаллиф баҳсноқанд, зеро **инсоншавиро бо сотсиализатсия ва иҷтимоишавӣ** як доништан асло мумкин нест, вале ҳадафи мо истифодаи истилоҳоти мавриди таҳлил аст. Яқин аст, ки **сотсиализатсия** аз **иҷтимоишавӣ** аз лиҳози ифодаи маъноӣ хеле фарогиртар аст. Гунаи тоҷикӣ мафҳуми иқтибосиро пурра ифода карда наметавонад, зеро дар таркиби он феъли монда ва маҷҳули **-шавӣ** истифода гардида, танҳо раванди бевоситаро мефаҳмонад. Аз ин ҷост, ки онро

наметавон чун муодили пурра қабул кард. Якин аст, ки истилоҳи **ичтимоишавӣ** бо усули омехта аз асоси истилоҳ(ичтимоӣ)+ асоси замони ҳозираи феъл(шав)+пасванди калимасози -ӣ ташаккул ёфтааст. Қолаби истилоҳоти дигар низ чунин аст.

Аз нимаи дуҷуми солҳои 90-уми садаи ХХ гунаи **ичтимоисозӣ** низ дар матбуот ва таҳқиқот интишор ёфт, ки нисбат ба муодилҳои пешин сабуктару хонотар ва мафҳумтар буда, то имрӯз дар истифода аст: «... мушкили асосӣ тарҳрезии сиёсати **ичтимоисозӣ** ва тавонбахшии афроди мазкур аст[18]. Коршиносон бар онанд, ки нисбат ба пасвандҳои – **қунӣ** ва **-қунонӣ** ё **-шавӣ** ва **-шавонӣ** қорбасти пасванди **-созӣ** бехтар аст [1,с.22].

Дар бисёр мақолаву асар ва пажӯҳишҳо мафҳуми **социализатсия** бо калимаи **-гарой** дар шакли **ичтимоӣ+гарой** низ тарҷума шудааст: **“Ҳар як фарде, ки таваллуд меёбад, ба сохтори муайяни робитаву муносибатҳо дучор омада, дар раванди иҷтимоигарой ба он ворид мегардад”** [13].

Гоҳо иштибоҳан истилоҳи **ичтимоишавӣ** ва **ичтимоигароиро** меомезанд.

Ба ин маънӣ муаллифи мақолаи «Робитаи биологият ва иҷтимоият» менависад: **“Иҷтимоишавиро аз иҷтимоигарой бояд фарқ кард. Иҷтимоишавӣ қонуниятҳои куллии аз мавҷудоти табиӣ-биологӣ сабзида расидани ҳамаи намоёндагони намуди биологии ҳомосапиенс ба инсонҳои иҷтимоӣ-таърихӣ, мутамаддин, фарҳангӣ ва субъектҳои ҳаёту ҷаҳонияти ҷамъиятӣ аст.**

Иҷтимоигарой равияест дар фалсафаи иҷтимоӣ ва антропологияи фалсафӣ, ки қонуниятҳои инкишофи иҷтимоии инкишофи инсонро аз меъёр зиёд муболиға мекунад, омилу қонуниятҳои биологиро ё сарфи назар мекунад, ё дуҷумдараҷа медонад. Дар протсессҳои инсоншавии фардҳои биологӣ ҳамаи узвҳои (органҳои) бадани онҳо доранда ва барандаи ин ё он функцияҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ мешаванд. Алҳол ин функцияҳо дар узвҳои бадани онҳо азали дода нашудааст, онҳо мазмунан пайдоиши иҷтимоӣ-таърихӣ ва маданӣ доранд. Бе информатсияи беруна (табиӣ-таърихӣ, иҷтимоӣ, ҷаҳонияти маданӣ), бе инъикоси он дар майнаи сари инсон шуур мазмуну мундариҷаи муайяне надорад»[14].

Дар ин мақола, ки забони таълифаш хеле хароб аст, **ичтимоигарой** равия ба қалам дода шудааст, вале дар сарчашмаҳои дигар раванд хонда машавад, ки ҳамин даруст аст, зеро харчанд, ки **раванд** ва **равия** ҳамреша ва аз исми амали **рафтан** ба маънои «**рафтор, тарзи рафтор, тарз, ҷараёни қоре, расм; роҳу равиш рафти (ҷараёни) қоре, тариқа, тарз, усул**» [8, ҷ.2, с. 135] гирифта шуда, дар фарҳангҳо аввалӣ **тамоюл, фароянд, равиш, тариқа** [8, ҷ.2, с.134], дуҷумӣ **тарз, вазъ, роҳ, усул, равиш**[8, ҷ. 2, с.135] тафсир гардидаанд, дар амалияи илм вежагиҳои маъноӣ қасб кардаанд. Ҳангоми тарҷума ба забони русӣ низ **раванд** чун процесс; ход; течение, [9,с.496] ва **равия** наравия; способ, метод, образ действия; направление, курс [9,с.497] баргардон шудааст.

Ташаккули истилоҳот ҳам гуногун сурат гирифтааст. Асоси истилоҳ **ичтимоӣ** буда, дар натиҷаи ба он илова намудани асоси замони ҳозираи шав ва пасванди **-ӣ** гунаи **ичтимоишавӣ** ҳосил гаштааст. Калимаи **- шавӣ** феъли ёвари **шудан** (1. гардидан, гаштан. 2. анҷом ёфтан, иҷро гардидан. 3. рафтан, равон гаштан: аз пайи қор шудан, хона ба хонашудан. 4. будан. 5. феъли ёридиханда дар феълҳои таркибии номӣ: саргардон шудан, ҳайрон шудан, дуруст шудан, ислоҳ шудан, сикҳат шудан; қалон шудан а) ба воя расидан, бузург шудан; б) ба мансаб расидан, амал гирифтан; сар шудан а) сардорӣ қардан; б) шуруъ ёфтан, оғоз гардидан: маҷлис сар шуд)[8, ҷ.2, 684] ба вучуд омада, дар калимасозӣ фаровон ба қор меравад.

Ичтимоигарой аз калимаҳои **ичтимоӣ** +**гаро** ва пасванди **-ӣ**, ки аз масдарҳои гаравидан (1. бовар кардан, муътақид шудан ба касе; имон овардан. 2. Моил шудан, майл кардан ба касе, гароидан) ва **гароидан** (майл ва рағбат намудан ба чизе; рӯй овардан ба чизе, гаравидан)[8,ч.1,с.310] ба вучуд омадааст, сохта шуда, маънои гарояндаи ичтимоӣ, гаравидан ба ичтимоӣ, гарояндаи масоили ичтимоиро дорад. Аслан **гаравидан, гарой, гароиш ва гиرويш** аз масдари **гароидан** ба маънои майлу рағбат, қасд, ният, азм [8,ч.1, с.313] гирифта шуда, муътадилмаъност, вале дар забони тоҷикӣ вожаҳои **гаравидану -гарой** оҳангу тобиши манфиву мусбат гирифтааст.

Дар осори илмии расонаҳои мухталиф истилоҳоти **ичтимоӣгаро** ва **ичтимоӣгарой** низ ба маънии **ичтимоигарой** истифода шудааст, ки аз лиҳози таҳлили мантиқӣ саҳеҳ нест ва ин шаҳодати он аст, ки муаллифон ба дурусту возеҳии истилоҳот аҳамият намендиҳанд: **Тағйироти марбут ба мундариҷаи тарбияи тамоюли ахлоқию шахсиятидошта ва масъалаи ичтимоӣгароии шахсият ба хонандагони синни хурди мактабӣ низ тааллуқ дорад**[5,с.148]; *Аз тарафи дигар вай монанди асарҳои дигари адабиётшиносии замони шӯравӣ аз таъсири аз андоза зиёди сотсиологӣ ё ичтимоӣгарой берун намонда ва бо ин сабаб ба ҳодисаҳои адабӣ на ҳама вақт баҳои ҳаққонӣ медиҳад* [11, с. 4]. Бояд ба эътибор гирифт, ки калимаҳои **гаравидан, гаро, гароиш** исми амал буда [8, ч.1, с. 313], соҳиби амал бояд дошта бошад ва адабиёт ё соҳаи дигари илмро **ичтимоӣгар(о)** гуфтан раво нест.

Аз калимаи ичтимоӣ бо анҷомаи **-гардонӣ** низ шакли дигари истилоҳ сохта шудааст: **Ичтимоигардонӣ** раванде мебошад, ки дар он шахс азхуд кардани донишҳо, арзишҳо, маданияту фарҳанг, идеология ва амсоли инҳоро аз сар мегузаронад, ки таъсири онҳо дар ташаккули инсон муҳим буда, дар ин замина ўро ҳамчун шахсияти баркамоли чамъиятӣ ба воя мерасонанд»[13]; Муассирии телевизион боиси он мегардад, ки дар баробари иттилоърасонӣ дигар вазифахоро низ бар дӯш гирад, ба монанди *ичтимоигардонӣ, фарҳангу фароғатбахшӣ, тарбиявию ахлоқӣ*[16].

Калимаи **гардонӣ** “ҳамчун феъли ёридиҳанда дар феълҳои таркибии номӣ ба маънои кардан, намудан меояд: душман гардондан, дӯст гардондан, танг гардонидан, гардондан аз чизе, боздоштан аз чизе; тағйир додани роҳи ҳаракати чизе; *варақ гардондан варақ задан; дами чизеро гардондан суръати ҳаракати чизеро паст кардан; суғст кардани шиддати чизе; ...раъйи касеро гардондан фикри касеро тағйир додан; рӯй гардондан аз касе ё чизе а) ба тарафи дигар гаштан; рӯй тофтан аз касе ё чизе; б) даст кашидан, сарфи назар кардан аз касе ё чизе; рӯй гардондан ба касе ё чизе ба касе ё чизе нигоҳ кардан, ба тарафи касе ё чизе нигаристан, рӯ овардан*”[8, ч.1, с. 309].

Дар адабиёти русӣ **сотсиализатсия** ба маъноҳои **чамъиятигардонӣ** ва **миллигардонӣ** низ тарҷума шуда, мустаъмал аст. Вале дар фарҳангҳои тарҷумавию тафсирии забони тоҷикӣ ба ин маъно дучор нагардид, балки **чомеапазирӣ** роиҷ будааст.

Чомеапазирӣ аз иборати изофии **пазируфтани чомеа** ба калимаи мураккаби тобеи омехта табдил ёфтааст. Он аз се чузъ **чомеа+пазир+ӣ** таркиб ёфтааст. **Чомеа** вожаи арабӣ буда, ба маъноҳои **чамъияти одамон, гурӯҳи одамон, ичтимоӣ, чамъият**[8,ч.2, с. 627] мустаъмал аст. Вожаи тоҷикӣ **пазир** аз масдари **пазируфтан** дар шакли асоси замони ҳозираи феъл сохта шуда, чун чузъи пасини калимаҳои мураккаб ба маънои қабулкунанда, пазиранда ва мақбулу писандида: имконпазир, ислоҳпазир, дилпазир [8,ч.2,с.54] сохта шудааст. Масдари пазируфтан(1. қабул кардан, гирифтани. 2. ба худ қабул кардан, мақбул доштан (матлаберо, насихатеро, суханеро).3. истикбол кардан, эҳтиром (-и меҳмон)-ро ба ҷо овадан. 4. чоиз, шумурдан, писандидан. 5. *kit.* аҳд кардан, ўҳдадор шудан;анҷом

пазируфтан ба охир расидан, анҷом ёфтан) дар забони тоҷикӣ сермахсул буда, дар бунёди бештар аз 500 калима иштирок доштааст[7].

Калимаи **ҷомеа** нисбатан каммахсул буда, дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» бо он 6 калима сохта шудааст, ки аз онҳо вожаҳои ҷомеагаро (1. он ки ба корҳои иҷтимоӣ майл дорад. 2. он ки манфиатҳои умумиро ҳимоят мекунад), ҷомеагарой (ба ҷомеа майл доштан, манфиатҳои одамонро ҳимоя кардан), аз лиҳози ифодаи маъноӣ бо ҷомеапазирӣ (қабулкунандаи урфу одат, кирдор, рафтор ва муносибат, иҷтимоӣ будан, зуд бо атрофиён забон ёфтан) то андозае наздиканд, вале ҷомеаситезӣ (аз ҷомеа гурехтан, хилватнишинӣ, бо гурӯҳи одамон забон наёфтан, муошират карда натавонистан) [8, ҷ.2, с.627] баръакс он аст.

Дар тафсири фарҳанг фоилу мафъул омехта шудааст, дар мақолаву осори сиёсатшиносӣ иҷтимоӣ истилоҳи мазкур чун ифодагари раванд маънидод ва истифода шудааст. Масалан, дар «**Ҳамгиронӣ** иҷтимоӣ ва омилҳои он» ном мақола низ ин вожа ба маъноӣ раванд омадааст: «Мушкилаи алоқаманд бо он ин аст, ки чӣ тавр дар ин раванд созиши оқилонаи миёни **ҷомеапазирӣ** ва мухторияти инсонӣ ҷудогонро бояд нигоҳ дошт» [17]. Бо дар назардошти тафсиру таърифи боло метавон гуфт, ки ҷомеапазирӣ муодили сотсиализатсия шуда наметавонад, махсусан, ки ин вожаи байналмилалӣ ифодагари амалу раванд асту муодили тоҷикиаш аз он маҳрум.

Дар айни замон, ки дар пажӯҳиши қазияҳои **иҷтимоигардонӣ** тамоюли муштараку мураккаби байнисоҳавӣ ва комплексӣ фарогири равишу усулҳои фалсафӣ, сотсиологӣ, иҷтимоӣ психологӣ ва таърихӣ этнографӣ шуруъ гардидааст, ҳаллу фасл намудани масъалаи корбурди ягонаи истилоҳоти муштарак низ зарур аст. Барои расидан ба ин ҳадаф пеш аз ҳама дар сарчашмаҳои тафсиру тарҷумавӣ ва адабиёти илмӣ тоҷик истифодаи муодилҳои мухталифи **сотсиализатсия** роҳ дода нашавад. Алҳол муҳаққиқони тоҷик дар адабиёти иҷтимоӣ, равонӣ, фалсафӣ ва сиёсии ватанӣ барои ифодаи масъалаи раванди аз ҷониби шахс аз худ намудани арзишҳо ва меъёрҳои иҷтимоӣ сиёсии ҷомеа, тарзи рафтор, принципу қоидаҳои низоми сиёсӣ мафҳуму гунаҳои баррасишударо мавриди истифода қарор медиҳанд.

Аз нигоҳи истилоҳсозӣ ва ифодаи маъноӣ дар муқоиса бо муодилҳои мавҷуда гунаи **иҷтимоигардонӣ** мувофиқтару созгортар менамояд, зеро истилоҳи мазкур асосан ифодагари равандест, ки амалисозандаи он бо таъсири субъекте ҷиҳатҳои иҷтимоӣ сиёсии худро ташаккулу инкишоф дода, ба узви комили ҷомеа мубаддал мегардад ё мегардонад. Яъне ҳам амали бавосита ва бевоситаро ифода мекунад. Дар ин раванд ҷанбаҳои иҷтимоӣ шахс ташаккул ёфта, дар баробари инкишофи ҳолати биологӣ ҳамчунин ҷиҳатҳои иҷтимоӣ инкишоф меёбад.

Иҷтимоишавӣ феъли монда буда, танҳо амали бевоситаро мефаҳмонад. Аз ин ҷост, ки бо мақсади танзим ва ҳамгунсозии истилоҳоти соҳа ва рушд бахшидани забони илмӣ тоҷик минбаъд ба маънии мазкур мавриди истифода қарор додани истилоҳи **иҷтимоигардонӣ** мувофиқи мақсад хоҳад буд.

Пайнавишт:

1. *Калонтаров Я. И. Масъалаҳои терминологияи тоҷикӣ илмӣ ва ҷамъиятӣ-сиёсӣ // Мактаби советӣ. - 1952. - № 7. - С. 21-26.*
2. *Маҳмадизода Н.Д. Зоҳиршавии ифротгаронӣ динӣ-сиёсӣ дар шароити инкишофи ҷомеаи тоҷик ва роҳҳои пешгирии он: таҳлили фалсафӣ-иҷтимоӣ: автореф. дис...*

-
- доктори илмҳои фалсафа аз рӯи ихтисоси 09.00.11- Фалсафаи иҷтимоӣ. – Душанбе, 2020. – 105 с.
3. *Русско-таджикский словарь / Под редакцией А. П. Дехотӣ и Н. Н.Ершова.* – Москва; Сталинобод, 1949. - 880 с.
  4. *Русско-таджикский словарь / Под редакцией академика М. С. Осими.* – Москва: Русский язык, 1985. – 1279 с.
  5. Собирова Н. С. Мулоҳизаҳо дар бораи иҷтимоӣгароӣ дар раванди таълиму тарбияи мактаббачагон //Номаи Донишгоҳ. – 2019. - № 1. – С.147. – 149.
  6. *Таджикско-русский словарь.* – Москва: Советская Энциклопедия, 1954. – 789 с.
  7. *Фарҳанги забони тоҷикӣ.* – Москва: СЭ, 1969.ч. 1, 951 с.; ч. 2. – 952 с.
  8. *Фарҳанги тафсирии забони тоҷик.*- Душанбе: 2008, ч.1. – 944 с.; ч.2. – 905 с.
  9. *Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ.* – Душанбе: Пайванд, 2006. – 813 с.
  10. Шакурӣ М. *Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад. Нашири севум.* – Душанбе: Ирфон, 2005. – 400 с.
  11. Шарифов Х. *Ба ҷои сарсухан / Сафо Забехулло Аз таърихи адабиёти Эрон.* – Душанбе: Алҳудо, 2001. – 164 с.
  12. Шокиров Т. С. *Истилоҳ ва қорбасти соҳавии он.-/ Забони давлатӣ ва рушди истилоҳот.* – Душанбе: Шарқи озад, 2015. – С.47-55.
  13. Абдулқодирзода С. *Омили ахлоку маънавият дар рушди ҷавонон* // <https://shuroiulamo.tj/tj/articles/ids/207>, 05.08.2017(санаи вуруд 23.11.2021) – Матни электронӣ
  14. *Робитаи биологият иҷтимоият* URL: [https://allinweb.ru /filasofiya /24796/](https://allinweb.ru/filasofiya/24796/) 26/04/2020. (санаи вуруд 24.11.2021)-Матни электронӣ.
  15. *Социализация* URL: (<https://psychology.academic.ru/2419/> (дата обращения: 27.11.2021). – Текст: электронный.
  16. *Таъсири телевизион ба афкори умум.-URL: http://komron.info/crp/category/madaniyat_sanat_kiril/* (санаи вуруд 24.11.2021). – Матни электронӣ.
  17. Холназарв Д. *Ҳамгироии иҷтимоӣ ва омилҳои он* - <http://javonon.tj/news/social/> (санаи вуруд: 14.11.2016).- Матни электронӣ.
  18. Шералӣ Ризоён *Чанбаҳои мусбату манфии стратегияи Тоҷикистон дар мубориза бо экстремизм ва терроризм.- URL: <https://CABAR.asia>.* (санаи вуруд: 25.11.2021).- Матни электронӣ.

Reference Literature:

1. Kalontarov Ya. II. *Issues of Tajik Scientific and Socio-Political Terminology* // *Soviet School.*- 1952, № 7. - pp. 21-26.
2. *Mahmadizoda N.D. Manifestations of Religious and Political Extremism in the Context of the Development of Tajik Society and Ways to Prevent it; Philosophical and Social Analysis: Synopsis of Doctoral dissertation in the speciality 09.00.11-Social Philosophy.-Dushanbe, 2020.- 105 pp.*
3. *Russian-Tajik Dictionary (edited by A. Denzhoti and N.N. Ershov) .- Moscow-Stalinobod, 1949. - 880 pp.*
4. *Russian-Tajik Dictionary (Edited by academician M.S. Osimi). –M .: Russian language, 1985. - 1279 pp.*
5. *Sobirova N. S. Reflections on Socialization in the Process of Educating Schoolchildren.- / University Letter, 2019, № 1, -pp. 147-149.*

6. *Tajik - Russian Dictionary.*- M.: Soviet Encyclopaedia, 1954. - 789 pp.
7. *Dictionary of the Tajik Language.*- M.: SE, 1969.- vol. 1, 951 pp .; vol. 2. – 952 pp.
8. *Interpretative Dictionary of the Tajik Language.*- Dushanbe: 2008, vol.1.- 944 pp .; vol.2. - 905 pp.
9. *Tajik-Russian Dictionary.* - Dushanbe: Alliance, 2006. - 813 pp.
10. *Shakuri M. Every Word Has a Place and every Point Has a Status. The third edition.*- Dushanbe: Cognition, 2005. - 400 pp.
11. *Sharifov H. Instead of Introduction .- / Safo Zabehullo From the history of the Iranian Literature.*- Dushanbe: Almighty, 2001. – 164 pp.
12. *Shokirov T. S. Terminology and its Sectoral Usage .- / State Language and Development of Terminology.*-Dushanbe: Freedom of the Orient, 2015. - pp. 47-55.
13. *Abdulkodirzoda S. Moral and Spiritual Factors in the development of Youth.*- // <https://shuroiulamo.tj/tj/articles/ids/207>, 05.08.2017 (accessed 23.11.2021).- Text: electronic.
14. *Biological and Social Connections.*- URL: [https:// allinweb.ru/ filasofiya/24796/26.04.2020](https://allinweb.ru/filasofiya/24796/26.04.2020) (date of access: 24.11.2021). - Text: electronic.
15. *Socialization:* URL <https://psychology.academic.ru/2419/> (date of access: 11/27/2021).- Text: electronic.
16. *The Influence of Television on public opinion.*-URL: http://komron.info/crp/category/madaniyat_sanat_kiril/11/14/2021 (accessed 11/24/2021).- Text: electronic.
17. *Kholnazarov D. Social Integration and its Factors.*- <http://javonon.tj/news/social/11/14/2016> (date of entry).- Text: electronic.
18. *Sherali Rizoyon Positive and Negative Aspects of Tajikistan's Strategy in the Fight against Extremism and Terrorism.*- URL: <https://CABAR.asia>. 11/15/2019.- (accessed 11/25/2021).- Text: electronic.

**МУНДАРИЧА
СОДЕРЖАНИЕ**

**07 00 00 ИЛМҲОИ ТАЪРИХ ва АРХЕОЛОГИЯ
07 00 00 ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ и АРХЕОЛОГИЯ**

07 00 02	Отечественная история	5
	<i>Каримова К.О. Состояние торговли и промышленности Северного Таджикистана во второй половине XIX-начале XX вв. по материалам ревизии сенатора К.К. Палена.....</i>	5
	<i>Розиқзода А. Ш. Пешигириш ду шӯриш дар Бухоро.....</i>	14
	<i>Турсунов Б.Р. Исследование истории Кокандского ханства в Советскую эпоху.....</i>	22
	10 01 00 АДАБИЁТШИНОСӢ	
	10 01 00 ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ	
10 01 03	Литература народов стран зарубежья.....	31
	<i>Маҳмадишов М.М. Баъзе намунаҳои нақди адаби дар “Тухфаи Сомӣ”-и Соммирзои Сафавӣ.</i>	31
	<i>Маҳмудзода О.Б. Баррасии тазминҳои Воқифи Лоҳурӣ аз ғазалҳои Назирии Нишопурӣ.....</i>	38
	<i>Раҳматова Д.А.Тасвиргарӣ дар ашъори Аҳмадҷони Раҳматзод.....</i>	48
	10 02 00 ЗАБОНШИНОСӢ	
	10 02 00 ЯЗЫКОЗНАНИЕ	
10 02 20	Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание	57
	<i>Абдуалиева З.У. Функционально-семантическая микросистема с общим значением «крс - крупнорогатый скот» в системе зоонимов русского и узбекского языков.....</i>	57
	<i>Мақсудов У.О. Случаи межъязыковой асимметрии в таджикском и персидском переводах повести “Старик и море” Э. Хемингуэя.....</i>	63
	<i>Раҳматова С.А., Мамаджанова М.М. Смысловый анализ структуры лексических единиц глаголов мышления русского языка в сравнении с глаголами мышления таджикского языка.....</i>	76
	<i>Сайфитдинова М.Р. Основные способы перевода метафоры в романе Дж. Лондона “Martin Eden” с английского языка на таджикский.....</i>	86
	<i>Ҳикматуллоева Н.А. Мавқеи вожаҳои тоҷикӣ дар бунёди калимаҳои нав.....</i>	94
	<i>Ҳомидова М.Н., Усмонова Р.Р. Роҷеъ ба хусусиятҳои шаклҳои аналитикии феълҳои дар низомии сизаҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ.....</i>	103
	<i>Ҷӯраева М.Н. Муносибатҳои ҳамзамонӣ дар ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави мубтадо ва пурқунанда дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ.....</i>	112
10 02 22	Языки народов зарубежных стран Европы, Азии, Африки, Аборигенов Америки и Австралии.....	119
	<i>Самадов Р.С.Муқоисаи шаклҳои нақлиш замони ғузайтаи феъли забони тоҷикӣ ва яғнобӣ..</i>	119
	<i>Ҳасанзода Абдуҷамол (Абдуҷамол Ҳасанов) Соиби Табретӣ ва маъноҳои маҷҳули як феъли маъмул.....</i>	126
	<i>Шарипова Ш.М. Чанд мулоҳиза дар бораи як воҳиди фразеологӣ.....</i>	132
	<i>Шокиров Т.С. Чанд мулоҳиза дар бораи истилоҳи “ичтимоигардонӣ”.....</i>	142

CONTENTS

07. 00. 00. HISTORICAL SCIENCES and ARCHEOLOGY

07 00 02 Home History	5
<i>Karimova K.O. The State of Trade and Industry of Northern Tajikistan in the Middle of the XIX-th – the Beginning of the XX-th Centuries as Registered in Revision Materials Worked out by Senator K. K. Palen</i>	5
<i>Rozikzoda A.Sh. Prevention of Two Uprisings in Bukhara</i>	14
<i>Tursunov B.R. Study of the History of Kokand Khanate in the Soviet Epoch</i>	22

10. 01. 00. LITERARY CRITICISM

10 01 03 Literature of Foreign Countries peoples	31
<i>Mahmadshoev M. M. Some Paragons of Literary Criticism in “Tuhfai Somi” by Sommirzo Safavi</i>	31
<i>Mahmudzoda O.B. Peculiarities of Gazels-Responses (Istikbol) of Vakif Lohuri to the Gazels of Nazir Nishopuri</i>	38
<i>Rahmatova D.A. Descriptive Poems in Ahmadjon Rahmatzod’s Creation</i>	48

10. 02. 00. LINGUISTICS

10 02 20 Comparative, Historical And Typological Linguistics	57
<i>Abdualieva Z.U. Functional- Semantic Microsystem with Common Meaning “BIG Horned Cattle” in the System of Zoonyms in Russian and Uzbek Languages</i>	57
<i>Maksudov U.O. Cases of Interlingual Asymmetry in Tajik and Persian Translations of «The Old Man and the Sea» By E. Hemingway</i>	63
<i>Rahmatova S.A., Mamadjanova M.N. Meaningful Analysis of the Structure of the Verbs of Thinking in Russian in Comparison with those Ones in Tajik</i>	76
<i>Sayfitdinova M.R. The Main Methods of Translation of Metaphor in Novel “Martin Eden” by J. London from English into Tajik</i>	86
<i>Khikmatulloeva N.A. The Role of Tajik Words in the Formation of New Words</i>	94
<i>Homidova M.N., Usmonova R.R. The Features of Analytical Forms of Verbs in the System of Mood of English and Tajik Languages</i>	103
<i>Juraeva M.N. Expression of Simultaneous Relations in Complex Sentences with Subordinate Clauses of Subject and Object in English and Tajik Languages</i>	112
10 02 22 Languages of Foreign Countries Peoples of Europe, Asia, Africa, Natives of America and Australia	119
<i>Samadov R.S. Comparison of the Narrative Forms of the Past Tense of Tajik and Yagnobian Verbs</i>	119
<i>Hasanzoda A. (Hasanov A.) Soib Tabrizi and Forgotten Meanings of one frequently Used Verb of the Tajik Language</i>	126
<i>Sharipova Sh.M. Some Considerations Concerning one Phraseological Unit</i>	132
<i>Shokirov T.S. Shokirov T.S. Some Considerations on the Term “Socialization”</i>	142

БАРОИ ИТТИЛОЪ:

Маҷаллаи «Ахбори ДДҲБСТ» нашрияи илмӣ-назариявӣи Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон буда, аз силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ ва гуманитарӣ иборат мебошад ва тибқи «Қонун дар бораи матбуот ва воситаҳои ахбори умум» ба нашр омода мешавад.

Аҳдофи маҷаллаи илмӣ тақризишавандаи «Ахбори ДДҲБСТ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ»

- инъикоси саривақтии натиҷаҳои фаъолияти тадқиқотии олимони ҚТ, ҳамчунин олимони мамолики хориҷаи наздику дур тибқи соҳаҳои зерини илм: улуми таърихшиносӣ ва филология;
- инкишофи ҳамкориҳои байналхалқӣ дар соҳаи таърихшиносӣ ва филология;
- ба муҳаққиқон фароҳам сохтани имкони нашри натиҷаҳои ҷустуҷӯҳои илмӣ;
- инъикоси масоили мубрам ва самтҳои ояндадори улуми таърихшиносӣ ва филология;
- ҷустуҷӯи донишҳои нав барои рушди иҷтимоӣ иқтисодии ҚТ умуман ва минтақаҳои он;
- тарғиби дастовардҳои фаъолияти илмӣ тадқиқотии олимони ДДҲБСТ, ҳамчунин олимони донишгоҳҳои дигар ва муассисаҳои маорифу илми ҚТ.

Шартҳои нашри мақола дар маҷаллаи «Ахбори ДДҲБСТ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ»

- ҳайъати таҳрири маҷалла мақолаҳои илмӣ, тақризи, обзорҳои илмӣ қаблан дар нашрияҳои ҷопию электронӣ нашрнашударо барои баррасию нашр қабул мекунад, ки ғояҳои илмӣ, натиҷаҳои дастовардҳои тадқиқоти бунёдии назарӣ амалиро оид ба соҳаҳои дониш дар улуми таърихшиносӣ ва филология дарбар гиранд;
- қарор дар бораи нашр ё радди нашр дар асоси муҳимият, навоарӣ ва аҳамияти илмӣ маводи пешниҳодгардида қабул карда мешавад;
- муаллифон (ҳаммуаллифон) масъулияти саҳеҳии иттилооти илмӣ пешниҳодгардида ва ҳамаи додаҳоеро, ки мақола, обзорҳо ва тақризи дар бар мегиранд, ба зиммадоранд;
- ҳамаи маводи ба идораи маҷалла омада хатман дар сомонаи antiplagiat.ru мавриди тафтиш қарор мегиранд, сипас ҳайати таҳрир муаллифон (ҳаммуаллифон)-ро дар бораи натиҷаи арзёбии дастнавис ва ба тақризи минбаъда қабул шудани мавод ё радди пешниҳоди он ба тақризи огоҳ мекунад;
- мақола, обзор ва тақризи ба идора омада дар сурати ҷавоби мусбат баъди тафтиш дар сомонаи antiplagiat.ru ба мақсади арзёбии онҳо аз ҷониби мутахассисони пешбари соҳаҳои дахлдори илм ба тақризи дохилӣ ирсол мегарданд;
- мақолаҳои ба тақризи дохилӣ пешкашшуда бояд пурра тибқи талаботе, ки дар сомонаи маҷалла: www.vestnik.tj зикр гардидаанд, таҳия карда шаванд;
- агар дар тақризи оид ба ислоҳу такмили мақола тавсияҳо пешниҳод шуда бошанд, ба муаллиф эроду мулоҳизаҳои муқарриз (бе сабти ному насаби ӯ) барои такмили ислоҳи мавод ирсол мешавад;
- муаллиф маводи такмилдодаро ба идораи маҷалла мефиристад ва идора онро яқҷоя бо ҷавоби муаллиф тибқи ҳар моддаи эродҳо ба тақризи тақрорӣ мефиристад.
- ҳайати таҳрир ба таҳрири мақола бидуни тағйир додани мӯҳтавои илмӣ он ҳақ дорад. Хатоҳои имлоӣ услубиро мусаҳҳеҳ бидуни мувофиқа бо муаллиф (ҳаммуаллифон) ислоҳ мекунад. Дар мавридҳои зарурӣ ислоҳҳо бо муаллиф (ҳаммуаллифон) мувофиқа карда мешавад;

- варианти барои такмил ба муаллиф (хаммуаллифон) фиристода бояд дар мӯҳлати мукарраргардида, баъди ворид сохтани ислоҳу тағйирот дар намудҳои электронӣ ва чопӣ ба идора баргардонда шавад;
- мақолаҳое, ки ба чоп қабул нашудаанд, ба муаллиф (хаммуаллифон) баргардонда наместаванд. Дар мавриди радди чопи мавод идораи маҷалла ба муаллиф (хаммуаллифон) раддияи мудаллал ирсол мекунад;
- тибқи дархости шӯроҳои коршиносии ҚОА назди Президенти ҚТ ва ҚОА ВМИФР идораи маҷалла ба онҳо тақризхоро пешниҳод мекунад.

Талабот ба таҳияи мақолаҳо (обзорҳо, тақризҳо), ки ба маҷаллаи илмию назариявии «Ахбори Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ» барои чоп ирсол мегарданд

1. Барои чойгир кардан дар маҷалла мақола, тақриз ва обзорҳои илмӣ тибқи ихтисосҳои илмии **07 00 00 – илмҳои таърих ва археология** (рамзҳои 07.00.02; 07.00.09; 07.00.15; 07.00.06) ва **10 00 00 – илмҳои филология** (рамзҳои 10.01.03; 10.01.10; 10.02.20; 10.02.22), ки қаблан дар ҳеч чой чоп нашудаанд, қабул мегарданд.
  2. Муаллифон ба идораи маҷалла ҳатман бояд ҳуҷҷатҳои зеринро пешниҳод кунанд:
    - матни мақола ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ, ки дар гунаи чопии он муаллиф (хаммуаллифон) имзо гузоштаанд;
    - тақризи доктор ё номзади илм, ки ба он шӯъбаи кадрҳои чои қори муқарриз мӯҳр гузоштааст;
    - маълумотнома аз чои таҳсил (барои аспирантҳою магистрантҳо)
    - гунаи чопии ҳуҷҷатҳо ба идора ба суроғаи зерин ирсол мешавад: 735700, ҚТ, вилояти Суғд, ш. Хучанд, микроноҳияи 17, бинои 1, ДДХБСТ, бинои асосӣ, утоқи 307
- Гунаи электронии мақола ба почтаи электронии vestnik-tsulbp@mail.ru ирсол мешавад. Телефон барои маълумот: 8 (3422) 2-05-63; суроғаи сомона www.vestnik.tj

Тибқи талаботи ҚОА назди Президенти ҚТ ва ҚОА ВМИ ФР мақола бояд унсурҳои зеринро дарбар гирад:

- индекси УДК ва ББК (дар аввали мақола дар шакли сатри алоҳида, дар тарафи чап гузошта мешавад);
- ному насаби пурраи муаллиф (хаммуаллифон) ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ;
- унвони илмӣ, дараҷаи илмии муаллиф (хаммуаллифон), ном ва рамзи ихтисоси илмӣ (тибқи номгӯй), ки тадқиқот тибқи он сурат мегирад, ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ;
- аспирантон унвонҷӯён, муаллифон, докторантҳо номи кафедра ва муассисаи илмиро (магистрантҳо – самти тайёриро) ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ;
- зикри мансаб, чои қор, шахру мамлакат ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ;
- e-mail;
- номи мақола ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ, ё тоҷикию русию англисӣ (бо ҳарфҳои қалон, ҳуруфи Times New Roman 14 ё Times New Roman TJ 14);
- чакида ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ аз 100 то 150 вожа бо сабти мақсаду вазифаи таҳқиқ, баёни мухтасари қор ва хулосаҳои асосие, ки навоварию илмии қорро дар бар мегирад;
- вожаҳои қалидӣ ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ оварда мешаванд (5-7 қалима ё ибора, ки ду ё се вожаҳо дарбар мегирад);

- ба мақола ҳатман номгӯи маохизи мавриди истифода бо зикри танҳо сарчашмаҳои иқтибосгардида замима мешавад; Рӯйхати адабиёт дар охири мақола бо назардошти саҳифаи умумии сарчашмаи истифодашуда навишта мешавад. Рӯйхати мазкур аз рӯйи тартиби овардани иқтибосҳо ва мувофиқи талаботи ГОСТ таҳия карда мешавад;

- иқтибосҳо дар қавсайн бо қайди рақами адабиёт аз рӯи рӯйхати сарчашмаҳо ва саҳифаи он бояд ишора шаванд;

- матни мақолаи пешниҳодшаванда нусхаи ниҳой маҳсуб шуда, бояд пурра аз назари таҳрир гузаронида шавад ва аз ғалат тоза бошад.

Мақолаҳои, ки ба идораи маҷалла бо нақзи талаботи мазкур ирсол мегарданд, мавриди баррасӣ қарор намегиранд.

Масъулияти боэътимодии аснод ва мӯҳтавои мақолот бар дӯши муаллифон ва муқарризон мебошад.

Идораи маҷалла

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

«Вестник ТГУПБП» - научно-теоретический журнал Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики, публикующий материалы серии общественных и гуманитарных наук, издаётся согласно закону Республики Таджикистан «О печати и средствах массовой информации».

Целями научного рецензируемого журнала «Вестник ТГУПБП. Серия гуманитарных наук» являются:

- оперативное освещение результатов исследовательской деятельности учёных Республики Таджикистан, а также учёных стран ближнего и дальнего зарубежья по следующим отраслям науки: филологические науки, исторические науки и археология;
- развитие международного сотрудничества в сфере языкознания, литературоведения, истории и археологии;
- предоставление возможности исследователям публиковать результаты научных изысканий;
- освещение актуальных проблем и перспективных направлений филологических и исторических наук;
- поиск новых знаний для духовного и социального развития населения Республики Таджикистан в целом и её регионов;
- пропаганда достижений научно-исследовательской деятельности учёных Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики, а также исследователей других вузов и учреждений образования и науки Республики Таджикистан.

Условия публикации статей в журнале «Вестник ТГУПБП. Серия гуманитарных наук»:

- редакционная коллегия журнала принимает для рассмотрения и публикации ранее не опубликованные в печатных и электронных изданиях научные статьи, рецензии, научные обзоры, отзывы, содержащие научные идеи, результаты и достижения фундаментальных теоретических и прикладных исследований по следующим отраслям знания: филологические науки, исторические науки и археология;
- решение о публикации или об отказе в публикации принимается на основе актуальности, новизны и научной значимости представленных материалов;
- авторы (соавторы) несут всю полноту ответственности за достоверность представляемой научной информации и всех данных, содержащихся в статьях, отзывах, обзорах и рецензиях;
- все представленные в редакцию журнала материалы в обязательном порядке проходят проверку на сайте antiplagiat.ru, после чего редколлегия извещает авторов (соавторов) о результатах оценки рукописи и сообщает о приёме материала к дальнейшему рецензированию или об отказе от рецензирования;
- поступившие в редакцию статьи, отзывы, обзоры и рецензии в случае положительного ответа после проверки на сайте antiplagiat.ru направляются на внутреннее рецензирование с целью их экспертной оценки ведущими специалистами в соответствующей отрасли науки;
- статьи, допущенные к внутреннему рецензированию, должны быть оформлены в полном соответствии с требованиями, предъявляемыми к публикациям, которые размещены на сайте журнала: www.vestnik.tj;
- если в рецензии содержатся рекомендации по исправлению или доработке статьи, автору направляются замечания и предложения рецензента (без указания сведений о нём) для доработки и исправления материала;

- доработанный материал представляется автором в редакцию журнала и направляется на повторное рецензирование вместе с ответом автора по каждому пункту замечаний;
- Редколлегия имеет право на редактирование статей без изменения её научного содержания. Орфографические и стилистические ошибки исправляются корректором без согласования с автором (авторами). При необходимости правка согласуется с автором (авторами);
- вариант статьи, направленный автору (авторам) на доработку, должен быть возвращён в редакцию в оговоренный срок с внесёнными исправлениями и изменениями в электронном и распечатанном виде;
- статьи, не принятые к опубликованию, автору (авторам) не возвращаются. В случае отказа от публикации материала редакция направляет автору (авторам) мотивированный отказ;
- редакция предоставляет рецензии по запросу экспертным советам ВАК при Президенте и ВАК МОН РФ.

Требования к оформлению статей (обзоров, отзывов, рецензий), присылаемых для публикации в научно-теоретический журнал «Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук»

1. Для размещения в журнале принимаются ранее нигде не опубликованные научные статьи, обзоры, рецензии, отзывы, соответствующие научным специальностям: **07 00 00 – Исторические науки и археология** (шифры 07.00.02; 07.00.09; 07.00.15; 07.00.06); **10 00 00 – Филологические науки** (шифры 10.01.03; 10.01.10; 10.02.20; 10.02.22).

2. Авторы в обязательном порядке предоставляют в редакцию следующие документы:

- текст статьи на таджикском, русском или английском языках объемом 10-15 страниц с обязательной подписью автора (авторов) на печатном варианте статьи;
- рецензию доктора наук, заверенную в отделе кадров по месту его работы;
- справку с места учёбы (для аспирантов и магистрантов).

Печатные варианты документов направляются в редакцию по адресу: 735700, Республика Таджикистан, Согдийская обл., г. Худжанд, 17 мкр-н, д.1, ТГУПБП, главный корпус, каб. 307. Электронные версии – по адресу электронной почты: vestnik-tsulbp@mail.ru. Телефон для справок: 8 (3422) 2-05-63; адрес сайта: www.vestnik.tj

В соответствии с требованиями ВАК при Президенте РТ и ВАК МОН РФ, статья должна содержать:

- индекс УДК и ББК (размещается в начале статьи отдельной строкой слева);
- фамилию, имя, отчество автора (авторов) полностью на русском и английском или таджикском, русском и английском языках;
- учёную степень, учёное звание автора (авторов), наименование и шифр научной специальности (согласно номенклатуре), по которой ведётся исследование, на русском и английском или таджикском, русском и английском языках;
- аспиранты, соискатели, преподаватели, докторанты указывают кафедру и учебное заведение (магистранты – направление подготовки) на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках;
- указание на должность, место работы, город, страну на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках; - e-mail;
- название статьи на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках (заглавными буквами, шрифт Times New Roman 14 или Times New Roman tj 14, выравнивание по центру);

- аннотация на таджикском, русском и английском языках от 100 до 120 слов с указанием цели и задач исследования, краткого хода работы и основных выводов, содержащих научную новизну;

- ключевые слова на русском и английском языках (не менее 6 слов или словосочетаний из двух или трёх слов, через запятую, шрифт TNR 14, начертание – курсив, выравнивание по ширине);

- статья в обязательном порядке должна содержать список использованной литературы с указанием только цитируемых работ. Список литературы приводится в конце статьи с общим объемом страниц источника. Список использованной литературы оформляется в порядке цитирования в соответствии с ГОСТ;

- ссылки даются в квадратных скобках, в которых указывается номер использованного источника согласно списку использованной литературы, а затем цитируемая страница.

Статьи принимаются в течение года. Редакция оставляет за собой право отбора материала, а также право сокращения публикуемой статьи.

Текст присылаемой рукописи является окончательным и должен быть тщательно выверен и исправлен. Статьи, направляемые в редакцию с нарушением перечисленных требований, к рассмотрению не принимаются.

За содержание публикуемых материалов несут полную ответственность авторы и рецензенты.

Редакция журнала

TO THE NOTICE OF THE AUTHORS

“**Bulletin of TSULBP**” is a scientifico-theoretical journal of the Tajik State University of Law, Business and Politics which publishes the materials referring to the series of the humanities is it edited in pursuance with the law of Tajikistan Republic “On Press and Mass-Media”.

The Objective of the Scientific Reviewed Journal « Bulletin of TSULBP, Series of Humanitarians Sciences» are:

- operative elucidation of the results related to the research activities of the scholars living both in Tajikistan Republic and in the countries of far and near abroad on the following branches of sciences: philological sciences, historical sciences and archeology;
- development of international collaboration in the spheres of linguistics, literary criticism and archeology;
- providing researchers with availabilities of publishing the results of scientific explorations;
- elucidation of actual problems and prospective trends in philological and historical sciences;
- quest of new knowledge for spiritual and social development of the population of Tajikistan Republic upon the whole and its separate areas in particular;
- propaganda of the achievements of scientific-research activities obtained by the scholars of the Tajik State University of Law, Business and Politics and also by those ones working in other higher schools and institutes of education and science of Tajikistan Republic.

Terms and Conditions of Publication of Articles in the Journal “Bulletin of TSULBP, Series of Humanitarians Sciences”

- the journal editorial board accepts for consideration and publication scientific articles, reviews, scientific surveys, comments reflecting scientific opinions, results and achievements of fundamental theoretical and applied researches on the following branches of knowledge: linguistics, literary criticism and archeology:
  - solution on publication or on refuse in it is adopted according to the character of the materials submitted: their actualness, novelty and scientific significance;
  - an author (authors) bears (bear) all the completeness of responsibility for authenticity of the presented scientific information and all the data contained in articles, commentaries, surveys and reviews;
  - all the materials submitted to the editorial board are subjected to compulsory monitoring on **antiplagiat.ru** site after what the editorial board notifies authors (co-authors) about the results of a manuscript assessment and informs about an acceptance of materials for further review or about refuse in it;
  - articles, commentaries, surveys and reviews in case of a positive answer after the monitoring in question are referred to internal review with the aim of their expertise assessment by leading specialists in a respective branch of knowledge;
  - articles admitted to internal review should be framed in full correspondence with the requirements for the publications allocated on the journal site: www.vestnik.tj;
  - If a review contains recommendation on corrections or improvement remarks and suggestions of a reviewer (without information about him\ her) it is sent to the author (authors);
  - an improved material is submitted to the editorial board and referred to the second review together with the author`s answer on every item of remarks;

- the editorial board has a right for recension of articles without changing its scientific contents. Spelling and stylistic mistakes are corrected by a proof-reader without coordination with an author (authors);

- a variant of the article sent to author (authors) for improvement should be returned to the editorial board in a stipulated term with amendments and alterations in the terms of a hard copy and e.mail.ru;

- articles non-accepted for publication are not returned to the author (authors). In case of refusal in publication the the editorial board sends a motivated rejection to the author (authors);

- the editorial board gives reviews to RF ESM HAC (Higher Attestation Commission under Education and Science Ministry of Russian Federation) expert councils if requested.

Requirement for Framing Articles (Surveys, Commentaries, Reviews) Sent for Publication into the Scientific-Theoretical Journal (Bulletin of the Tajik State University of Law, Business and Politics, series of Humanitarian Sciences

1. For allocation the journal accepts scientific articles (surveys, commentaries, reviews) on respective scientific specialities never published anywhere before: **07 00 00 – Historical sciences and archeology; 10 00 00 – philological sciences.**

The following papers ought to be submitted by authors to the editorial board compulsorily:

- the text of the article (in Russian and English, with Russian translation) or in Tajik with an obligatory author s (authors`) signature (-s) on a hard copy of the article;

- a review of Dr. or Candidate of sciences certified in a staff registration office under the establishment of a reviewer`s place of work;

- certificate from the place of studies (for post-graduates and master`s degree students).

Hard copies of documents are sent to the editorial board according to the address: 785700, Tajikistan Republic, Sughd viloyat, Khujand, microdistrict 17, building 1, TSULBP, main building, office 367. Electronic versions – e-mail address: info@vestnik.tj; vestnik-tsulbp@mail.ru. Telephone for reference, 8 (3422) 2-05-63 , site address, www.vestnik.tj.

In accordance with RF ECM HAC requirements the article should contain:

- UDC index (to be located at the beginning of the article by a separate line from the left);

- LBC index (to be located ibidem);

- author`s last name, first name, patronymic, nomination and code of scientific speciality (according to the range) the research is conducted - in Russian, English or Tajik, Russian and English;

- post-graduates, claimants for Candidate and Doctoral`s degrees, teachers specify a department and an educational establishment (master`s degree students specify speciality of learning) in English or Tajik, Russian and English;

- position, place of work, city, country should be presented in Russian and English, or in Tajik, Russian and English;

- E-mail.ru;

- the title of the article in Russian and English or in Tajik, Russian and English (in capital letters, **print Times New Roman 14** or **Times New Roman Tj 14**, center alignment);

- abstract in Russian and English (**print TNR 14**), italics alignment, width alignment in the range of 100-120 words with indication of goals and objectives of research, brief course of work and major conclusions containing scientific novelty;

- key words in Russian and English (5-7 words or word-combinations of two or three words, through a comma, **print TNR 14**, italics alignment, width alignment);

- the article should compulsorily contain a list of reference literature with indication of cited works only.

- The list of literature is adduced at the end of the article with a general amount of pages of the original source. The bibliographical list of the literature used is framed in alphabetical order in concordance with **GOST** (State Standart).

- references are given in brackets where you should indicate the number of the used original source according to the literature list followed by a cited page.

Articles are accepted throughout a year. The editorial board is entitled to the right of selection in reference to materials and of reduction in regard to the article bound to being published.

The text of the manuscript sent is to be a final one, it must have been verified and corrected thoroughly.

Articles sent to the editorial board with violation of the above-mentioned requirements are not accepted for consideration.

Full responsibility for competence and contents of the materials published rests on authors and reviewers.

Editorial-board of the journal

ЗИ-02.1.099ТJ

ИНДЕКС: 77746

Ахбори ДДХБСТ.
Силсилаи илмҳои гуманитарӣ
2022, №1 (90) 162 с.

Мухаррирон:
Шамурадова О.Б.
(мухаррири русӣ),
Балтина С.П.
(мухаррири англисӣ)
Мухаррири техникӣ:
Дадобоева М.М.

Вестник ТГУПБП.
Серия гуманитарных наук
2022, №1 (90) 162 с.

Редакторы:
Шамурадова О.Б. (редактор
материалов на
русском языке),
Балтина С.П.
(редактор-переводчик)
Технический редактор:
Дадобоева М.М.

Bulletin of TSULBP.
Series of Humanitarian Sciences
2022, №1 (90) 162 pp.

Editors:
Shamuradova O.B.
(Russian texts),
Baltina S.P.
(English texts)
Technical editor:
Dadoboeva M.M.

Суроғаи маҷалла: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хучанд, микроноҳияи 17, бинои 1, ДДХБСТ.
Тел. сармухаррир: 8(3422)2-38-11, тел. идора: 8(3422) 2-05-63;
e-mail: vestnik-tsulbp@mail.ru

Гунаи электронии маҷалла дар сомонаи www.vestnik.tj; www.tsulbp.tj ҷойгир аст.

Адрес редакции: 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, 17 мкр, дом 1, ТГУПБП.
Тел. гл.редактора: 8(3422)2-38-11, тел. редакции: 8(3422) 2-05-63;
e-mail: vestnik-tsulbp@mail.ru

Электронная версия журнала размещена на сайте www.vestnik.tj; www.tsulbp.tj

Address of the editorial-board: 735700, Tajikistan Republic, Khujand, microdistrict 17, building 1, TSULBP. Editor-in-chief's telephone: 8(3422) 2-38-11, editorial board's telephone: 8 (3422) 2-05-63
e-mail: vestnik-tsulbp@mail.ru

Full textual version of the journal is placed on site www.vestnik.tj; www.tsulbp.tj

---

Ба ҷопаш 28.03.22 имзо шуд. Андоза 84x108/16. Коғази офсет. Ҷопи офсет. 15,4 ҷ.ч.
Теъдоди нашр 189 адад. Супориши № 85. Нарҳаш шартномавӣ.

Нашриёти «Дабир»-и ДДХБСТ, 735700, ш. Хучанд, микроноҳияи 17, бинои 1

Матбааи «Ношир» 735700, ш. Хучанд, кӯчаи Сейтвелиев, 2

Подписано в печать 28.03.22. Формат 84x108/16. Бумага офсетная. Печать офсетная. 15,4 усл.
Тираж 189 шт. Заказ № 85. Цена договорная.

Издательство «Дабир» ТГУПБП, 735700, г. Худжанд, 17 мкр, дом 1

Типография «Ношир» 735700, г. Худжанд, ул. Сейтвелиев, 2

Signed for printing 28.03.22 Format 84x108/16. Paper offset, offset print. Circulation 189 copies.
Order #85. Price on contractual agreement

The publishing house "Dabir" under TSULBP, 735700, Khujand, mico-district 17, building 1

Printing house of «Noshir» 735700, Khujand, street Seitveliev, 2

Напечатано согласно предоставленному редакцией оригинал-макету